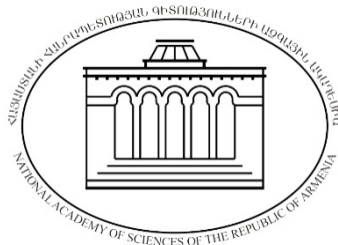

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2020 N 2 (23)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՐՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

Գլխավոր խմբագիր՝ Խառատյան Ա.

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Ա., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Ս., Գևորգյան Հ.,
Դևրիկյան Վ., Իսահակյան Ա., Կատվալյան Վ., Հարությունյան Վ.,
Հովակիմյան Վ., Մելքոնյան Ա., Պողոսյան Գ., Սաֆրաստյան Ռ.,
Սուվարյան Յու.

Главный редактор: Харатян А.

Редакционная коллегия

Аветисян П., Агасян А., Арутюнян В., Гаспарян С., Геворгян Г.,
Деврикийн В., Исаакян А., Катвалян В., Мелконян А., Овакимян В., Погосян
Г., Сафрастян Р., Суварян Ю.

Editor-in-Chief: Kharatyan A.

Editorial Board

Aghasyan A., Avetisyan P., Devrikyan V., Gasparyan S., Gevorgyan H.,
Harutyunyan V., Hovakimyan V., Isahakyan A., Katvalyan V., Melkonyan A.,
Poghosyan G., Safrastyan R., Suvaryan Y.

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2020 Թ. N 2 (23)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

Արутյոնյան К. – Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.)	5
Շահնազարյան Ա. – Ուտի գավառը	26
Սարգսյան Ս. – Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը «Փինիկ» թերթում	43
Kharatyan A. – The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18 th Century	56
Hayrapetyan A. – Migration to the USA by People of Shirak in 1908–1914	72
Ohanian S. – Armenian Relief Corps in Iraq (1927/1930–1958)	85
Հակոբյան Մ. – Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու Բուլղարիայի Հայոց թեմի ենթակայության խնդիրը	97

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY

Danielyan H. – Typology and Dating of Cyclopean Fortification	106
--	-----

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

Sargsyan L. – Illustrating a Fourteenth – Century Armenian Old Testament: The Vision of Isaiah in the Art of the Miniaturist Avag	125
---	-----

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHITECTURE

Мнацаканян А. – Византия–Армения: храмо́строение – устойчивые типы и композиционные аналоги	145
--	-----

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

Dolukhanyan A. – Le Discours en Français de Ghévond (Léonce) Alichan, Consacré à l’histoire et à la littérature de L’Arménie	165
--	-----

Svazlian V. – LE Déclin du Royaume Arménien de Cilicie et les Batailles D’auto-Défense Des Zeytouniotes (Essai Historique et Philologique)	173
Խաչատրյան Լ. – Կախյալ արմատների բառակազմական արժեքը գրաբարի բայական բարդություններում (ըստ Աստվածաշնչի տվյալների)	195
Առաքելյան Կ. – Հականիշների ոճական կիրառությունը Նշան Պեշիկթաշլյանի պատմվածքներում	209
Gasparyan L. – The Portrait of Mkrtich Khrimyan in H. Lynch’s Travelogue	222
Hambardzumyan N. – Mythological, Poetic Chronotope: the Space, Time and Myth in Hovhannes Tumanyan’s Poems and Ballads ...	233

ԲԱՆԱՎԵՃ · DISCUSSION

Гаяк И. – По ком звонит колокол (к вопросу о характере научной критики некоторых ученых)	242
---	-----

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

Ginosyan N. – The Chicago Daily News Reports on the Armenian Question, World War I and the Genocide of the Armenians	254
---	-----

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

Makhmourian G. – <i>Abrahamyan Hrant</i> . Soviet Armenia During The Years Of The Nationwide Struggle (1988–1990)	267
--	-----

ՀՈՐԵԼՅԱՆՆԵՐ · JUBILEE

Մինասյան Է. – Կլիմենտ Հարությունյանը՝ Հայրենական Մեծ պատերազմի հանրահայտ հետազոտողը (ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)	274
--	-----

КЛИМЕНТ АРУТЮНЯН*

*Доктор исторических наук, главный научный сотрудник
Института истории НАН РА*

ВКЛАД АРМЯНСКОГО НАРОДА В ДЕЛО ПОБЕДЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ (1941–1945 ГГ.)

Ключевые слова: война, победа, армия, народ, дивизия, вклад, герой.

Еще за несколько дней до начала Второй мировой войны 22 августа 1939 г. в Оберзальцбурге на встрече с Верховным командованием Третьего рейха Адольф Гитлер дал указание своим военачальникам не считаться с общественным мнением и в предстоящей войне беспощадно уничтожать представителей славянских народов: мужчин, женщин и детей. «Сейчас, в наше время, кто еще помнит об уничтожении миллионов армян в Турции в 1915 г.?,» – заявил фюрер для воодушевления своих генералов¹.

Следовательно, не случайно, что с первых же дней войны весь армянский народ как один поднялся на защиту советского отечества, ибо ясно осознавал, какая опасность ожидает его, если Германия одержит победу над Советским Союзом, а театр военных действий переместится на территорию Армении. Ведь фактическим союзником гитлеровской Германии была Турция, которая буквально перед началом войны, 18 июня 1941 г., подписала с Германией пакт о дружбе и ненападении, согласно которому немецкие военные корабли получили свободный доступ в Черное

* Հոդվածը ներկայացվել է 18.02.20, գրախոսվել է 20.02.20, ընդունվել է 14.08.20:

¹ Подлинник этого документа хранится в Национальном архиве США. Впервые документ был представлен на Нюрнбергском процессе (20 ноября 1945 г. – 1 октября 1946 г.) и опубликован в газете «Нью-Йорк Таймс».

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

море. В начале войны Турция сконцентрировала на границе с Советской Арменией 26 вооруженных дивизий,² выжидая удобного момента для вторжения на ее территорию и организации нового геноцида армян подобно геноциду 1915 года. В памяти армянского народа еще живы воспоминания о массовом уничтожении армян в Западной Армении, осуществленном в годы Первой мировой войны союзницей кайзеровской Германии – султанской Турцией. В результате этого варварского акта – геноцида в Западной Армении – были зверски убиты 1,5 млн армян, которые тысячами являлись коренными жителями на своей исторической родине. Западная Армения была очищена от армян, а чудом спасшиеся от резни около 800 тыс. армян вынуждены были бежать из родных очагов и рассеяться по всему миру³.

Вот что писала в своей передовице газета «Правда» 25 августа 1941 г.: «Армянский народ твердо занимает свое боевое место в общей борьбе всех народов Советского Союза... Армянский народ, как и все другие свободные и равноправные народы Советского Союза, воспринял нависшую над нашей страной смертельную опасность тем более глубоко, что в своей многовековой истории не раз подвергался нападению чужеземных насильников. Он знает, что такое резня, погромы, голод, насилие. Армянский народ не забыл физические истребления армян, организованные предшественником кровавого Гитлера – кайзером Вильгельмом в годы Первой мировой войны. Поэтому, когда кровавым пожаром вспыхнула война, начатая людоедом Гитлером против Советского Союза, весь армянский народ поднялся, как один, на защиту Родины...»⁴.

В первые дни Великой Отечественной войны своими флотоводческими навыками отличился первый заместитель наркома Военно-морского флота СССР, начальник Главного морского штаба адмирал Иван Степанович Исаков (Тер-Исаакян), который в сложных условиях руководил переходом Краснознаменного Балтийского флота (КБФ) из Таллина (Эстония)

² 24 ноября 1946 г. Ныне эти слова начертаны на стенах музея Холокост еврейского народа в Вашингтоне. **Штеменко** 1968, 54.

³ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией академика **Нерсисяна** 1982, 12.

⁴ «Правда», 25 августа 1941 г.

в Кронштадт, лично возглавлял артоборону Ленинграда и действия Ладожской флотилии. В дальнейшем ему было присвоено звание Адмирала флота Советского Союза и Героя Советского Союза. Начальник штаба Военно-воздушных сил (ВВС) Западного фронта полковник Сергей Александрович Худяков (он же Арменак Артемьевич Ханферянц) 22 июня 1941 г., не полностью излечившись, выписался из Минского госпиталя и в чрезвычайно трудных условиях смог организовать работу штаба, наладить связь с частями.

22 июня, в течение одного дня, летчики фронта совершили 1896 боевых вылетов, уничтожив более 100 самолетов противника.⁵ В дальнейшем Худякову было присвоено звание маршала авиации, он командовал воздушными армиями, был выдвинут на должность начальника штаба ВВС Красной Армии.

В первых боях войны своим мужеством и стойкостью отличились начальник оперативного отдела штаба Юго-Западного фронта полковник Иван Христофорович Баграмян (в дальнейшем – маршал Советского Союза, дважды Герой Советского Союза), начальник артиллерии того же фронта генерал-лейтенант, Герой Советского Союза Михаил Артемьевич Парсегов (в дальнейшем – генерал-полковник), начальник штаба артиллерии Южного фронта полковник Иван Давыдович Векилов, начальник штаба 12-й армии Юго-Западного фронта генерал-майор Баграт Исаакович Арушанян, начальник оперативного отдела 33-й армии Западного фронта полковник Степан Ильич Киносян, военный комиссар 32-го стрелкового корпуса дивизионный комиссар Сергей Федорович Галаджев, начальник штаба 22-го механизированного корпуса генерал-майор танковых войск Владимир Степанович Тамручи (Демурчян), командир 227-й стрелковой дивизии полковник Геворк Андреевич Тер-Гаспарян (всем шестерым в дальнейшем было присвоено звание генерал-лейтенанта), командир 113-й стрелковой дивизии генерал-майор Христофор Николаевич Алавердян, командир 49-й кавалерийской дивизии полковник Тимофей Вла-

⁵ Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг., 1968, 32.

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

димирович Дедеоглу (Дедеоглян, в дальнейшем – генерал-майор) и многие другие.

В битве под Москвой своим военным талантом и мужеством отличились командир 340-й стрелковой дивизии подполковник Саркис Согомонович Мартиросян (в дальнейшем – генерал-лейтенант, Герой Советского Союза) и командир 239-й стрелковой дивизии полковник Гайк Оганесович Мартиросян (в дальнейшем – генерал-майор). За подвиги, совершенные в первый год войны, четверем воинам-армянам было присвоено звание Героя Советского Союза.

С первых же дней Великой Отечественной войны партийные и государственные органы Советской Армении, исполкомы местных советов, городские и районные военные комиссариаты включились в работу по мобилизации военных и хозяйственных ресурсов республики. Перед республикой были поставлены неотложные задачи: перестроить всю работу на военный лад, обеспечить призыв военнообязанных, подходящими кадрами заменить тех, кто отправился на фронт, чтобы работа в тылу продолжалась бесперебойно. Надо было организовать военную подготовку населения, формирование народного ополчения, ускоренными темпами строить в приграничной зоне оборонительные сооружения.

Мобилизационные работы прошли организованно, в условиях большого патриотического подъема. В целом в 1941–1943 гг. в Вооруженные Силы СССР были призваны лица 22 возрастных групп. В Красной Армии было немало военнослужащих старшего возраста (1895-1904 гг. рождения). Если добавить и тех, кто был призван в Красную Армию из Армении в 1938, 1939, 1940-е годы, а их число по сведениям республиканского военкомата составляло 28384 человека, то, по нашим данным, от Советской Армении в войне участвовали около 320000 человек, что составляло 20-23% всего населения республики.

Для сравнения отметим, что со всего СССР в годы войны в армию и флот были призваны 34.476.700 человек⁶, что составляло 18–20% всего населения страны. Напомним, что, по данным переписи, в 1940 году численность населения СССР достигла 194.000.100 человек, в Армянской

⁶ Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, 1993, 139.

СССР – 1.360.000 человек⁷. Более 1 млн армян жили в других республиках СССР. Почти 90% призывников из Армении или около 300.000 человек были армянами. Если прибавить к ним число армян, призванных из других республик СССР, которое составило более 200.000 человек, то получится, что из Советского Союза в Великой Отечественной войне участвовали более 500.000 армян. А если к этому прибавить еще 100.000 армян, мобилизованных из других стран мира (ведь в зарубежье накануне войны жили более 1 млн армян), то в итоге в войне участвовали 600.000 армян. Из них более 200.000 погибли на фронтах. Напомним, что в годы Первой мировой войны из 2.054.000 армян, живших в Российской империи, в рядах русской армии сражались около 250.000 воинов-армян.

В Вооруженные Силы Великобритании, Франции и США были мобилизованы около 50.000 армян⁸. Если столь высокая активность в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) объясняется их стремлением к освобождению Западной Армении от турецкого ига, то массовое участие армян во Второй мировой и Великой Отечественной войнах не только исходило из прав и обязанностей законных граждан своей воссозданной Отчизны и других стран, предоставивших им надежное убежище от турецкой резни, но и явилось порывом высокого национального самосознания, выраженного в стремлении отомстить Германии, попустительствовавшей Геноциду армянского народа в 1915 году.

В военно-мобилизационной работе, проведенной в республике на начальном этапе войны, особое место занимало формирование национальных и интернациональных дивизий, успешно завершившееся в Советской Армении в короткие сроки. На территории республики в 1941–1942 гг. были сформированы 89-я, 408-я, 409-я и 261-я армянские стрелковые дивизии, личный состав которых был преимущественно укомплектован армянами.

Ранее, в 1920–1922 гг. в Армении была сформирована 76-я Армянская горно-стрелковая дивизия, которая в 1938–1940 гг. была переформирована в интернациональную. Однако с 22 июня по 22 июля 1941 г., по-

⁷ Акамян 1975, 35.

⁸ История армянского народа 1981, 547.

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

полнившись за счет людских и материальных ресурсов Армянской ССР, она вновь обрела характер национального формирования, в котором из 16000-го личного состава 14000 были армянами⁹.

Шестая по числу Армянская 390-я стрелковая дивизия была сформирована в августе 1941 г. в г. Зугдиди и Поти (Грузия) в качестве интернационального соединения. В феврале-марте 1942 г. она была переформирована в армянскую национальную дивизию. Работы по переформированию дивизии проходили в Керчи, в боевых условиях.

Кроме перечисленных дивизий в начальный период Великой Отечественной войны в Советской Армении были сформированы или доукомплектованы 31-я, 61-я, 136-я (15-я гвардейская), 138-я (70-я гвардейская), 151-я, 236-я, 320-я, 406-я стрелковые дивизии и ряд других частей, значительную часть контингента которых составляли армяне. Например, в Ленинанкне (Гюмри) была доукомплектована 320-я стрелковая дивизия: из 9124 человек ее личного состава, по данным на 16 сентября 1942 г., 7978 человек (87.5%) были армянами. 61-я стрелковая дивизия, находившаяся для пополнения в Ереване, в декабре 1941 г. на 70% была укомплектована армянами¹⁰.

Активное участие армянского народа в Великой Отечественной войне проявилось не только в призыве в армию более 600000 человек, но и в массовом героизме на полях сражений в составе различных родов войск, во всех главных сражениях театров военных действий. Армяне своим мужеством и отвагой отличились в рядах защитников Москвы, Ленинграда, Севастополя и Одессы, в Сталинградской и Курской битвах, в битве за Кавказ и в боях за освобождение Керчи и Крыма, Украины, Белоруссии, Прибалтики, в боях за Карелию и Советское Заполярье, активно участвовали в освобождении от фашистского ига стран Юго-Восточной и Центральной Европы, в разгроме гитлеровского фашизма на территории Германии и его союзника – милитаристской Японии на Дальнем Востоке. Можно привести многочисленные примеры массового героизма и мужества воинов-армян, но для этого не хватило бы даже многотомника. Поэтому

⁹ ЦАМО РФ, ф. 51-й гвардейской стрелковой дивизии, оп. 1, д. 2, л. 7, д. 7, л. 17.

¹⁰ ЦАМО РФ, ф. 56, оп. 12214, д. 405, л. 278.

приведем лишь обобщенные данные, которые ярко демонстрируют вклад воинов-армян в победу над фашизмом. В целом звание Героя Советского Союза было присвоено 106 воинам – армянам, из них 4 получили это звание в Советско-финляндской войне (30.11.1939 г. – 13.03.1940 г.), 99 – за подвиги в Великой Отечественной войне (22.06.1941 г. – 9.05.1945 г.), 3 – за подвиги, совершенные в послевоенные мирные годы. Маршал Советского Союза И.Х. Баграмян и командир 47-го штурмового авиаполка ВВС Краснознаменного Балтийского флота гвардии подполковник Нельсон Георгиевич Степанян звания Героя Советского Союза были удостоены дважды. Кроме того, звание Героя Советского Союза было присвоено 10 представителям других национальностей, уроженцев Армении.

В годы Великой Отечественной войны 26 армян стали полными Кавалерами ордена Славы всех трех степеней. По данным на 31 декабря 1945 г. в Великой Отечественной войне участвовали 68 генералов-армян, один адмирал флота (И.С. Исаков) и один маршал авиации (С.А. Худяков, он же А.А. Ханферянц). В послевоенный период из участников войны еще 86 армянам было присвоено генеральское, а 9 армянам – адмиральское звание. Таким образом, из участников Великой Отечественной войны генеральское и адмиральское звания были присвоены 165 армянам. Из них в 1955 г. И.Х. Баграмяну было присвоено звание маршала Советского Союза, а И.С. Исакову – адмирала флота Советского Союза. В 1969 г. А.Х. Бабаджяну было присвоено звание маршала бронетанковых войск, а в 1975 г. – главного маршала бронетанковых войск.

В 1980 г. С.Х. Аганову было присвоено звание маршала инженерных войск. Число маршалов и генералов армян могло бы быть гораздо больше, если бы в 1937 г. не были расстреляны: командарм Г.К. Восканов, комкоры Г.Д. Гай (Гайк Бжшкян), Г.Д. Хаханян, А.П. Мелик-Шахназаров, армейские комиссары 2-го ранга Г.А. Овсепян и О.А. Саакян, комдив А.Т. Атоян, дивизионные комиссары Г.С. Сафразбекян, И.А. Варданов, Х.А. Абрамян, Амаяк Тер-Давтян и многие другие.

В годы Великой Отечественной войны из военачальников армян адмирал И.С. Исаков был первым заместителем наркома Военно-морского флота СССР – начальником Главного морского штаба, маршал авиации

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

С.А. Худяков (А.А. Ханферянц) – первым заместителем командующего Военно-воздушными силами Красной Армии, начальником штаба ВВС Красной Армии, генерал армии И.Х. Баграмян командовал 1-м Прибалтийским, затем 3-м Белорусским фронтами, трое армян были командующими армиями: генерал-полковник И.Х. Баграмян – 11-й гвардейской армией, маршал авиации С.А. Худяков (А.А. Ханферянц) – 1-й и 12-й воздушной армиями, генерал-полковник М. Парсегов – 40-й армией; восемь – командирами корпусов (генералы: С.С. Мартиросян – 50-го и 73-го стрелкового корпусов, Г.О. Мартиросян – 90-го стрелкового корпуса, Б.И. Арушанян – 11-го гвардейского стрелкового корпуса, В.С. Тамручи (Демурчян) – 22-го механизированного корпуса, Т.В. Дедеоглу (Дедеоглян) – 2-го гвардейского кавалерийского корпуса, полковники: А.Х. Бабаджанян – 11-го гвардейского танкового корпуса, А.К. Погосян – 20-го танкового корпуса, А.М. Меликян – 106-го стрелкового корпуса), 28 – командирами дивизий, около 100 – командирами бригад и полков.

В годы войны от предгорьев Кавказа через Кубань, Тамань, Керчь, Крым, Польшу, Германию до Берлина и Эльбы славный боевой путь прошла 89-я Армянская Таманская орденов Красного Знамени, Красной Звезды и Кутузова 2-й степени стрелковая дивизия, а также проложила свой боевой путь 409-я Армянская стрелковая дивизия, которая активно участвовала в битве за Кавказ, в освобождении Кубани, Украины, Молдавии, Румынии, Венгрии, Австрии и Чехословакии от немецко-фашистских захватчиков, получившая почетное наименование Кировоградская – Братиславская, была награждена орденом Богдана Хмельницкого 2-й степени.

В тяжелых и кровопролитных боях в Керчи (март-май 1942 г.) участвовала 390-я Армянская стрелковая дивизия, 408-я Армянская стрелковая дивизия в сентябре-ноябре 1942 г. ценой больших потерь перекрыла немцам дорогу в Закавказье. Иран – Украина – Сталинград – Курск – Белоруссия – Прибалтика – такой славный боевой путь прошла 51-я гвардейская стрелковая Витебская ордена Ленина Краснознаменная (бывшая 76-я Армянская горно-стрелковая) имени К.Е. Ворошилова дивизия. Шестая армянская дивизия – 261-я (Армянская) стрелковая, как было отмечено, в годы войны оставалась на территории Советской Армении, защищала госу-

дарственную границу с Турцией. В армянских дивизиях, а также на тех фронтах, где было много воинов-армян, издавались 16 дивизионных и фронтовых газет на армянском языке¹¹.

В победу над фашизмом свою достойную лепту внесли также легендарные разведчики-нелегалы невидимого фронта. Генерал-майор, доктор химических наук Гайк Овакимян, который действовал в США, во многом способствовал раскрытию плана американцев по созданию и использованию ядерного оружия через хорошо законспирированную агентурную сеть, приобрел ценные секретные документы, которые помогли советским ученым в кратчайшее время создать ядерное оружие. Усилиями генерал-майора Ивана Агаянца, полковника Геворка Варданяна (впоследствии – Герой Советского Союза), его жены и неразлучной коллеги Гоар Левоновны, брата Гоар – Оника Пахлеваняна и других была раскрыта фашистская агентура в Иране и сорван план покушения на «большую тройку» (Сталин, Черчилль, Рузвельт) в дни Тегеранской конференции (28.11 – 01.12.1943 г.).

В летописи советских разведчиков-нелегалов золотыми буквами вписаны также имена генералов Вячеслава Кеворкова, Михаила Алавердова, Гургена Агаянца, полковников Ашота Акопянца (Ефрат), Герасима Баласанова, Вячеслава Гургенова и многих других, подвиги которых по известным причинам еще полностью не исследованы как в русской, так и в армянской историографии.

Славную страницу в историю Великой Отечественной войны вписали сражавшиеся в тылу врага партизаны, в рядах которых было немало армян. Только на Украине и в Белоруссии сражались более 2000, в Крыму и на Северном Кавказе – 500, в Прибалтике, Ленинграде и Калининской области – 200, во Франции – 1200, в Греции – более 1000, в Голландии – около 800 армян-партизан, в Чехословакии, Польше, Болгарии, Югославии, Италии, Румынии – более 200 и т.д. Существовало несколько партизанских отрядов, даже полк, который в основном был укомплектован из армян. Так, в составе партизанского соединения легендарного С.А. Ковпака, который воевал с немецко-фашистскими захватчиками на территории Украины, действовал отряд «Победа» из 100 армян, под командованием

¹¹ Более подробно см. **Арутюнян** 2002, 198–262.

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

Сергея Арутюнянца. В составе партизанского соединения генерал-майора М.И. Наумова (Украина) – Армянский партизанский отряд имени Анастаса Микояна, командиром которого являлся Арамаис Овсепян (в отряде насчитывалось 250 армян), в Белоруссии сражались партизанские бригады во главе с Хачиком Матевосяном, Ваганом Агаджаняном, Смбатом Арзуманяном, отряд «Победа» под командованием Лазаря Бадаляна, отряд № 620 им. В. Чапаева, комиссара, затем командира отряда Ованеса Хачатряна, в Ленинградской и Калининской областях воевала бригада имени Германа, в составе которой действовал 41-й отряд Артема Сагумяна, в Крыму воевал партизанский отряд № 10 под командованием Арама Теряна, в Армянском районе Краснодарского края действовал партизанский отряд имени Степана Шаумяна во главе с Андраником Малхасяном, в Литве – партизанский отряд Ашота Марабяна, во Франции – 1-й Советский партизанский полк во главе с полковником Александром Казаряном, в рядах которого сражались более 2000 бывших советских военнопленных, из них – 1200 армян, в Греции – партизанский отряд «Свобода» во главе с Бабкеном Нерсисяном, в рядах которого сражались более 1000 армян, в Голландии – отряды антифашистского сопротивления, в рядах которых было более 800 армян и т.д.¹²

В победу над фашизмом внесли свой вклад также зарубежные армяне. В годы войны подавляющее большинство зарубежных армян ориентировалось на Родину-мать, сплотившись вокруг организации национальных фронтов и создав ряд прогрессивных организаций и обществ. Так, например, в Соединенных Штатах Америки были созданы Армянская прогрессивная лига и Национальный совет армян США, во Франции – Национальный фронт армян Франции, в Сирии, Ливане, Египте, Эфиопии и в ряде других стран – общества дружбы с Советским Союзом, в Болгарии – национально-освободительный фронт армян, в Греции – антифашистские, прогрессивные организации, которые в течение всей войны последовательно проводили дружественную политику в интересах СССР.

Зарубежные армяне не только морально защищали Родину-Мать, но и оказывали материальную помощь Красной Армии. Благодаря сбору по-

¹² Арутюнян 2010, 481–482.

жертвований зарубежных армян, организованному Армянской Апостольской церковью, по инициативе Католикоса всех армян Геворга Чорекчяна в годы войны были построены танковые колонны «Давид Сасунский» (в первой колонне был 21, а во второй – 22 танка «Т-34»), а на пожертвования армян Ирана и Эфиопии – танковая колонна «Генерал Баграмян». Тысячи зарубежных армян участвовали в антифашистском Сопротивлении и партизанском движении стран, оккупированных фашистской Германией.

Своими бессмертными подвигами во Франции прославился Мисак Манушян, который посмертно был удостоен звания Героя французского антифашистского движения Сопротивления. Группе Манушяна оказали большую помощь родители всемирно известного певца, поэта, шансонье Шарля Азнавура – Мамикон и Кнар Азнавуряны, сестра Шарля – Аида и сам 20-летний Шарль. За свободу Франции свою жизнь отдали Луиза (Лас) и Арпиар Асланяны, Арбен Давидян и др.

Более 50.000 воинов-армян воевали в рядах армий союзников СССР. Только в армии США сражались около 20.000 армян, в их числе летчики Тигран Малхасян, Чарльз Тертерян, Сэм Парсамян, Керк Киркорян (ныне – Национальный герой Армении), моряк Джерард Левон Гафесчян и др. Ерванд Дервишян был награжден высшей военной наградой США «Медаль Почета конгресса», которой в годы войны были награждены всего 87 человек, 52 армянина были награждены медалью «Серебряная Звезда», среди них – летчик, майор Тигран Саркисян, который в воздушных боях сбил 6 бомбардировщиков противника, 44 летчика-армянина были награждены «Медалью Почета военно-воздушных сил США».

Генералами армии США стали Гайк Шекерджян и Джордж Мартикян, сирийской армии – Арам Караманукян, болгарской армии – Габриел Габриелов. Более 30.000 армян сражались в армиях Великобритании и Франции. В воздушных боях в небе Англии и Франции стали героями летчики – братья Ноел, Джек и Левон Агазаряны, из них первый погиб в Англии, а второй – во Франции. Их сестра Моника в годы войны служила на военном аэродроме в Англии.¹³

¹³ Арутюнян 2010, 482–487.

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

Существенный вклад в победу над фашизмом внесли и труженики тыла Советской Армении. Руководствуясь девизом «Все для фронта, все для победы!», несмотря на тяжелые условия военных лет, трудящиеся республики превратили Армению в настоящий арсенал Красной Армии, откуда каждый день железнодорожными эшелонами на фронт отправлялись оружие, боеприпасы, обмундирование, продукты питания, людское пополнение и т.д. Благодаря ежедневному героическому труду рабочих, колхозников и интеллигенции Армении в годы войны воины-армяне, на каком бы фронте они ни сражались, всегда чувствовали поддержку тружеников тыла, получая от них как материальную, так и моральную помощь.

Еще в первый период войны армянский народ обратился с патриотическим письмом-наказом к фронтовикам-армянам. Под ним подписались 335.316 человек, в их числе и известные ученые, художники, писатели, рабочие, колхозники, артисты, врачи, учителя, партийные и советские работники и многие другие. Письмо было издано отдельной брошюрой и отправлено на фронт осенью 1942 года. Оно было опубликовано в центральных газетах «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Красная Звезда», в республиканских и фронтовых газетах и распространено на всех фронтах. Письмо выражало патриотизм армянского народа, его преданность Родине. Оно также напоминало воинам-армянам горькое прошлое армянского народа, черные дни погромов, организованных в отношении армян – коренных мирных жителей Западной Армении – турецкими варварами в 1915 году, вдохновителем и соучастником которых была кайзеровская Германия. Письмо призывало уничтожить фашистских оккупантов и только после победы вернуться домой. «Помните мудрый завет нашего народа: неосознанная смерть – это смерть, а смерть осознанная – это бессмертие», – упоминалось в письме. Народ своим сыновьям рассказывал о героическом труде рабочих, колхозников и интеллигенции Советской Армении во имя разгрома врага. «День и ночь работают наши заводы, – сказано было в письме, – рабочие и работницы Армении преодолевают все трудности, чтобы страна была богатой и могучей. Вы не испытаете недостатка в оружии и боеприпасах. Мы осваиваем десятки новых видов продукции, чтобы был меток ваш огонь и уничтожающим ваш

удар. На колхозных полях днем и ночью кипит работа. Наша колхозная земля еще щедрее родит свои плоды для бойцов, защищающих Родину-мать. В военное время мы собираем с наших полей намного больше урожая, чем до войны... С первых же дней войны все свои силы поставила на служение делу защиты Родины и армянская интеллигенция, которая неустанным трудом, оружием науки, литературой и искусством помогает победе нашего правого дела...».

Письмо бойцам-армянам от армянского народа миллионными тиражами на языках народов СССР было распространено на всех фронтах, содержание письма было доведено до всех бойцов и командиров. Воины-армяне, ответив на призыв армянского народа, поклялись свято выполнить наказ Родины-Матери и вернуться только с победой.

Вкратце изложим, какую конкретную работу по отраслям выполнили труженики Советской Армении в годы Великой Отечественной войны.

Несмотря на тяжелые условия в период Великой Отечественной войны, промышленность Советской Армении не только не была приостановлена ни на минуту, но и продолжала развиваться быстрыми темпами.

Наряду с поставками продукции для военных целей, промышленность республики продолжала строить новые предприятия и расширять существующие. Особенно высокими темпами стала развиваться металлообрабатывающая промышленность, которую республика почти не имела. За годы войны были сданы в эксплуатацию 30 новых промышленных предприятий, в том числе авиационный, сернокислотный, гидрогенезационный, Анийский цементный, клеевый заводы, Кордная, Харбердская прядильная, обозостроительная, шорноседельная фабрики и другие. Кроме того, были введены в эксплуатацию 110 новых цехов, в том числе – автокордный цех, стеклоцех, цех туалетного мыла, галошный цех и т.д.

В условиях войны было освоено производство около 300 видов новых изделий, среди которых 10 видов боеприпасов, 2 вида вооружений, 6 видов средств связи, 47 видов обихозяйственного и вещевого имущества, 20 видов химпродуктов, 3 вида инженерного имущества, 6 видов артиллерийского имущества, огнеупорный кирпич, заменитель цемента, стеклянные изделия путем электроплавки, резино-технические изделия и

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

т.д. За время войны были изготовлены корпуса 82-мм осколочных мин – 233.000 штук, корпуса авиабомб – 203.000 штук, корпуса противотанковых мин – 150.000 штук, корпуса противопехотных мин – 130000 штук, бутылки с зажигательной смесью – 90.000 штук и т.д.

С октября 1942 г. Ереванский завод № 447 освоил ремонт поврежденных самолетов. Позднее завод начал выпускать крылья и шасси для истребителей ЯК-3, которые поступали на Тбилисский авиационный завод, где проводилась их завершающая сборка. На последнем этапе войны на заводе выпускались самолеты УТ-2М, которые испытывались на месте и отправлялись на фронт.

В победу над фашизмом свой весомый вклад внесли также труженики сельского хозяйства Советской Армении, которые также руководствовались девизом: «Все для фронта, все для победы». Если учесть то обстоятельство, что основная часть сельских работников находилась в рядах действующей армии и тяжесть сельских работ главным образом несли на себе женщины, старики и дети, то станет ясно, какой героический труд был совершен ими в годы войны.

Откликнувшись на патриотический призыв колхозников и колхозниц Украины, сельские труженики Армении в 1944 г. выделили сверх плана в фонд Красной Армии 200.000 пудов зерна. Крупные средства были выделены ими в фонд восстановления Ленинграда, Сталинграда, Одессы и разных освобожденных районов страны. Колхозники Армении из своих личных сбережений на постройку танковой колонны «Колхозник Армении» внесли 46 миллионов рублей, на постройку авиаэскадрильи «Советская Армения» – 21 миллион рублей.

В общем за счет пожертвований трудящихся Советской Армении, кроме вышеуказанных, были построены танковые колонны «Горняк Зангезура», «Физкультурник Армении», «Комсомол Армении», «Пионерия Армении», «Советская Армения», авиаэскадрильи «Ахтанак» (Победа), «Молодая Гвардия», «Советский артист», бронепоезд «Советская Армения» и т.д.

В победу над фашизмом вписала славную страницу и интеллигенция Советской Армении, с первых дней войны вставшая на защиту Родины вместе с рабочими и колхозниками. Для отправки на фронт записывались

в добровольцы многие сотрудники научных учреждений Еревана, преподаватели и студенты вузов, учителя, артисты, художники, писатели, врачи и многие другие. Многие выпускники вузов и студенты старших курсов были откомандированы для учебы в военные училища. Получив военное образование и пройдя подготовку, они в качестве командиров и политработников отправлялись на фронт.

В соответствии с требованиями войны перестроили свою работу научно-исследовательские институты и вузы, усилия которых были направлены на выполнение требуемых фронтом задач.

В целях объединения научно-исследовательских учреждений республики в едином руководящем научном центре и в интересах дальнейшего, более целеустремленного развития науки на базе Армянского филиала Академии наук СССР 29 ноября 1943 г., несмотря на тяжелые условия войны, в Ереване была основана Академия наук Армянской ССР.

В состав АН Армении вошли 25 различных учреждений, которые до этого находились в составе Армянского филиала АН СССР, Ереванского государственного университета или других научных организаций.

Первым президентом Академии наук Армянской ССР был избран видный советский историк, ученый-востоковед, академик АН СССР Иосиф Абгарович Орбели, который до этого руководил Армянским филиалом АН СССР и являлся директором ленинградского Эрмитажа. Вице-президентами были избраны Виктор Амазаспович Амбарцумян и Вардан Оганесович Гулканян. Создание АН Армянской ССР сыграло значительную роль в развитии науки в республике. Научно-исследовательская работа ученых Армении способствовала дальнейшему усилению оборонной мощи страны, лучшему обеспечению нужд фронта.

Существенный вклад в победу над фашизмом внесли и армянские советские государственные деятели, ученые, конструкторы, которые работали в высших партийных, государственных органах СССР, в военной промышленности и разных отраслях народного хозяйства: Анастас Иванович Микоян – член Государственного комитета обороны, Иван Федорович Тевосян – нарком черной металлургии СССР, Артем Иванович Микоян – главный конструктор КБ, в котором создавались истребители «МИГ», Амо

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

Сергеевич Елян – директор артиллерийского завода № 92, Степан Акопов – нарком среднего машиностроения, Баграт Николаевич Арутюнян – первый заместитель наркома путей сообщения СССР, Сурен Иванович Агаджанов – директор авиационного завода № 21, Паруйр Апетнакович Матевосян – директор Сталинградского металлургического завода «Красный Октябрь», Андраник Гевондович Иосифян – директор Всесоюзного научно-исследовательского института электромеханики, Иван (Ованес) Арзуманович Сарикян (Сариков) – директор сталелитейного завода на Урале, Левон Абгарович Орбели – академик, генерал-полковник медицинской службы, вице-президент АН СССР, начальник Военно-медицинской академии им. С.М. Кирова, Иосиф Абгарович Орбели – академик, директор ленинградского Эрмитажа, первый президент АН Армянской ССР и мн. др.

За выдающиеся трудовые достижения в годы Великой Отечественной войны 8 армянам было присвоено звание Героя Социалистического Труда – Амо Сергеевичу Еяну (в 1942 г.), Анастасу Ивановичу Микояну, Ивану Федоровичу Тевосяну, Баграту Николаевичу Арутюняну, Николаю Артемьевичу Нариняну, Борису Константиновичу Саламбекяну (Саламбеков), Андранику Мисаковичу Хачатряну (в 1943 г.) и Левону Абгаровичу Орбели (в 1945 г.).

Из армян – участников Великой Отечественной войны в послевоенный период высокого звания Героя Социалистического Труда удостоились трижды: академик Кирилл Иванович Щелкин (Киракос Ованесович Метаксян, 1949, 1951, 1958 гг.), один из создателей атомной и водородной бомбы; дважды: генерал-полковник инженерно-технической службы, главный конструктор КБ, создавший истребители МиГ, – Артем Иванович Микоян (1956, 1957 гг.), главный конструктор КБ-11, доктор технических наук, непосредственный участник создания атомного и водородного оружия, создатель ядерных боеголовок для межконтинентальных баллистических ракет Самвел Григорьевич Кочарянц (1962, 1984 гг.) и академик АН СССР, президент АН Армении Виктор Амазаспович Амбарцумян (1968, 1978 гг.), которому в 1994 г. было присвоено звание Национального Героя Республики Армения.¹⁵

¹⁵ Арутюнян 2010, 503–505.

БИБЛИОГРАФИЯ

Акакян Г.Е. 1975, Население Армянской ССР, Ереван, изд. Ереванского гос. университета, 304 с.

Арутюнян К.А. 2002, Армянские национальные формирования в 1918–1945 годах, Ереван, изд. «Зангак», 272 с.

Арутюнян К.А. 2010, Г.Р. Погосян. Вклад Армянского народа в победу в Великой Отечественной войне (1941–1945), Ереван, изд. «Гитутюн», 875 с.

Геноцид армян в Османской империи. 1982, Сборник документов и материалов под редакцией академика М.Г. Нерсисяна, Ереван, изд. «Айастан», 704 с.

Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах 1993, Статистическое исследование, Москва, «Воениздат», 415 с.

История армянского народа, 1981, т. 6, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1050 с.

«Правда», 25 августа 1941 г.

Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. 1968, Москва, «Воениздат», 553 с.

ЦАМО РФ, ф.51-й гвардейской стрелковой дивизии, оп. 1, д. 2, л. 7, д. 7, л. 17, ф. 56, оп. 12214, д. 405, л. 278.

Штеменко М. 1968, Генеральный штаб в годы войны, Москва, «Воениздат», 416 с.

Иван Баграмян

Иван Исаков (Тер-Исаакян)

Вклад армянского народа в дело победы в Великой Отечественной войне

**Сергей Худяков
(Арменак Ханферянц)**

Амазасп Бабаджанян

Сергей Аганов

Нельсон Степанян

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱՎԱՆԴԸ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ՏԱՐԱԾ ՀԱՂԹԱՆԱԿՈՒՄ (1941–1945 ԹԹ.)

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Կ.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ պատերազմ, հաղթանակ, բանակ, ժողովուրդ, դիվիզիա, ավանդ, հերոս:

Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում իր արժանի ավանդն է ներդրել նաև հայ ժողովուրդը: Ընդհանուր առմամբ պատերազմին մասնակցել են շուրջ 600.000 հայ, որից՝ 300.000-ը Խորհրդային Հայաստանից, 200.000-ը՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններից, 100.000-ը՝ սփյուռքից: Հայերից 106 հոգի արժանացել են Խորհրդային Միության հերոսի կոչման, որոնցից 4-ը՝ Խորհրդա-ֆիննական պատերազմում (1939–1940), 99-ը՝ Հայրենական մեծ պատերազմում, 3-ը՝ հետպատերազմյան խաղաղ տարիներին: Հովհաննես Բաղրամյանը և Նելսոն Ստեփանյանը այդ բարձր կոչմանը կրկնակի են արժանացել: Բացի այդ, հայաստանցի 10 այլազգիներ նույնպես արժանացել են հերոսի կոչման: Հայերից 26 զինվոր պարգևատրվելով փառքի շքանշանի 3-րդ, 2-րդ և 1-ին աստիճաններով, դարձել են այդ շքանշանի լրիվ ասպետ: Հովհաննես Բաղրամյանը արժանացել է Խորհրդային Միության մարշալի, Հովհաննես Իսակովը՝ Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալի, Համազասպ Բաբաջանյանը՝ զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալի, Արմենակ Խանփերյանցը (Սերգեյ Խուդյակով)՝ ավիացիայի մարշալի, Սերգեյ Ազանովը՝ ինժեներական զորքերի մարշալի, ևս 149-ը՝ գեներալի, 9-ը՝ ծովակալի կոչման: Պատերազմի տարիներին 8 հայորդիների շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում: Կարմիր բանակի կազմում գործել են հայկական 6 ազգային դիվիզիա: Պատերազմում տարած հաղթանակում իրենց արժանի ավանդն են ներդրել թիկունքի աշխատավորները, սփյուռքահայերը, պարտիզանական և Դիմադրական շարժման հայ մասնակիցները, Հայ Առաքելական եկեղեցին, ԽՍՀՄ հայ պետական ակադեմիական գործիչներ, գիտնականներ, մտավորականներ:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել 11 635 մարդու, որից ռուսներ՝ 8182, ուկրաինացիներ՝ 2072, բելառուսներ՝ 311, թաթարներ՝ 161, հրեաներ՝ 108, հայեր՝ 99, ղազախներ՝ 96, վրացիներ՝ 89, ուզբեկներ՝ 69, մորդովիներ՝ 61, չովաշներ՝ 44, ադրբեջանցիներ՝ 43 և այլն:

THE ARMENIANS' CONTRIBUTION TO THE VICTORY OF THE USSR IN THE GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941–1945

HARUTUNYAN K.

Summary

Key words: war, victory, army, people, division, contribution, hero.

Armenians made valuable contribution to the USSR's victory in the Great Patriotic War. Approximately 600.000 Armenians participated in the war 300.000 of who were from Soviet Armenia, 200.000 from other Soviet Republics and 100. 000 were Diaspora representatives. 106 were awarded the title of the Hero of the Soviet Union, 4 of who were rewarded for their participation in the Soviet-Finnish War (1939–1940), 99 for their contribution to the Great Patriotic War and 3 during the post-war years. Hovhannes Baghramian and Nelson Stepanian were awarded the highest order twice. Moreover, 10 foreigners from Armenia were awarded the title of hero, 26 Armenian soldires were rewarded the Order of Glory (1st class, 2nd class, 3rd class), thus, becoming the “Full Cavalier of the Order of Glory”.

Hovhannes Baghramian achieved the rank of Marshal of the USSR, Hovhannes Isakov – the rank of the Admiral of the USSR Fleet, Hamazasp Babajanian – the rank of the Chief Marshal of the Soviet Armed Troops, Armenak Khanperiants (S. Khoudyakov) – Marshal of Aviation, S. Aganov – Marshal of engineering troops. 149 Armenians achieved the ranks of general and admiral. During the wartime 8 Armenians were awarded the title of the Hero of the Socialist Labor. In the Red Red Army there were 6 Armenian divisions.

Civilians, working in the rear, the Diaspora Armenians, the Armenian participants of partisan resistance movements, the Armenian Apostolic Church,

Арутюнян К.

outstanding state figures of the USSR, scientists and intellectuals made their valuable contribution to achieving victory.

In the years of the Great Patriotic War 11.635 people were awarded the title of the Hero of the Soviet union of who 8.182 were Russians, 2.072 Ukrainians, 311 Belarusians, 161 Tatars, 108 Jews, 99 Armenians, 96 Kazakhs, 89 Georgians, 69 Uzbeks, 61 Mordvins, 44 Chuvashes, 49 Azeris, etc.

ԱՐՏԱՇԵՍ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ*

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
ash.haaam@gmail.com

ՈՒՏԻ ԳԱՎԱՌԸ

Քանալի բառեր¹ վարչական միավոր, Տավուշ, Ձորոփոր, Գարդման, ապստամբություն, Բագրատունյաց Հայաստան, Ուտի գավառ:

Ներածություն

Հովհաննես Դրասխանակերտցին իր «Պատմութիւն Հայոց»-ում քանիցս օգտագործել է ինչպես «Աշխարհացոյց»-ում, այնպես էլ իրեն նախորդած հեղինակների երկերում չհանդիպող «Ուտի գավառ» անվանումը: Նա առաջին անգամ այն կիրառել է Հյուսիսային Հայաստանում արաբական զորավար Բուղայի 852–855 թթ. պատժիչ գործողությունները նկարագրելիս:

Կաթողիկոս-պատմիչի համաձայն, Բուղան Գարդման գավառի նույնանուն բերդում տեղի իշխան Կտրիճին բռնելուց հետո «անտի ևս չուեալ յՈւտի գաւառ՝ ձերբակալ ի Տուս գիւղ առնէ զՍտեփաննոս, որում և Կոն անուանէին զնա. որ ի նախնոյն իւրմէ Սևկոյ՝ Սևորդիք ազգքն անուանէին»¹: Այս իրողությունն աննշան տարբերություններով ներկայացրել են նաև, անկասկած, հիմնականում նրանից օգտված Ասողիկն ու Վարդան վարդապետը: Նրանցից առաջինը Ստեփանոս Կոնին «գիշխանն Սեւորդեաց»² է կոչել, իսկ երկրորդը գրել է, որ Բուղան Գարդմանից «յՈւտի երթեալ՝ ըմբռնէ զՍտեփաննոս Կոնն, որ ի նախնոյն իւրմէ Սևկոյ՝ Սևորդիք ազգն անուանին»³: Վարդան վարդապետի երկերից և ոչ մեկում այդ տեղանվան այլևս չհանդիպելը ևս վկայում է այն Հովհաննես Դրասխանակերտցուց քաղված լինելու մասին:

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.06.20, գրախոսվել է 08.06.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

¹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ, 1912, էջ 127: Պատմիչն Ուտի գավառ անվանումը մեկական անգամ փոխարինել է մարզ և նահանգ, իսկ երկու անգամ՝ աշխարհ բառերով (տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 320, 321):

² Ստեփանոս Տարանեցի 2011, 708:

³ Վարդանայ վարդապետի 1862, 81:

Ուտի գավառի պատմության շուրջ

Ուտի գավառի տեղագրությամբ հատուկ կամ հպանցիկ զբաղվել են որոշ հետազոտողներ: Նրանցից Ռ. Մաթևոսյանն իրավացիորեն գտել է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից օգտագործված Ուտի գավառ հասկացության մեջ գավառ բառը «գործածված է ոչ իր սովորական՝ ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանի իմաստով, այլ որպես վարչական միավորի անվանում»⁴: Ինչ վերաբերում է Ուտի գավառի տեղագրությանը, ապա քանիցս անդրադառնալով այդ հարցին, այդ հետազոտողն իրարամերժ կարծիքներ է հայտնել: Նա մեկ կարծել է, որ այն ընդգրկել է պատմիչների կողմից նաև Ձորագետ անվանված Աղստևի հովիտը⁵, մեկ այդ գետի միջին հոսանքն ու դրան հարևանող Տավուշի ձորը⁶, մեկ Աղստևի միջին հոսանքը⁷, մեկ էլ պնդել, որ Ուտի գավառ վարչական միավորի կազմում էին Գուգարքի Ձորոփոր գավառը՝ Կայանով և հարևան Ուտիքի Տավուշ գավառը համանուն բերդով⁸: Ուտի գավառին հպանցիկ անդրադարձած Ա. Եղիազարյանն այն նույնացրել է Ուտիքի⁹, իսկ Ա. Հակոբյանը՝ Տավուշ-Ձորագետի հետ¹⁰:

Ուտի գավառի տեղորոշմանն ու սահմանների ճշտմանը նպաստում են հատկապես Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Վարդան վարդապետի հաղորդումները: Նրանցից առաջինը նախ փաստում է Բուղայի՝ Գարդմանից այնտեղ մտնելը, ինչը ենթադրում է դրանց սահմանակցությունը: Ապա հետագայում նկարագրելով Գարդմանի իշխան Սահակ Սևադայի՝ Աշոտ Բ-ի (914–928) աներոջ Ուտի գավառ ներխուժելը, հայտնում է, որ նա գրավում է Ձորոփոր գավառում գտնվող Կայան բերդն ու դրա մերձակա ամրոցը և ամրանում Տավուշ ձորի արևմտակողմում գտնվող մի լեռան ծործորներում¹¹:

Վարդան վարդապետն իր հերթին Սևորդիների գավառ է համարում Տավուշը, որտեղ, իրոք, գտնվում էր Տուս գյուղը: Բանն այն է, որ Տավուշն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Գարդմանին արևմուտքից կից Տուշկատակ (Տուս-Քուս-

⁴ Մաթևոսյան 1982, էջ 52:

⁵ Տե՛ս Մաթևոսյան 1982, 52: Մաթևոսյան 1990, 41:

⁶ Տե՛ս Մաթևոսյան 1982, 52:

⁷ Տե՛ս Մաթևոսյան 1990, 81:

⁸ Տե՛ս Մաթևոսյան 1982, 54:

⁹ Տե՛ս Եղիազարյան 2011, 391: Եղիազարյան 2016, 75, Եղիազարյան 2017, 11, 13:

¹⁰ Յակոբեան Ալեքսան 2010, 221:

¹¹ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 309–311:

Շահնագարյան Ա.

տակ) գավառն է¹², որը Տուս արմատի աստիճանական հնչյունափոխությամբ պայմանավորված՝ X դ. սկսած աղբյուրներում հիշատակվել է Տավուշ ձևով:

Վերոգրյալի հաշվառմամբ պետք է ընդունել, որ Գարդմանից Ուտի ներխուժած Սահակ Սևադան Աղստևի ձախ վտակ Ոսկեպարի ավազանը ներառող Ձորոփոր կարող էր հասնել միայն Տավուշով և դրան արևմուտքից սահմանակից ու Աղստևի ամբողջ միջին հոսանքի շրջանն ու ստորինի միայն աջափնյակը զբաղեցնող Աղուէ գավառով: Ուտի վստահ պնդելի է, որ Ուտի գավառ վարչական միավորն ամփոփվել է Գուգարքի Ձորոփոր և Ուտիքի Աղուէ ու Տավուշ գավառներում¹³:

Բագրատունյաց Հայաստանի արքունապատկան վարչական միավոր հանդիսացող Ուտի գավառի հիմքերը դրվեցին Աշոտ Ա-ի (885–890) օրոք: Հովհաննես Դրասխանակերտցին պատմելով հայկական տարածքները վերականգնված հայոց պետության մեջ ներառելու և դրանցում կենտրոնական իշխանության դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ Հայոց արքայի կատարած նպատակասլաց քայլերի մասին, նաև նկատել է, որ նա «զաղխատրոյզ բնակիչսն Գուգարաց և զելուզակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաճէր՝ ի բաց ի նոցանէ հերքելով զաւագակութիւն մարդադաւութեան, և իբրև օրինաւորս և հլուս զամենեսեան կազմէր, և առաջնորդս և իշխանս նոցա կացուցանէր»¹⁴:

Բնականաբար, պատմիչն ինչպես Բուդայի գործողությունները նկարագրելիս, այնպես էլ այս դեպքում Ուտի գավառ անվանումն օգտագործում է հետին թվով՝ արտացոլելով այդ վարչական միավորի գոյության իր ժամանակի իրողությունը: Հայոց արքայի կողմից Գուգարքի և Ուտիի բնակիչներին օրինավոր ու հնազանդ դարձնելը և նրանց համար առաջնորդներ ու իշխաններ կարգելը ենթադրում է, որ ռազմավարական առումով խիստ կարևոր այդ տարածքներն արքունապատկան էին դարձվել: Հոր մահվան ժամանակ թագաժառանգ Սմբատի «ի կողմանս Գուգարաց ի նուաճել զազգսն այնոցիկ գնացեալ»¹⁵, լինելուց էլ կարելի է կարծել, որ Աշոտ Ա-ն ոչ միայն Գուգարքի, այլև Ուտիի հպատակեցումն առաջացած տարիքի պատճառով նրան էր հանձնարարել:

¹² Տե՛ս **Հարությունյան** 2007, 32 և կից քարտեզը:

¹³ Այդ գավառների տեղադրության մասին տե՛ս **Հարությունյան** 2007, 32 և կից քարտեզը: **Գևորգյան** 2013, 134–136:

¹⁴ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ** 1912, 140:

¹⁵ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ** 1912, 143:

Ուտի գավառը

Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Սմբատ Ա-ն (890–914) գահակալելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ է լինում իր պետության սահմանների ընդլայնմանը և նախքան Դվինի 893 թ. երկրաշարժն ի թիվս այլ տարածքների, դրանց մեջ ներառում «և զՈւտի գաւառ մինչև ի քաղաքն Հունարակերտ և մինչև Տուս և ի Շամքոր»¹⁶։ Քանի որ ըստ նույն պատմիչի, Ուտի գավառը դրանից քիչ առաջ էր հպատակեցվել, մնում է ենթադրել, որ Սմբատը կրկին այնտեղ էր արշավել տեղի «ելուզակուտ» բնակչությանը լիովին հնազանդեցնելու համար։

Չնայած կաթողիկոս-պատմիչի համաձայն, Սմբատ Ա-ն գրավել էր ոչ միայն Հունարակերտից Տուս, այլև այդտեղից մինչև Գարդմանում գտնվող Շամքոր քաղաք ընկած տարածքը, վերջին պնդմանը պետք է որոշ վերապահությամբ մոտենալ։ Բանն այն է, որ Գարդմանն այդ ժամանակ ինքնուրույն իշխանություն էր և պատկանում էր Սահակ Սևադա հզոր իշխանին։ Կարելի է ենթադրել, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին նկատի է ունեցել Սմբատ Ա-ի կողմից ոչ թե Տուսից Շամքոր ընկած տարածքը ևս արքունապատկան դարձնելը, այլ իրեն ենթարկելը։ Այդ է փաստում մի Անանուն ժամանակագրի վկայությունն առ այն, որ երբ Սմբատ Ա-ի որդի Աշոտ Բ-ն հաջորդեց հորը՝ «իշխէին Բագրատունիք... և մինչ ի Ձորոցգետն և մինչ ի Գարդման»¹⁷։

Նույնն է հաղորդում նաև Ստեփանոս Օրբելյանը, երբ անդրադառնում է Այոնյաց թագավորության ստեղծման շարժառիթներին. «Բագրատունիքն իշխէին... և մինչ ի Ձորոյ գետն և մինչ ի Գարդման. և Սինիք կտրեալ էր ի նոցանէ»¹⁸։ Սակայն ի հակադրություն վերոգրյալի, Մովսես Կաղանկատվացու պնդմամբ Սահակ Սևադան «առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ (Քուստի Փառնէս – Ա.Շ.) գաւառաց, այլ և աւազակապետաց Ձորոյ-գետոյն բովանդակ եղև իշխան... ընդ որում և բազմաջան հնարիք թագաւորն Հայոց Սմբատ մարտուցեալ ոչ ինչ կարաց ստերիւրել զնա ի կամս իւր»¹⁹։

Աղվանից պատմիչի այդ հաղորդումը Բ. Ուլուքաբյանն առանց համապատասխան քննության անվերապահ ընդունել է և Ձորագետը ներառել Սահակ Սևադայի իշխանության մեջ²⁰։ Ռ. Մաթևոսյանն էլ կարծել է, թե Ուտիի վերակացու Մովսեսի խռովության ճնշումից հետո Աշոտ Բ-ն ըստ երևույթին այդ

¹⁶ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ** 1912, 161:

¹⁷ Մանր ժամանակագրություններ, XII–XVIII դդ., հ. I, 1951, 384:

¹⁸ **Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի** 1910, 300:

¹⁹ **Մովսէս Կաղանկատուացի** 1983, 341:

²⁰ Տե՛ս **Ուլուքաբյան** 1975, 82, 90:

Շահնագարյան Ա.

գավառի վարչությունը «հանձնել էր իր աներ Սահակ Սևադային, բայց միայն «Ուտի գավառի» մի շրջանում (Տավուշի կիրճ), իսկ Ձորոփորը ենթարկել իրեն»²¹։ Այս ենթադրությունն անընդունելի է թեկուզ այն պատճառով, որ ըստ Մովսես Կաղանկատվացու, Ձորոփորը ենթարկվել է ոչ թե Աշոտ Բ-ին, այլ Սահակ Սևադային և որ վերջինս «աւագակապետաց Ձորոյգետոյն բովանդակ եղև իշխան», ոչ թե Աշոտ Բ-ի, այլ՝ նրա հայր Սմբատ Ա-ի օրոք։

Իր հերթին Ա. Եղիազարյանը, գտնելով, որ Սահակ Սևադայի իշխանությունը տարածվում էր «Շամքոր գետից մինչ Աղստև և Սևանի լեռնաշղթայից մինչև Կուր գետ»²², քննվող հաղորդումից դատելով ենթադրել է, որ «նա իր իշխանությունը ընդարձակել էր ընդհուպ մինչև Ձորագետ՝ տիրելով, ամենայն հավանականությամբ Աղստև և Ձորագետ (ըստ նրա Դեբեդ – Ա.Շ.) գետերի ստորին հոսանքների և Կուր գետի միջև տարածվող դաշտին»²³։ Ըստ հետազոտողի, դա կատարվել է նախքան 905–906 թթ.²⁴ և Սմբատ Ա-ն նույնիսկ գենքի ուժով չի կարողացել այդ գավառները հետ գրավել²⁵։ Համապատասխան աղբյուրագիտական հենքի բացակայության պատճառով այս պնդումների ու ենթադրությունների հետ համերաշխվել հնարավոր չէ։

Մովսես Կաղանկատվացու այս վիճահարույց հաղորդումն ամենայն հավանականությամբ Սահակ Սևադայի ու նրան հնազանդ պահելուն ձգտող Սմբատ Ա-ի սուր առճակատման աղավաղված և այդ պատճառով այլ աղբյուրներում չարտացոլված արձագանքն է։

Բագրատունյաց թագավորության ամրապնդումն ու վերելքը հարուցում էին Ատրպատականի Սաջյան ամիրության անհանգստությունը։ Դրանով պայմանավորված՝ նրա ամիր Աֆշինը քանիցս արշավեց Հայաստան։ Դրանցից մեկը տեղի ունեցավ 899/900 թ.։ Աֆշինի հետապնդած նպատակներին քաջատեղյակ Հովհաննես Դրասխանակերտցու համաձայն, նա հորդահոս ջրի նման «չուեալ ընդ Ուտի գաւառ՝ գայ ի կողմանս Գուգարաց և Վրաց, զի նախ զնոսա նուաճեսցէ կամ զշփոթ ամբոխի ի մէջ արկցէ. զի մի յաջողեսցի ուրեք երբէք փախուստ ի նմանէ Սմբատայ»²⁶։ Սակայն Աֆշինին չհաջողվեց իր նպատակին հասնել։ Ուտիի ու Գուգարքի վերնախավը, պատմիչի խոսքե-

²¹ Մաթևոսյան 1982, 55:

²² Եղիազարյան 2011, 163:

²³ Եղիազարյան 2011, 163:

²⁴ Տե՛ս Եղիազարյան 2011, 127:

²⁵ Տե՛ս Եղիազարյան 2011, 127:

²⁶ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 178:

Ուտի գավառը

րով՝ «նախարարք կողմանցն այնոցիկ»²⁷ ոչ թե Սմբատ Ա-ի դեմ ապստամբելով միացան նրան, այլ համառ դիմադրությամբ հարկադրեցին ձեռնունայն հեռանալ Վանանդ²⁸:

Ի վերջո, Աֆշինը Դվինում թողնելով իր որդի Դևդադին ու ոմն մեծ ներքինապետի, հեռացավ Ատրպատական: Վերջինս, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Դվինից Փայտակարան վերադառնալիս «ի բանից բանսարկութեանց ոմանց»²⁹ դրդված՝ անկասկած Տավուշում, հանկարծակի հարձակմամբ գերեց Սևորդյաց նահապետ Գևորգին ու նրա եղբայր Արուեսին և տարավ Փայտակարան: Այնտեղ նրանցից պահանջում են կրոնափոխվել, բայց մերժվելով՝ սրի են քաշում³⁰:

Այս իրադարձությանն անդրադարձել է նաև Մովսես Կաղանկատվացին: Սակայն ըստ նրա, երբ ներքինին «արշաւեալ ի Վիրս՝ ընդդէմ ելեալ նմա երկու քաջ զօրավարք Վրաց՝ Գէորգ իշխան և Արևես եղբայր նորին. և երկոքին չարաչար մեռանէին ի նմանէ»³¹: Պնդելի է, որ իրապատում է այս իրադարձության ժամանակակից կաթողիկոս-պատմիչը: Ընդ որում, որքան էլ զարմանալի է, փաստ է, որ Աղվանից պատմիչը Սևորդիներին չգիտի, իսկ եթե գիտի էլ, ոչ մի անգամ չի հիշատակում:

Աֆշինի մահվանից հետո նրան փոխարինած եղբայրը՝ Յուսուֆը, ավելի ուժգին շարունակեց Բագրատունյաց թագավորության նկատմամբ թշնամական քաղաքականությունը: Նա 903 թ. արշավելով Հայաստան՝ Փայտակարանից Ուտիով հասավ Տաշրատափ, այսինքն Տաշիր³²: Ատրպատականի ամիրը հաջորդ անգամ Հայաստան ներխուժեց 909 թ. ապրիլին, նպատակ ունենալով այն ավերել ու ենթարկել իրեն: Կողմերի միջև ճակատամարտը տեղի ունեցավ 910 թ. գարնանը՝ Նիգ գավառի Ձկնավաճառ կոչվող վայրում: Թագաժառանգ Աշոտի և նրա եղբայր Մուշեղի գլխավորած հայոց բանակի շարքերում էր նաև Ուտի գավառի բնակիչներից հավաքված զորքը: Արքայորդի եղբայրներն «ի մարտ պատրաստեցան, ոչ գիտելով զնենգութիւն զօրաց իւրեանց՝ բնակչաց Ուտի գաւառի, որք են Սևորդիք»³³: Ճակատամարտի

²⁷ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 178:

²⁸ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 178:

²⁹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 187:

³⁰ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 187–188:

³¹ Մովսէս Կաղանկատուացի 1983, 336–337:

³² Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 195:

³³ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 218:

Շահնագարյան Ա.

վճռական պահին «յանկարծակի ապա զօրքն Ուտէացի ընդ կրունկն դարձեալ ըստ նենգապատիր խորհրդոյն անդառնալի գնային ի կամս անձանց»³⁴: Դատելով պատմիչի խոսքերից, ուտեացիներից հավաքված զորքը հայոց բանակի՝ Աշոտի հրամանատարությամբ գործող թևի կազմում էր: Այն մարտադաշտ վերադարձնելու նպատակով Աշոտի գործադրած ջանքերն ապարդյուն անցան³⁵: Հայոց բանակը պարտվեց³⁶, ինչը երկրի համար խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ: Մուշեղն էլ «ըստ նենգ գործելոյ ի բնակչաց Ուտի գաւառի ձերբակալ եղև»³⁷ և տանջանքների ենթարկվելուց հետո դեղամահ արվեց³⁸:

Ուտի գավառի սահմանակցությամբ կար ևս մեկ՝ բերդապահ-վերակացուների կողմից ղեկավարվող արքունապատկան վարչական միավոր: Եթե Հովհաննես Դրասխանակերտցին հայտնում է, որ Գուգարքի Տաշիր ու շրջակա գավառները ներառող և Շամշուղե բերդը կենտրոն ունեցող³⁹ այդ միավորի հիմնադիրը Սմբատ Ա-ն է⁴⁰, ապա Ուտի գավառի պարագայում լրում է: Նման հանգամանքը, բնականաբար, դժվարացնում է պարզելու, թե այն երբ և ում կողմից է ստեղծվել:

Արդեն տեսանք, որ Աշոտ Ա-ն Գուգարքի խռովարար և Ուտիի ավագակաբարո բնակիչներին հնազանդեցնելով «առաջնորդս և իշխանս նոցա կացուցանէր»: Նաև ռազմավարական առումով կարևոր դիրք ունենալու պատճառով արքունապատկան դարձված այդ երկրամասերում տեղական

³⁴ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 219:

³⁵ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 219: Բ. Առաքելյանը Հովհաննես Դրասխանակերտցուն վկայակոչելով գրել է, որ ուտեացիները մարտադաշտը լքում են՝ «իրենց հետ տանելով թագաժառանգ Աշոտին» (Հայ ժողովրդի պատմություն 1976, 38): Իրականում պատմիչը նման պնդման հիմք չի տվել:

³⁶ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 219:

³⁷ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 225:

³⁸ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 225:

³⁹ Ըստ Ռ. Մաթևոսյանի, Հովհաննես Դրասխանակերտցին Գնթունի եղբայրների կողմից իբրև «բերդապահս և վերակացուս» տնօրինվող այս վարչական միավորը նահանգ է անվանում, բայց ոչ բառի ուղիղ իմաստով (տե՛ս Մաթևոսյան 1982, 52): Այս կարծիքն ընդունելի է, սակայն նույն պատմիչի աշխատության (էջ 244) և Սանահնի «Քեօթուկ»-ի (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3031, թ. 31) վկայակոչմամբ դրա ավելի ճիշտ անվանումը «Տաշիր գավառ» լինելու մասին նրա պնդումը (տե՛ս Մաթևոսյան 1982, 52) վիճարկելի է: Պատճառն այն է, որ նրա հղած երկու աղբյուրում էլ Տաշիր գավառ անվանումն օգտագործվել է ոչ թե վարչական, այլ՝ ֆիզիկաաշխարհագրական միավորի իմաստով:

⁴⁰ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 295:

Ուտի գավառը

վերնախավի ներկայացուցիչներից կառավարչական ապարատի ձևավորումը կնպաստեր դրանց ըմբոստ բնակչությանը հնազանդ պահելուն և սահմանների պաշտպանությունն ամրապնդելուն:

Աֆշինի 899/900 թթ. արշավանքի ժամանակ նրա դեմ պայքարը տեղացի նախարարների կողմից ղեկավարվելուց հետևում է, որ մինչև X դ. սկիզբն այդ երկրամասերը նույն կերպ էին տնօրինվում: Դրանցից Սմբատ Ա-ի Շամշուղե կենտրոնի հիմնադիր լինելը թույլ է տալիս պնդելու, որ այն ստեղծվել է Յուսուֆի 903 և 909 թթ. Հայաստան կատարած արշավանքների միջակայքում, երբ երկրի վիճակը համեմատաբար կայուն էր: Ըստ երևույթին, Ատրապատականի Սաջյան ամիրների կողմից շարունակաբար Տաշիրի վրայով Հայաստանի խորքեր ներխուժելն էր Սմբատ Ա-ին ստիպել այնտեղ ստեղծել իրեն անմիջականորեն ենթակա բերդապահ-վերակացուների կողմից տնօրինվող վարչական միավոր, որպեսզի ամրապնդի այդ երկրամասի պաշտպանունակությունը: Առավել ևս, որ Տաշիրի կողմից Հայոց թագավորությանը սպառնում էր նաև Տփղիսի ամիրությունը: Ծիշտ է, արաբները Տաշիր էին թափանցում Ուտի գավառով, սակայն Տփղիսի ամիրությունը դրա տարածքով Հայաստանին չէր սպառնում, ինչով էլ թերևս բացատրվում է խնդրո առարկա վարչական միավորի՝ նախորդի հետ համաժամանակ չստեղծվելը:

Ձկնավաճառի ճակատամարտից հետո Յուսուֆի հրոսակախմբերը գրավեցին երկրի տարբեր շրջաններ: Երբ Յուսուֆի հրամանով մահապատժի ենթարկված Սմբատ Ա-ին հաջորդած Աշոտ Բ-ը ձեռնամուխ եղավ արաբներից երկրի ազատագրմանը, նա հաջողությամբ մաքրեց ամբողջ Գուգարքը⁴¹: Դրանից շատ չանցած նրա գլխավորած 200 հոգու կողմից ջախջախված արաբական զորքի Աղստևի ձորերում գտնված լինելուց⁴² եզրակացնելի է, որ Ուտի գավառի զբաղեցրած տարածքը ևս գրավված է եղել, ապա ազատագրվել է Աշոտ Բ-ի կողմից:

Ուտի գավառ վարչական միավորն անկասկած ստեղծվեց 915 թ.՝ Կոստանդնուպոլսից Աշոտ Բ-ի վերադառնալուց հետո⁴³: Ամենայն հավանականությամբ դա կատարվեց 915–916 թթ. միջակայքում, նախքան Սահակ Սևադայի դստեր հետ Աշոտի ամուսնությունը: Դա հստակ երևում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու շարադրած դեպքերի հաջորդականությունից: Այդ վարչական միավորը ստեղծելով՝ Աշոտն առաջին հերթին նպատակ ուներ իր ան-

⁴¹ Տե՛ս **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ** 1912, 244:

⁴² Տե՛ս **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ** 1912, 244:

⁴³ Տե՛ս **Ադոնց** 2012, 200:

Շահնագարյան Ա.

միջական ենթակայության տակ գտնվող նշանակովի կառավարչի միջոցով Ուտի բնակչությանը հնազանդ պահել և Հայոց թագավորության Տաշիրից Գարդման ընկած սահմանի պաշտպանությունն ամրապնդել: Նա ոմն Մովսեսի էր «կացուցեալ... իշխան և հրամանատար ճուաղաբարոյ ազգացն այնոցիկ Ուտի գաւառի»⁴⁴:

Սակայն, առաջին հերթին երկրում ավատատիրական հարաբերությունների խորացման հետևանքով անջատողականության աճով պայմանավորված՝ Հայոց արքայի հույսերը չարդարացան: Շատ չանցած Մովսեսը, ինչպես նախքան այդ Գնթունիները⁴⁵, ապստամբեց Աշոտի դեմ: Ապստամբության ուժգնությունը արքային ստիպեց դիմել իր աներ Սահակ Սևադայի օգնությանը⁴⁶: Նրան օգնության է շտապում նաև Կախքի քորեպիսկոպոսը⁴⁷: Մովսեսն իր հերթին «գումարտակ մեծ առնէ յանդուզն և անճոռնի զօրաց»⁴⁸, պատրաստվելով վճռական ճակատամարտի: Իր ուժերին վստահ՝ նա անգամ մերժում է պատգամաբերի միջոցով իր գերակայի առաջարկը՝ «գալ ի հնազանդութիւն և կեալ ի խաղաղութեան և ի հանդարտութեան»⁴⁹: Իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ Ուտի գավառի «իշխան և հրամանատար»-ը գերազնահատել է իր զինուժի կարողությունները: Երբ Աշոտի ու նրա աներոջ զխավորած զորքը հարձակման է անցնում, այն խուճապահար փախուստի է դիմում՝ «միայն թողելով զՄովսէսն»⁵⁰: Վերջինս մազապուրծ ճողոպրում է Սյունիքի իշխան Սմբատի մոտ՝ նպատակ ունենալով նրան դարձնել իր աջակիցը: Այս ընթացքում Աշոտ Բ-ը մնալով Ուտիում, տեղի «զխստապարա-

⁴⁴ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 301:

⁴⁵ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 295–297:

⁴⁶ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 301: Բ. Ուլուբաբյանը պատմիչի «Բայց թագաւորն Աշոտ արքայորդին չուեալ գնայ առ մեծ իշխանն Սահակ աներ իւր. և ապա զկնի իւր զնա համագունդ հանդերձեալ իւրովքն զօրօք երթայ գնայ յՈւտի գաւառ առ ի հնազանդել զքիրտ ապստամբութիւն Մովսիսի, զոր իսկ կացուցեալ էր զնա իշխան և հրամանատար ճուաղաբարոյ ազգացն այնոցիկ Ուտի գաւառի» (**Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ** 1912, 301) վկայության իմաստը թյուրըմբռնելով, ինչպես նաև Ուտի գավառն Ուտիք նահանգի հետ նույնացնելով սխալմամբ կարծել է, թե Մովսեսը Սահակ Սևադայի «ստորադրյալն ու հովանավորյալն էր Ուտիքում» (**Ուլուբաբյան** 1975, 104):

⁴⁷ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 301–302:

⁴⁸ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 302:

⁴⁹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 302:

⁵⁰ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 303:

նոց և ավազակուտ» բնակիչներին համոզում է իրեն ենթարկվել⁵¹, ինչը խոսում է այն մասին, որ Մովսեսի ապստամբությունը միայն նրա անջատողական ձգտումների հետևանք չէր:

Սմբատ իշխանից օգնություն չստացած Մովսեսը հանկարծակի հեռանում է Սյունիքից՝ նպատակ ունենալով «երթալ առ մեծ քորեպիսկոպոսն Ծանարաց և բարույ խոստամբ միաբան ընդ իւր զնա կացուցեալ և գրաւթաւի իւրոյ տէրութեանն լինել»⁵²: Սակայն Աշոտ Բ-ը նրան կանխում է և հետապնդելով անձամբ գերում ու կուրացնում: Մովսեսի նկատմամբ խիստ տրամադրված Հովհաննես Դրասխանակերտցին թագավորի այս արարքին հետևյալ բացատրություն ու արդարացումն է տալիս. «որ կամաւ կուրութիւն յինքն կրէ՝ ոչ երբէք կարէ նա գալ յառողջութիւն»⁵³: Այս ապստամբությունը պետք է որ տեղի ունեցած լինի 917 թ.: Շատ չանցած, երբ արքայորդի Աբասն աներոջ՝ վրաց իշխան Գուրգենի հետ Աշոտի դեմ դավադրություն կազմակերպեց, Աշոտն Ուտին ապահով դարձած համարելով՝ հեռացավ այնտեղ⁵⁴:

Որոշ ժամանակ անց Աշոտի դեմ ընդվզում է Սահակ Սևադան, որի հարաբերությունները փեսայի հետ լարվել էին: Չնայած իշխանների միջնորդությամբ նրանք հաշտվում են, Աշոտ Բ-ի կողմից իրեն դաված Գեղարքունիքի իշխան Վասակի ձերբակալվելն ու Կայան բերդում բանտարկվելը չհանդուրժելով՝ Սահակ Սևադան ապստամբում է Հայոց արքայի դեմ: Ավելի քան ութ հազարանոց զորքով ներխուժելով Ուտի գավառ, նա հասնում է Ձորոփոր ու գրավում Կայան բերդը: Սահակ Սևադան այն կողոպտում է, իսկ Վասակ իշխանին ու իբրև գերիներ այնտեղ պահվող ազնվազարմ կանանց ազատ արձակում: Կայանի վրա սեփական պահակներ կարգելով՝ նա գրավում է նաև դրան մերձակա ամրոցը, ամենայն հավանականությամբ Կայծոնը, ու նրա պահապաններին սրի քաշում: Այս ամենով չբավարարվելով՝ տեղի բնակչությանը գաղթեցնում է իր իշխանություն, իսկ արտերը ժամանակից շուտ հնձել տալով՝ հրկիզում⁵⁵ «զի մի կռուիցին կալ զետեղեալ ի նմա ոտք թագաւորին բնակութեամբ»⁵⁶: Այս ամենից հետո Աշոտի պատասխան քայլին սպասող Գարդմանի իշխանը, ինչպես արդեն նշվել է, բանակում է Ձորոփորի հարևա-

⁵¹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 303:

⁵² Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 303:

⁵³ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 304:

⁵⁴ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 304:

⁵⁵ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 309–310:

⁵⁶ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 310:

Շահնագարյան Ա.

նությամբ գտնվող Տավշո ձորի արևմտակողմում բարձրացող մի լեռան ծոր-ծորներում՝ նպատակ ունենալով փեսային ծուղակը գցել ու գերել:

Ուտի գավառից եկած գուժկանից աներոջ ապստամբության լուրն առնելուն պես Աշոտ Բ-ը մոտ երեք հարյուր զինվորով շտապում է այնտեղ: Նա մի պատգամաբեր եպիսկոպոսի միջոցով Սահակ Սևադային հավատարմության երդումը խախտելու մեջ մեղադրելով առաջարկում է գրաված երկու ամրոցները հետ տալ ու տեղահանված բնակչությանը վերադարձնել՝ հավելելով, որ «յայնմհետե եղիցի միատարր խաղաղութիւն ի մէջ մէր՝ որպէս հօր հարազատի և որդւոյ սիրելոյ»⁵⁷:

Անշուշտ, փեսայի զորքի սակավաթվությանն իրազեկ Սահակ Սևադան պատգամաբերին զայրացած հայտնում է, որ պատասխանը սրով կտա և իր բոլոր ուժերը հավաքելով պատրաստվում է մարտի: Աշոտն իր մոտ մնացած երկու հարյուր զինվորներով արևածագին հարձակման է անցնում և աներոջ մեծաքանակ զորքը ցաքուցրիվ անելով՝ փախուստի մատնում: Սահակ Սևադան և իր որդի Գրիգորը գերվում են: Դրանից հետո Աշոտը գրավում է նրանց պատկանող Գարդման բերդն ու բոլոր տիրույթները, իսկ իրենց՝ երկմտելուց հետո կուրացնում⁵⁸: Ուշագրավ է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին այս անգամ արդեն թագավորին դատապարտում է⁵⁹: Եվ դա այն դեպքում, երբ Սահակ Սևադան ոչ միայն դրժել էր իր գերակա Աշոտ Բ-ին տված հավատարմության երդումը, այլև արքունապատկան Ուտի գավառում օտար նվաճողին հարիւր գործելակերպ էր դրսևորել:

Աշոտ Բ-ի աներոջ ու աներորդու կուրացվելու մասին պատմելուց հետո կաթողիկոս-պատմիչը հայտնում է, որ դրանից մի փոքր առաջ Յուսուֆն ապստամբել էր խալիֆայի դեմ⁶⁰: Քանի որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին նկատի ունի ոչ թե 916-ին Յուսուֆի կողմից խալիֆային հարկ վճարելուց հրաժարվելը, այլ՝ 918 թ. Ռեյ քաղաքին տիրանալու համար նրա դեմ պատերազմ սկսելը⁶¹, պնդելի է, որ Սահակ Սևադայի ապստամբությունը տեղի է ունեցել 918 թ.⁶²:

⁵⁷ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 311:

⁵⁸ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 311–314:

⁵⁹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 314:

⁶⁰ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 314:

⁶¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 1976, 43:

⁶² Ա. Եղիազարյանը գտնելով, որ Սահակ Սևադայի ապստամբությունը տեղի է ունեցել Յուսուֆի ապստամբությունը պարտվելու և նրա ձերբակալվելու տարում, այն թվագրել է 919-ով (տե՛ս Եղիազարյան 2016, 64–65):

Ուտի գավառը

Ռ. Մաթևոսյանի կարծիքով, դրանից հետո Ուտի գավառում որոշ ժամանակ կառավարիչներ չեն եղել և այն ենթարկվել է անձամբ Աշոտ Ա-ին⁶³: Սահակ Սևադայի ապստամբության ժամանակ այնտեղ վերակացուի մասին պատմիչի լռությունն իր հերթին հուշում է, որ նախքան այդ էլ այն անմիջապես արքունիքի կողմից է ղեկավարվել: Բոլոր դեպքերում, Աշոտն այդ վարչական միավորը պահում էր իր ուշադրության կենտրոնում: Այսպես, Վասակ Գնթունու կողմից Շամշուդեն վրաց իշխան Գուրգենին պատկանող Կրուստ ամրոցի հետ փոխանակելը կանխելուց հետո նա գնում է Ուտի գավառ և «անդ ապա գնուաճեալսն ընդ ինքեամբ զաղխատորոյզն բանիւք համոզեալ, և եթէ ոք սիրէր զայտումն խորհրդոց ապիրատութեան՝ նշմարէր զայն. և որպէս սանձիւք ոմամբք բարեզգեաց բանիւք ի բաց ճնշեալ զխեցրեկագոյն բարս նոցա՝ ածէր ընդ ինքեամբ ի հաստատուն խորհուրդս»⁶⁴: Դրանից հետո Աշոտը տեղացիներից զորք հավաքելով շարժվում է Կոտայք, ապա Հովհաննես Դրասխանակերտցու միջնորդությամբ Դվինում հաշտվելով Յուսուֆի կողմից Հայոց թագավոր ճանաչված հորեղբորորդու՝ Աշոտ Շապուհյանի հետ դառնում է «ի սիրեցեալն իւր յՈւտի գաւառ»⁶⁵: Թե ինչով էր պայմանավորված այդ վարչական միավորի նկատմամբ Հայոց արքայի սերը և թե ինչու էր կրկին այնտեղ գնում, պատմիչը չի հայտնում: Այդուհանդերձ պարզ է, որ նա ձգտում էր այդ գավառում հաճախ լինելով հասնել նրա ըմբոստ բնակչության եթե ոչ բարյացակամությանը, ապա գոնե հավատարմությունը:

Եվ, իրոք, իրադարձությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ Աշոտ Բ-ի մտահոգությունն արդարացված էր: Նա դեռ Ուտիի ճանապարհին էր, երբ լուր ստացավ, որ ուժի պատճառով Յլիկ հորջորջված Ամրամը, որին «զնա իսկ էր կացուցեալ... հրամանատար ի վերայ գործոյ աշխարհին (Ուտիի – Ա.Շ.)»⁶⁶, իր հնազանդությունից դուրս գալով «հաճէր հաւանէր մտանել ընդ լծով ծառայութեան անբնիկն Գուրգենայ, որ իշխան իշխանաց էր Գամրաց աշխարհին»⁶⁷: Ն. Ադոնցն այս Գուրգենին նույնացրել է 921 թ. Դվինը պաշարած բյուզանդական բանակի հրամանատար, հնում Գամիրք կոչվող Կապադովկիայի ստրատեգոս Հովհաննես Կուրկուասի հետ: Դրանից ելնելով նա կարծել է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Յլիկ Ամրամին վերագրելով

⁶³ Տե՛ս Մաթևոսյան 1982, 55:

⁶⁴ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ** 1912, 318–319:

⁶⁵ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ** 1912, 320:

⁶⁶ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ** 1912, 320:

⁶⁷ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ** 1912, 320–321:

Շահնագարյան Ա.

վերջինիս իշխանության տակ անցնելու անհեթեթ գաղափարը, խեղաթյուրել է նրա մտադրությունը⁶⁸: Այս հանգամանքը նկատած Ա. Եղիազարյանն էլ կարծել է, որ Գամրաց աշխարհի իշխանաց իշխանը վրաց իշխան Գուրգենն է՝ Աշոտ Բ-ի եղբայր Աբասի աները, Սամցխեում գտնվող Ղվել բերդի ու Աճարայի տերը⁶⁹: Հարկ է նկատել, որ պատմիչի մատնանշած իշխանաց իշխան Գուրգենի հպատակության տակ մտնելը ենթադրում էր նրա տիրույթների և Ուտիի գավառի սահմանակցությունը: Մինչդեռ, թե Գամիրքը (Կապադովկիան) և թե Աճարան ու Սամցխեն, որտեղ գտնվում էր Ղվել բերդը, այդ վարչական միավորից հեռու էին:

Յիկ Ամրամի նշանակումն անկասկած տեղի էր ունեցել դրանից ոչ շատ առաջ: Ընդ որում, եթե Մովսեսն Ուտի գավառում «իշխան»-ի և «հրամանատար»-ի գործառույթներով էր օժտված, ապա նա՝ միայն «հրամանատար»-ի: Դա Յիկ Ամրամի իրավասությունների նվազեցում է ենթադրում թե ոչ՝ դժվար է ասել: Բայց ամեն պարագայում Ուտի գավառի վերակացությունը նրան էր վստահված:

Անկաշկանդ գործելու համար Յիկ Ամրամն «առձեռն պատրաստ զամրոցն Տալըշոյ առեալ՝ ի նմա ամրապահեստ առնէր զընտանիս տան իւրոյ»⁷⁰: Պատմիչի այս իրապատում վկայությունն արժեքավոր է երկու առումով: Այն նախ Տավուշ բերդի առաջին հիշատակությունն է հայ մատենագրության մեջ և ապա փաստում է, որ այն արքունապատկան էր և եղել է Ուտի գավառի վարչական կենտրոնը:

Աշոտ Բ-ի վիճակը բարդանում էր նրանով, որ Ուտիի ապստամբ վերակացուին էր հարել տեղի ամբողջ վերնախավը՝ «զբոլոր նախարարութիւն»-ը⁷¹: Այդ իսկ պատճառով, երբ նա հասնում է այնտեղ՝ «ոչ ոք այնուիետև գտաւ նմա օգնական՝ բայց ի սակաւուց ոմանց աննշանից»⁷²: Եվ դա այն դեպքում, երբ նա, ինչպես արդեն տեսանք, դրանից քիչ առաջ տեղի բնակչությանն «ածէր ընդ ինքեամբ ի հաստատուն խորհուրդս»:

Ապստամբությունը ճնշելու համար Աշոտն անձամբ խնդրում է Եգերաց՝ Ափխազաց, թագավոր Կոստանդին III-ի (893–922) աջակցությունը և նրանից ստացած օգնական զորքով վերադառնում Ուտի: Սակայն Յիկ Ամրամը և,

⁶⁸ Տե՛ս Ադոնց 2012, 207:

⁶⁹ Տե՛ս Եղիազարյան 2016, 23, 71:

⁷⁰ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 321:

⁷¹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 321:

⁷² Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ 1912, 321:

Ուտի գավառը

պատմիչի խոսքերով ասած «ընդ նմա այլ ևս ապստամբ սրիկայքն»⁷³ Աշոտին մարտ տալու փոխարեն ծուղակ պատրաստելով՝ իրենց հավաքած զորքերով ամրանում են Տավուշ գավառի հյուսիսային սահման հանդիսացող Կուր գետի առափնյա ծառախիտ անտառում: Երբ Աշոտը զորքով մտնում է այնտեղ՝ «անխորհրդաբար անկանէր յանձուկ և ի նեղուց վայրս ամրոցի միոյ»⁷⁴: Նրա ծուղակն ընկած զորքը շատ չանցած սկսում է նեղվել ջրի, պարենի ու ձիերի կերի պակասից: Զինվորները կապ են հաստատում ապստամբների հետ, որպեսզի հնարավորություն ստանան Հայոց արքային նրանց հանձնելու գնով անվնաս դուրս գալ պաշարումից: Այդ մասին իմանալով, Աշոտը մի գիշեր իր մերձավորների հետ սրընթաց ճեղքում է պաշարման օղակը և հեռանում Կաքավաքար ամրոց⁷⁵:

Յիկ Ամրամի 921 թ. կայացած այս ապստամբության հետագա ընթացքի ու նրա ճակատագրի մասին պատմիչի լռության պատճառով ոչինչ հայտնի չէ: Այդուհանդերձ անվիճելի է, որ Ուտի գավառի վերակացուի ապստամբությունը ճնշվեց և նրան չհաջողվեց հասնել իր անջատողական նպատակի իրագործմանը:

Չնայած Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատությանը ժամանակագրորեն հաջորդած աղբյուրներում Ուտի գավառ վարչական միավորի հետագա շրջանի պատմության մասին հաղորդումները բացակայում են՝ պնդելի է, որ այն մինչև 970-ական թվականների երկրորդ կեսը պահպանվել է: Ռ. Մաթևոսյանն առաջ է քաշել ու հետևողականորեն զարգացրել այն տեսակետը, որ Տաշիր-Ձորագետում կազմված երկու միավորները՝ «Ուտի» և «Տաշիր» գավառները X դ. 60-ական թվականներին, այն է՝ Աշոտ Գ-ի (953–977) օրոք միավորվեցին: Ստեղծվեց նոր խոշոր վարչական միավոր՝ «Տաշիր երկիր», որը բարձրաստիճան կառավարչի միջոցով ենթարկվեց անմիջականորեն արքունիքին⁷⁶: Այս տեսակետը հիմնավորելու համար նա վկայակոչում է Սանահնի «Քէօթուկ»-ը (թերթ 48): Սակայն այնտեղ այդ գավառների միավորման մասին ոչինչ ասված չէ: Իրականում, ինչպես հստակ երևում է Աշոտ Գ-ի կրտսեր որդի Գուրգենին անցած տիրույթների մասին աղբյուրների հաղորդումներից, նա Շուլավերը կենտրոն ունեցող և Տաշիրն ու շրջակա գավառները ներառող վարչական միավորին էր կցել Ուտի գավառի միայն արևմտյան

⁷³ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ 1912, 322:

⁷⁴ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ 1912, 322:

⁷⁵ Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ 1912, 322–323:

⁷⁶ Տե՛ս Մաթևոսյան 1982, 58, Մաթևոսյան 1990, 153 և այլն:

Շահնագարյան Ա.

հատվածը՝ Ձորոփորը, Կայան և Կայծոն բերդերով հանդերձ⁷⁷: Այդ կերպ սկիզբ դրվեց Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման գործընթացին, որն իր տրամաբանական ավարտին հասավ 981 թ.⁷⁸: Ինչ վերաբերում է Աղուէ և Տավուշ գավառներին, ապա դրանք շարունակեցին մնալ արքունի ոստանի կազմում՝ Սմբատ Բ-ի (977–990) անմիջական ենթակայության տակ: Այսպիսով, իր ժամանակի Հայաստանի քաղաքական կյանքին զգալի մասնակցություն ունեցած Ուտի գավառ կոչված վարչական միավորն Աշոտ Գ-ի օրոք սկսված վարչական վերափոխումների հետևանքով վերացվելով՝ պատմական ասպարեզից հեռացավ:

Եզրակացություն

Ուտի գավառն ընդգրկել է Գուգարքի Ձորոփոր և Ուտիքի Աղուէ ու Տավուշ արքունապատկան գավառները: Այն եղել է ոչ թե ֆիզիկաաշխարհագրական, այլ վարչական միավոր: Կենտրոնը եղել է Տավուշ բերդը: Ստեղծվել է Աշոտ Բ-ի կողմից, որը նպատակ է ունեցել դրա նշանակովի կառավարչի միջոցով ապահովել այդ գավառների ըմբոստ բնակչության հնազանդությունը և երկրի սահմանների մի հատվածի հուսալի պաշտպանությունը: Սակայն առաջին հերթին երկրում ավատատիրական հարաբերությունների խորացման հետևանքով Ուտի գավառի կառավարիչները (Մովսես, Յիկ Ամրամ) տեղական վերնախավի աջակցությամբ մեկը մյուսի հետևից ապստամբում էին Աշոտի դեմ՝ ձգտելով ազատվել նրա ենթակայությունից: Աշոտ Գ-ի օրոք սկսված վարչական վերափոխումների հետևանքով Ուտի գավառը վերացվեց:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աղունց Ն. 2012, Երկեր, հ. Ե, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 656 էջ:

Գևորգյան Տ. 2013, Հայոց Արևելից կողմերը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, ատենախոսություն է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման համար, Երևան, անտիպ, 159 էջ:

Եղիազարյան Ա. 2011, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885–908 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 392 էջ:

Եղիազարյան Ա. 2016, Աշոտ Երկաթ. թագավոր Հայոց, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 117 էջ:

⁷⁷ Տե՛ս Յիշատակարան Սանահնոյ վանից 2007, 67: Վարդանայ վարդապետի 1862, 90:

⁷⁸ Տե՛ս Շահնագարյան 2002, 224–225:

Ուտի գավառը

- Եղիազարյան Ա.** 2017, Աբաս Բագրատունի թագավոր Հայոց, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 121 էջ:
- Հայ ժողովրդի պատմություն 1976, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1023 էջ:
- Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ**, ի Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 1862, 184 էջ:
- Հարությունյան Բ.** 2007, Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 370 էջ:
- Մաթևոսյան Ռ.** 1982, Տաշիր-Ձորագետ (X դ. վերջ – XII դ. սկիզբ), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 156 էջ:
- Մաթևոսյան Ռ.** 1990, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 295 էջ:
- Մանր ժամանակագրություններ, XIII–XVIII դդ., հ. I, 1951, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 455 էջ:
- Մովսէս Կաղանկատուացի** 1983, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վարագ Առաքելյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 384 էջ:
- Յակոբեան Ալ.** 2010, Բուն Աղուանքի եւ Հայոց արևելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ դարերում (աղբիւրագիտական դիտարկումներ), Հանդէս ամսօրեայ, թիվ 1–12, Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան հրատարակչատուն, սն. 67–119:
- Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի Քէօթուկը)** 2007, Աշխատասիրութեամբ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 331 էջ:
- Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ պատմութիւն Հայոց**, Թիֆլիս, Էլեքտրատպ. օր. Ն. Աղանեանցի, պոլից. 7, 1912, 427 էջ:
- Շահնազարյան Ա.** 2009, Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության առաջացումն ու հզորացումը, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 2–3, Երևան, էջ 224–225:
- Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, Ն. Աղանեանցի տպ., 1910, 619 էջ:
- Ստեփանոս Տարոնեցի** 2010 Պատմութիւն Տիեզերական, Մատենագիրք Հայոց, ԺԵ, Անթիլիաս-Լիբանան, ԵՊՀ հրատ. 894 էջ:
- Ուլուբաբյան Բ.**, 1975, Խաչենի իշխանությունը X-XVII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 455 էջ:

ГАВАР УТИ

ШАХНАЗАРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: административная единица, Тавуш, Дзоропор, Гардман, бунт, Багратидская Армения, гавар Ути.

Շահնազարյան Ա.

В своем труде Ованес Драсханакертци часто упоминает гавар Ути в качестве названия административной единицы, в которую входили Гугаркский гавар Дзоропор и Утикские гавары Агуэ и Тавуш. Гавар Ути был основан царем Ашотом II с целью усмирения местного мятежного населения и защиты границ страны с помощью управляющего, непосредственно подчинявшегося царю. Но управляющие этой административной единицей часто проявляли неповиновение, не желая подчиняться царю. Как административная единица гавар Ути перестал существовать в результате реформ, предпринятых Ашотом III.

UTI REGION

SHAHNAZARYAN A.

Summary

Key words: administrative unit, Tavush, Dzoropor, Gardman, rebellion, Bagratuni Armenia, Uti region.

In his work Hovhannes of Draskhanakert often mentions the name of Uti region as a denomination of an administrative unit, consisting of Dzoropor, Gugark, Aghue and Tavush provinces. Uti region was founded by King Ashot II, who aimed to secure the obedience of the rebellious inhabitants and to protect the borders with the help of an administrator who directly obeyed the king. However, the administrators of that administrative unit often revolted, trying to be freed from the king's rule. After the King Ashot III's administrative reforms Uti region ceased to exist.

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ*

Պարմական գիտությունների դոկտոր

ՀՀ ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ

sargsyansuren@yandex.ru

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏՅԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՓԻՒՆԻԿ» ԹԵՐԹՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ ազգային-ազատագրական պայքար, հրապարակախոսություն, կուսակցություն, Հայկական հարց, գաղթաշխարհ, դիրքորոշում, Ազգային պատվիրակություն:

Ներածություն

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայ ժողովրդի գերխնդիրը օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելն էր, այդ շրջանի հեղափոխական սերունդը պայքարի դաշտ նետվեց հիմնախնդիրը լուծելու: Այդ հերոսական սերնդի ներկայացուցիչներից մեկը հասարակական-քաղաքական և կուսակցական գործիչ, գրող, թարգմանիչ, մանկավարժ Միհրան Տամատյանն էր (1863–1945):

Պայքարի ընթացքում անխուսափելի դժվարություններից չընկրկելով՝ Մ. Տամատյանը կարողացավ իր նվիրական առաքելությանը ծառայել ամբողջապես: Պայքար, որի առաջին քայլերը միտված էին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ հեծող հայությանը դարավոր ընդարմացումից դուրս բերելուն: Այնուհետև, զենքը ձեռքին, անվարան կռվում էր թուրքական ու քրդական հրոսակների դեմ: Միաժամանակ, գրչի հատու հարվածներով մերկացնում ու անարգանքի սյունին էր գամում օտար բռնակալներին ու հայ մեծահարուստներին, որոնք ազգային դիմագիծը կորցրած՝ հանուն փողի նույնպես կեղեքում էին հայ ժողովրդին:

Մ. Տամատյանի հրապարակումները, որոնք թեև ոչ միշտ են փայլում վերլուծական, գրական-գեղարվեստական բարձր մակարդակով, սակայն լավագույնս նպաստեցին հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը նոր

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.12.19, գրախոսվել է 06.12.19, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը «Փինիկ» թերթում

մակարդակի բարձրացնելու խիստ կարևոր գործին և ապահովեցին նրա տեղը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի փառանգում:

Մ. Տամատյանն էությանմբ եռանդուն, պրպտող ու անհանգիստ բնավորություն ուներ: Ա. Արփիարյանի և այլ համախոհների հետ այն կարծիքին էր, որ XIX դ. վերջին միջնադարյան մակարդակի վրա գտնվող Օսմանյան կայսրության կազմում գոյատևող արևմտահայությունը հեռու էր սոցիալիստական գաղափարախոսությամբ առաջնորդվելուց: Բացառապես արևմտահայերից բաղկացած նրանց խումբն այդ հենքի վրա զատվեց Հնչակյան կուսակցությունից և հիմնեց առավել իրատեսական ծրագրով տոգորված Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը: Իսկ 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո վերջիններս, միավորվելով նախկին արմենականների հետ, հիմնեցին Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը: Ավելի ուշ, Մ. Տամատյանի և իր գաղափարակիցների նախաձեռնությամբ 1921 թ. հիմնադրվեց Ռամկավար ազատական կուսակցությունը: Հետագա տարիներին էլ ազգային գործունեությանը զուգընթաց, Մ. Տամատյանն ակտիվ մասնակցություն ունեցավ այդ կուսակցությունների պաշտոնաթերթերի և համակիր պարբերականների ստեղծմանն ու արգասաբեր գործունեությանը: Դրանցից էին Եգիպտոսում լույս տեսնող «Փինիկ», «Արև-Լուսաբեր», «Արեւ», Բեյրութում հրատարակվող «Զարթոնք» և այլ թերթերը, որոնցում Մ. Տամատյանը մեծ թվով հոդվածներ է հեղինակել:

Հայ պատմագիտության մեջ ազգային-ազատագրական պայքարին Մ. Տամատյանի մասնակցության մասին թեև ժլատ, սակայն անդրադարձեր եղել են¹: Ենթադրում ենք, որ նրան նվիրված դեռ շատ ուսումնասիրություններ կգրվեն: Սակայն նրա՝ գրչի մարդ լինելու, տարբեր պարբերականներում մեծաքանակ հրապարակումների հեղինակելու իրողությունն ամբողջովին դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից:

Մեթոդ և նախադրույթներ

Հոդվածում, որն այդ բացը լրացնելու փորձ է, քննական մոտեցումներով ներկայացրել ենք Եգիպտոսում լույս տեսած **«Փինիկ» թերթում** Մ. Տամատյանի հեղինակած հրապարակումները, վերհանել դրանցում առկա տեսական-գաղափարական և հրապարակախոսական բնույթի հարցերը: Մատնանշել ենք դիվանագիտական դաշտում գոյություն ունեցող դավադիր դրսևորումներ:

¹ Այս դեպքում շահեկանորեն առանձնանում է Պ. Տեփոյանի աշխատությունը (Տեփոեան Պ. Միհրան Տամատեան (1863–1945), Պեյրութ, 1964):

Սարգսյան Ս.

րի և մեծ տարածում գտած անարդարությունների դեմ Տամատյանի բարձրացրած բողոքի ծայնը: Հեղափոխական-ազատագրական պայքարի բովով անցած աննկուն մարտիկը նույնքան ազնիվ ու անզիջում էր գաղափարախոսական դաշտում: Հնարավորինս հարազատ մնալով բնագրերի լեզվին և ոճին՝ խուսափել ենք դրանք թեմատիկ, ժամանակագրական կամ մեկ այլ հատկանիշով խմբավորելուց:

Զբացարձակացնելով Մ. Տամատյանի հեղինակած նյութերի նշանակությունը՝ ընդգծենք, որ դրանք կարևոր աղբյուր կարող են դառնալ իր ապրած ժամանակաշրջանն ու իրադարձությունները ճիշտ հասկանալու, պատմական իրողություններն ու գործիչներին անաչառ գնահատելու և ընդհանրապես հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ռազմավարությունն ու մարտավարությունը, թույլ տված սխալներն ու վրիպումները, ինչպես նաև Հայկական հարցի նկատմամբ մեծ տերությունների վերաբերմունքը խորությամբ ըմբռնելու համար:

Իհարկե, մենք հեռու ենք այն մտքից, որ Մ. Տամատյանը տիրապետում էր լրագրության և քաղաքագիտության բոլոր նրբություններին և անսխալ ու անթերի հրապարակախոս էր: Պատմական իրադարձությունների ու գործիչների վերաբերյալ նրա գնահատականները զերծ չեն սուբյեկտիվիզմից ու կուսակցականությունից: Սակայն կարող ենք պնդել, որ Տամատյանի հեղինակը հիմնականում անկեղծ է եղել և փորձել է հնարավորինս վեր կանգնել անձնական ու կուսակցական շահերից: Նրան հաջողվել է հասկանալի մատուցել նյութը, պարզաբանել իր առջև դրված խնդիրները և մատնացույց անել դրանց լուծման ուղիները: Մ. Տամատյանի հրապարակումներում հստակ երևում է հայ ժողովրդի ազատության գործին անմնացորդ նվիրված, փակուղային իրավիճակներում ելք գտնելու կարողություն ունեցող, անհրաժեշտության դեպքում վճռական որոշումներ կայացնող և հայրենիքի փրկության համար նույնիսկ սեփական կյանքը զոհաբերելուն պատրաստ իսկական հայորդու կերպարը:

XX դարի առաջին տասնամյակում եգիպտահայ գաղութում ավելի, քան երբևէ, **կարևորվել է մամուլի դերը:**

Սմբատ Բյուրատը՝ «Փիւնիկ» թերթի խմբագիր

Առաջին պարբերականը, որի էջերում հանդիպեցինք Մ. Տամատյանի հեղինակած հոդվածների, «ազգային, գրական և քաղաքական» «Փիւնիկ» երկշաբաթաթերթն է, որը լույս է տեսել 1899 թ. Եգիպտոսի Կահիրե, իսկ 1901–1903 թթ. Ալեքսանդրիա քաղաքներում: Պարբերականը բարձրացրել է հայ

Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը «Փինիկ» թերթում

Ժողովրդին հուզող բազմաթիվ խնդիրներ, որոնցից կարևորագույնը թուրքական բռնատիրությունից հայրենիքի ազատագրության հիմնահարցն էր: Խմբագիրն էր ականավոր մտավորական, լայնախոհ հրապարակախոս, մանկավարժ, հասարակական գործիչ Սմբատ Բյուրատը (Տեր-Ղազարյանց): Ս. Բյուրատի կյանքին ու գործունեությանը հայ պատմագիտությունը, փոքրիկ հիշատակություններից բացի, գրեթե չի անդրադարձել²: Մի կերպ փրկվելով 1896 թ. հայկական կոտորածներից՝ Ս. Բյուրատն ընտանիքի հետ ապաստան է գտնում Եգիպտոսում: Հայության ճակատագրով խիստ մտահոգ մտավորականն այստեղ ծավալում է քարոզչական-կազմակերպչական գործունեություն: Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում հրատարակում է «Փինիկ», 1900 թ.³ «Նոր օր» թերթերը, 1905 թ.³ «Սիսուան» ամսագիրը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսի հայ մտավորականների հետ (թվով՝ 800 հոգի) Ս. Բյուրատը կալանավորվում է և բարբարոսաբար սպանվում:

Միհրան Տամատյանը՝ «Փինիկի» աշխատակից

Ս. Տամատյանը բավական ակտիվորեն աշխատակցել է «Փինիկին» և հոդվածներ հրապարակել հայ ժողովրդի ծանր վիճակի, դրանից դուրս գալու ուղիների, ինչպես նաև հայ աշխատավոր զանգվածների անմարդկային շահագործման և այլ իրողությունների մասին: Թերթի անվանումը և ճակատին պատկերված փյունիկ թռչունի պատկերը խորհրդանշում էին թերթի հիմնական նպատակը. «Վառ պահել Մայր Հայրենիքի վերականգնման յոյսը, ցրուած, վիատ ու ջախջախ բեկորները մօտեցնել, նոր ոյժ կազմել... ահա այս է մեր նպատակը»³:

«Փյունիկին» աշխատակցում էին հայ նշանավոր մտավորականներ Երվանդ Օտյանը, Միհրան Գալայանը, Շավարշ Հովվյանը, Մարի Պեյլերյանը և ուրիշներ: Թերթի խմբագրական և հրապարակախոսական հոդվածների մեծ մասը պատկանում է Ս. Բյուրատի գրչին: XX դ. սկզբին Օսմանյան կայսրությունում շարունակում էին բոլոր առումներով ոտնահարվել հայ ժողովրդի իրավունքներն ու արժանապատվությունը: Չկարողանալով մնալ անտարբեր դիտողի դերում և ծառանալով այդ աղաղակող անարդարությունների դեմ՝ Ս. Տամատյանը և եգիպտահայ մտավորականները տարբեր միջոցներով բարձ-

² Միակ բացառությունը, թերևս, «Հայ պարբերական մամուլի պատմության» երկրորդ հատորում տեղ գտած մի քանի էջանոց հոդվածն է, տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 2017, 343–347:

³ Փինիկ, 1899, թիւ 1:

Սարգսյան Ս.

րացնում էին իրենց բողոքի ձայնը, դիմում-աղերսագրեր ուղարկում եվրոպական երկրներ, առաջադեմ գործիչներին, հրավիրում էին հանրահավաքներ, պահանջում վերջ տալ բռնություններին և իրականացնել Բեռլինի վեհաժողովում ընդունված 61-րդ հոդվածի բարենորոգումների ծրագիրը: Բնականաբար, այդ ամենն իր արտացոլումն էր գտնում թերթի էջերում:

Նրանք օգտագործում էին հայ առաջադեմ մտավորականների՝ զենքի ուժով պայքարի ոգեկոչող գաղափարները և հայությանը զենքի դիմելու կոչեր էին հնչեցնում, քանի որ «հայերը լոկ դիանագիտության վրայ դրած են իրենց յոյսը: Դիանագիտությունը իրենց թշնամին է»⁴: «Փինիկի» ժողովրդավար-ազատական ուղղության մասին են վկայում ինչպես Սմբատ Բյուրատի, Մարի Պելլերյանի, Երվանդ Օտյանի, այնպես էլ Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսական հոդվածները, որոնք նվիրված են հայրենիքի ազատագրման և աշխատավորության շահերի ու իրավունքների պաշտպանության հարցերին: Դրանցում արծարծվում է այն գաղափարը, որ ռամիկ մարդն է ի վերջո փրկելու հայրենիքը և նա էլ պետք է լինի «վերջին յափտենական յաղթողը»:

Սահմանադրության գործադրման հիմնահարցը

Մյուս կարևոր հիմնախնդիրը, որին պարբերաբար անդրադարձել է Մ. Տամատյանը, սահմանադրության գործադրման հարցն էր: Մի շարք հրապարակումներում հաճախ դիմելով պատմությանն ու աշխարհի զարգացած երկրների փորձին՝ նա հայության համար ևս բարձրացնում էր օրենքների կիրառման, կարգ ու կանոնի հաստատման պահանջներ: Սխալ համարելով այն արմատացած կարծիքը, թե ազգի վարչական գործերը պետք է վստահել տիտղոսավոր ու հարուստ մարդկանց՝ Մ. Տամատյան առաջարկում է վերջ տալ նրանց «տիրապետությանը»: Այս գաղափարները դուր չէին գալիս հայ մեծահարուստներին, և հալածանքների շարան է սկսվում է թերթի նկատմամբ: Ս. Բյուրատն ստիպված է լինում դադարեցնել «Փինիկի» տպագրությունը և տեղափոխվել Ալեքսանդրիա: Այստեղ ևս շարունակվում է պայքարը, որը թեժանում է հատկապես թաղային խորհրդի ընտրությունների ժամանակ:

1902 թ. մարտի 23-ին Ալեքսանդրիայում տեղի ունեցած թաղային խորհրդի ընտրություններն ավարտվում են սահմանադրականների հաղթանակով: Սակայն այդ հաղթանակի շնորհիվ ստեղծված խորհուրդը կարճ կյանք է

⁴ Փինիկ, 1901, 19 հոկտեմբերի:

Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը «Փինիկ» թերթում

ունենում: Ատենապետ ընտրված Պողոս Նուբար փաշան լուծարում է թաղային խորհուրդը և դրա փոխարեն կազմում է նոր անդամներից բաղկացած մարմին՝ խնամակալություն, որին ժողովուրդը դեմ էր: Սահմանադրության գործադրման պահանջով Ալեքսանդրիայում կազմակերպվում են բողոքի ցույցեր: Առավել հայտնի է 1902 թ. հունիսի 23-ին Պիրամիդ թատրոնում հրավիրված համահավաքը, որտեղ ելույթներով հանդես են գալիս Մ. Տամատյանը, Ե. Օտյանը, Ս. Բյուրատը: Այդ ելույթների տեքստերը տպագրվում են թերթում: Բարձր է գնահատվում հատկապես Մ. Տամատյանի ելույթը. «Անոնց ամեն մի բառը սլաքի պէս կցցուէր խնամակալութեան կուշտին և անոր ապուշ փաստաբաններուն գանկին»⁵: Շարունակելով Եգիպտոսում սահմանադրական նորմերի կիրառման վերաբերյալ բանավեճը տեղի հայ ամիրաների գաղափարախոսների հետ՝ Մ. Տամատյանը ևս մեկ ծավալուն հոդված-պատասխան է հրապարակել Տ. Մկրտչյանի դեմ: Տամատյանը նշում է. «Թաղ. Խորհուրդն օրէնքով կազմուած չէ, այլ փաշայական կամքով. օրէնքով չկազմուող մարմին մը օրէնքով առժամեայ չի կրնար ըլլալ»⁶, հետևաբար՝ այն ինքնակազմ է:

Մ. Տամատյանը համոզված շեշտում է, որ սահմանադրությունը կեղծ ու պատիր հանգամանք է, և եթե կայսրության որևէ մասում այն թվացյալ գործում է, ապա «Աղեքսանդրիոյ մէջ սահմանադրութիւնը բռնաբարուած է»⁷ (ընդգծումը Տամատյանինն է):

Շարունակելով թեման՝ Մ. Տամատյանը քննադատում է «Արշալոյս» թերթի (N 220, 1901, 12 հոկտեմբերի) «Նիլ» հավելվածում տպված հոդվածը. «հրապարակ նետուած նոր Յաւելուածն ալ», որով պիտի «ան շարունակէ ստութեան խախտաւ կռուանին վրայ մնալ»⁸: Հավելվածը, բացատրում է Մ. Տամատյանը, մեր հոդվածներին, որոնք կետ առ կետ հերքումներ էին, ուղղակի պատասխան չէ: Դրա ամենածավալուն հատվածը վերաբերում է Սահմանադրությունը գործադրելու խնդրին, ամբողջովին միտված է խեղաթյուրելու աշխարհաճանոթ իրողությունը և ընդամենը խեղաթյուրումների, ստերի և հակասությունների «անճոռնի խորհուրդ մ'է, անպատկառ իմաստակութեան գլուխ գործոցը»⁹:

⁵ Փինիկ, 1902, թիւ 2:

⁶ Փինիկ, 1901, 12 հոկտեմբերի:

⁷ Փինիկ, 1901, 12 հոկտեմբերի:

⁸ Փինիկ, 1901, 2 նոյեմբերի:

⁹ Փինիկ, 1901, 2 նոյեմբերի:

Սարգսյան Ս.

Մ. Տամատյանը գրում է, որ իրականությունը պարզ դարձնելու համար իրենք պահանջել էին հրապարակել թաղային խորհրդի նիստի արձանագրությունը, որը մերժվել էր: Իսկ ինչ վերաբերում է այն մեղադրանքին, որ ինքն արձանագրության վերլուծությունն արել է ենթադրություններով, իրականությանը չի համապատասխանում, քանի որ դա արվել է «մէկէ աւելի իրազեկ անձերու հարազատ պատմութենէն»¹⁰:

Այնպես որ, ամփոփում է Մ. Տամատյանը, անկախ այն բանից, թե ընդդիմախոսներն ինչպես կներկայացնեն խնդիրը, թաղային խորհրդի ատենապետ Պ. Նուբարն ավելի խոհեմ գտնվեց և հայտարարեց՝ քանի որ ժողովը մի շարք անդամների հրաժարականների պատճառով կորցրել է իր մեծամասնությունը, իրեն հայտարարում է ինքնալուծարված:

Համայնքային խնդիրներ

XIX և XX դդ. սահմանագծին «Փինիկ» թերթի շուրջ համախմբված, եզրափակիչ ազատախոհ մտավորականության մեջ Մ. Տամատյանն առանձնանում էր իր հողվածներով, որոնք վերաբերում էին ներհամայնքային խնդիրներին, այլ քաղաքական կազմակերպությունների հետ գաղափարական ներհակություններին, ինչպես նաև ազգային-ազատագրական պայքարին ու հայ ժողովրդի ապագային:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի մեջ էլ, գրում է Մ. Տամատյանը «**Հրապարակային ստախոսություն**» հոդվածում, կան միապետական գաղափարների հետևորդներ, որոնք կարծում են, թե իրավունք ունեն հասարակության գործերը վարելու բացարձակապես իրենց ուզած եղանակով, առանց կարևորություն տալու ժողովրդի պահանջներին: Այդպիսի մարդկանց համար սահմանադրությունը և ժողովրդական ընտրություններն ավելորդ բաներ են: Իսկ երբ այդպիսի պայմանավորվածությունները ժողովուրդը դժկամությամբ է ընդունում, շատերը առիթը ներկայանալու դեպքում չեն վարանում այդ նոր՝ իրենց համար օտարոտի սկզբունքները ոտնակոխ անել: Որովհետև իրենց ըմբռնումով՝ «ազգային օրէնքը իրենց կամքէն կը բղխի և անոր ստորադաս է»¹¹, սահմանադրությունը նրանց կողմից ժողովրդի վրա դրված պարտականություններ են, ընտրությունները միայն իրենց ձեռքով կարող են կատարվել: Հասարակ ժողովուրդն էլ հասու չէ իրենց նման «բարձրակարգ» անձնավորությունների օգտին քվե տալու:

¹⁰ Փինիկ, 1901, 2 նոյեմբերի:

¹¹ Փինիկ, 1901, 17 օգոստոսի:

Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը «Փինիկ» թերթում

Մ. Տամատյանը կարծում է, որ աշխատավոր ժողովրդի ներկայացուցիչներն էլ պարտավոր են բոլոր պարագաներում ժողովրդի իրավունքները պաշտպանել և թույլ չտալ, որ միապետական օրենքներով վարեն ազգային գործերը և իրենց կամքը փաթաթեն ժողովրդի վզին: Ամիրայական մտածողություն ունեցող անձինք այնքան վնասակար չեն ժողովրդի համար, պարզաբանում է հոգվածագիրը, որքան այնպիսիները, որոնք առերևույթ իրենց ներկայացնում են առաջադիմական, ժողովրդավարական սկզբունքներ դավանող և հանդես են գալիս իբրև ժողովրդի իրավունքների պաշտպան, մինչդեռ իրականում ծառայում են միապետական գաղափարախոսությանը, աշխատում են արդարացնել նրանց: Այսպիսիներին հաջողվում է խաբել ժողովրդին, քանի որ նրանք՝ իբրև հասարակության շարքային անդամներ, թափանցում են ժողովրդի շարքերը, հրապուրում են նրան և օգտվելով վերջինիս տգիտությունից՝ խեղաթյուրում են իրականությունը, սուտն իբրև ճշմարտություն են մատուցում: Դրանց թակարդի մեջ, «դժբաղդաբար շատ կիյնայ միամիտ ժողովուրդը եւ ինքն իր ձեռքով կը փորէ իր կորուստի փոսը»¹²: Այնպես որ, «այդպիսի կեղծ ժողովրդասերները շատ ատելի վնասակար են քան սկզբունքով ու համոզումով միապետական եղողները»¹³, գրում է Մ. Տամատյանը

Այնուհետև Մ. Տամատյանը գրում է, որ միապետականներն «Արշալոյսում» տպագրած «Սահմանադրութեան պաշտպանները» հոդվածով ոտքի են ելել՝ խեղդելու ազգային սահմանադրությունն առանց հապաղելու գործադրելու մասին Ալեքսանդրիայի հասարակության բարձրացրած օրինավոր պահանջը: Նրանց անբարո պահվածքին ու խաբեություններին ու հոգվածին, Մ. Տամատյանի կարծիքով, «կարելի է իրաւամբ *հրապարակային ստախոսութիւն* անունը տալ» (ընդգծումը Մ. Տամատյանին է): Քանի որ այդ հոդվածով ժողովրդի բարեկամի, օրենքի պաշտպանի դիմակով անպատկառորեն գալիս են հայտարարելու, թե սահմանադրությունը Ալեքսանդրիայում «բռնաբարուած չէ»¹⁴:

Մ. Տամատյանը մանրամասնում է խնդիրը և ցույց տալիս ամիրաների կեղծ ու ստոր պահվածքը՝ նրանց մեջ առանձնացնելով միայն Պողոս Նուբա-

¹² Փինիկ, 1901, 17 օգոստոսի:

¹³ Փինիկ, 1901, 17 օգոստոսի:

¹⁴ Փինիկ, 1901, 17 օգոստոսի:

Սարգսյան Ս.

րին¹⁵: Մ. Տամատյանն ամփոփում է. ժամանակն է, որ ժողովուրդը զգուշանա ու չխաբվի «ճիաղութան և մաքիավելեան պահվածքէ մը»¹⁶:

Որպես լիարժեք համաձայնության նշան Մ. Տամատյանի հոդվածի՝ թերթի խմբագրությունը պարզաբանում է. «Բարեհամբաւ ազգային գործիչ ու հայրենի բանաստեղծ Միհրան Տամատեանի յօդուածը, կը հարկադրէ զմեզ այս օրուան թիւէն դուրս ձգել տեղական ու քաղաքական լուրերու բոլոր բաժինները»¹⁷ և ներողություն է խնդրում իր ընթերցողներից¹⁸:

Ժողովրդի և օրինականության մասին մտահոգ, սահմանադրության գործարկման անհրաժեշտությունը կարևորող և դրա կիրառման համար մաքառող Մ. Տամատյանը, չվախենալով տեղի մեծահարուստների սպառնալիքներից, շարունակում էր մամուլում հանդես գալ և համաքաղաքացիներին բացատրել, որ «խնդիրը պարզապէս Թաղական Խորհուրդ մ'ընտրելու գործը չէ»¹⁹, այլ մի խորքային իրողություն, երբ յուրաքանչյուրի բռնած դիրքից կախում ունեն ազգային կենսական շահերը:

«Փինիկի» ընթերցողները գիտեն, պարզաբանում էր հոդվածագիրը, որ իրենց պայքարի նպատակը եղել է օրենքով «ձեռք բերել կամայականութեանց բարձումը, բռնաբարուած օրէնքին գործադրութիւնը» տեղական ազգային գործերում: Այս օրինավոր նպատակը, որ ամեն հայի բաղձանքն էր, հանդիպեց բոլորն դիմադրության: Իշխանության մաս կազմողներն իրենց դիրքերը պահելու համար դիմում էին ամեն տեսակ ստոր միջոցների, արհամարհում ժողովրդին և սպառնալիքներ տեղում նրա հասցեին: Սակայն սահմանադրության պաշտպանները կարողացան մնալ իրենց բարձրության վրա, նշում է Մ. Տամատյանը, նշավակեցին հակառակորդների կեղծիքներն ու ապօրինությունները, լռեցրին նրանց, որոնք, սակայն, զինաթափ չեղան, այլ սկսեցին շարունակել իրենց սև գործը: Այնպես որ, բացատրում էր Մ. Տամատյանը, ժողովրդի խնդիրն է նախկին հակասահմանադրականի փոխարեն ընտրել նոր սահմանադրական թաղային խորհուրդ²⁰: Այս ամենը պարզելով, գրում է Մ. Տամատյանը, «կը բաւականանամ ժողովուրդը հրաւիրել որ աչքը

¹⁵ Փինիկ, 1901, 17 օգոստոսի:

¹⁶ Փինիկ, 1901, 17 օգոստոսի:

¹⁷ Փինիկ, 1901, 17 օգոստոսի:

¹⁸ Տե՛ս նաև «Անպատկառ իմաստակութեան գլուխ գործոցը». Փինիկ, 1901, 19 սեպտեմբերի:

¹⁹ Փինիկ, 1902, 12 մարտի:

²⁰ Փինիկ, 1902, 12 մարտի:

Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը «Փինիկ» թերթում

բանայ ու չի խաբուի»²¹: Ամեն մարդ պետք է որոշակի եզրակացության հանգի և հետո միայն իր ձայնը տա որևէ թեկնածուի օգտին: Սրանով միայն յուրաքանչյուրը կատարած կլինի իր քաղաքացիական պարտքը:

Անդրադարձներ Հայկական հարցին

Հայ ժողովրդի ապագայով մտահոգ Մ. Տամատյանը հաճախ անդրադարձել է նաև Հայկական հարցին և ամեն անգամ, երբ որևէ նորություն է նկատել մամուլում, արտահայտել է իր տեսակետները խնդրի վերաբերյալ: Նրա հոդվածները հատկանշվում են նյութի խոր իմացությամբ և իրատեսական մոտեցումներով: «Վերջապէս ծայր տալ կ'սկսի մեր ամենասուրբ յոյսերուն արշալոյսը՝ Հայկական Հարցը», ոգևորված գրում է նա՝ ներկայացնելով հարցի ծագումնաբանությունը: XIX դ. վերջին քառորդին աստիճանաբար հասունացող այդ հարցը, գրում է նա, որը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ու Բեռլինի վեհաժողովում արդեն դարձել էր միջազգային դիվանագիտության խնդիր,²² գործնական փուլ է մտնում:

Ֆրանսիայի արտգործնախարարը, գրում է Մ. Տամատյանը, «Հայկական Հարցին գոհացուցիչ լուծում մը տալու պատեհ ժամը հասած նկատելով»²³ եվրոպական երկրներին շրջաբերականներ է ուղարկել, որը հայերի երակներում «սփոփարար սարսուռ մը կը հոսեցնեն»: Մեր դավանանքը, Մ. Տամատյանի կարծիքով, արտասահմանի հայության մեջ հայրենիքի գաղափարը միշտ վառ պահելն է, իսկ դրա համար հարկավոր է «Փինիկի» ընթերցողներին Հայկական հարցին և քաղաքական բոլոր իրադարձություններին ծանոթացնել: Եվ որպես ասվածի հաստատում՝ ներկայացնում է. «Երեկուսն է չէ որ Հայերը խորհած են ընդվզիլ թրքական հարստահարութեան դէմ, Արեւելքի Հայկ. Նահանգներում է որ խիստ զգալի կ'ըլլան թրքական վարչութեան թերութիւնները»²⁴ տեղեկությունը:

Ռուսների դեպի տաք ջրեր ձգտումը և հայերի տառապանքներն էին պատճառը, որ արդեն 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ Ռուսաստանը, որ տեղյակ էր այդ ամենին, ստանձնեց նրանց շահերը պաշտպանելու գործը, և նրա ջանքերով էլ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրում տեղ գտավ հայերի վերաբերյալ 16-րդ հոդվածը, որը, ի նպաստ Հայաստանի, եվ-

²¹ Փինիկ, 1902, 12 մարտի:

²² Փինիկ, 1901, 28 սեպտեմբերի:

²³ Փինիկ, 1901, 28 սեպտեմբերի:

²⁴ Փինիկ, 1901, 28 սեպտեմբերի:

րոպական միջամտության առաջին դրվագը եղավ: Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածով եվրոպական վեց մեծ տերություններն իրենց երաշխավորության տակ առան բարենորոգումների ծրագիրը: Այդ պահից, արձանագրում է Մ. Տամատյանը, Հայկական հարցը դադարեց լինել ներքին խնդիր և դարձավ միջազգային հարց, «**բայց անկից ծագեցաւ նաեւ մեր մեծ Աղէտը**»²⁵ (ընդգծումը Տամատյանինն է):

Սուլթանը յուրովի էր ըմբռնել հիմնախնդիրը և «խորհեցաւ լուծել մեր հարցը, Հայերը բնաջինջ ընելով»²⁶: Հայության վիճակն այն աստիճան վատթարացավ, գրում է հոդվածագիրը, որ «ստիպուած դիմեցինք, գերագոյն վսեմ միջոցին՝ Յեղափոխութեան»²⁷: Մի շարք ցույցերից ու ռազմական գործողություններից հետո Եվրոպայի միջամտությամբ 1895 թ. մայիսի 11-ին սուլթանին ներկայացվեց նոր բարենորոգումների ծրագիր: Աբդուլ Համիդն ի վերջո 1895 թ. հոկտեմբերին ընդունեց դրանք՝ այս անգամ ևս իր ըմբռնած եղանակով՝ ջարդեր կազմակերպելով:

1895 թ. Գում Գափուի ցույցը, 1896 թ. Ջեյթունի ապստամբությունն ու 1896 թ. օսմանյան բանկի գրավումը, որոնք հայերի բողոքի գործնական արտահայտություններն էին, հիմնականում մնացին անարձագանք: Միայն ցարի հրամանով դեսպան Մ. Նելիդովը 1896 թ. սուլթանին նոտա հղեց և պահանջեց «անյապաղ եւ առանց թագուն դիտումի գործադրելու խոստացուած բարենորոգումները»²⁸: Սակայն սուլթանը անդդովելի մնաց և բազմապատկեց Համիդի գնդերի թվաքանակը, պաշտոնյաների խստությունները՝ դրանով ծաղրելով ողջ Եվրոպային: Իսկ մենք, ասելիքը եզրափակում է Մ. Տամատյանը, «կը սիրենք յուսալ թէ՛ կարգադրութիւն մը պիտի ըլլայ, արգիլելու համար ջարդերը»²⁹, բարենորոգումներ կատարել և դյուրացնել գաղթականների վերադարձը հայրենիք:

Եզրակացություններ

1. Մ. Տամատյանը «Փինիկ» թերթում հեղինակել է մեծ թվով հրապարակախոսական հոդվածներ:

²⁵ Փինիկ, 1901, 28 սեպտեմբերի:

²⁶ Փինիկ, 1901, 28 սեպտեմբերի:

²⁷ Հեղափոխությունն այս դեպքում պետք չէ ընկալել դասական իմաստով, այլ ընդամենը որպես ազգային-ազատագրական պայքար:

²⁸ Փինիկ, 1901, 28 սեպտեմբերի:

²⁹ Փինիկ, 1901, 28 սեպտեմբերի:

Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը «Փինիկ» թերթում

2. Դրանք երբեմն հարցերին ոչ խորքային մոտեցումներով, քաղաքագիտության ու հրապարակախոսության տեսանկյունից կաղում են, սակայն անկեղծ են, համարձակ ու յուրակերպ մարտահրավեր են ընդդեմ օտարի տիրապետության:

3. Այդ հոդվածներում հայության թշնամիների դեմ անթաքույց կոչ-հորդոր կա, սեր՝ տարաբախտ հայրենիքի հանդեպ և որոշակի լավատեսություն ապագայի նկատմամբ:

4. Մ. Տամատյանի հրապարակախոսությունը բազմավեկտոր է. Հայկական հարց, ազատագրական պայքար, գաղթաշխարհ և այլն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ պարբերական մամուլի պատմություն 1900–1922 թթ. 2017, հ. 2, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, էջ 343–347:

Հայկ-Լևոն 1899, Լեռնականի մը ծոցատետրը (հուշագրությունը, Փյունիկ, N 1–14):

Տեփօեան Պ. 1964, Միհրան Տամատեան (1863–1945), Պէյրութ, հրատ. նշված չէ, 240 էջ:

Փինիկ, 1901, 19 հոկտեմբերի:

Փինիկ, 1901, 9 նոյեմբերի:

Փինիկ, 1901, 17 օգոստոսի:

Փինիկ, 1901, 19 սեպտեմբերի:

Փինիկ, 1901, 28 սեպտեմբերի:

Փինիկ, 1901, 12 հոկտեմբերի:

Փինիկ, 1901, 2 նոյեմբերի:

Փինիկ, 1901, 16 նոյեմբերի:

Փինիկ, 1902, 27 հունիսի:

Փինիկ, 1902, 12 մարտի:

ПУБЛИЦИСТИКА МИГРАНА ТАМАТЯНА НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТЫ «ПЮНИК»

ՏԱՐԳՏՅԱՆ Տ.

Резюме

Ключевые слова: национально-освободительная борьба, публицистика, партия, Армянский вопрос, диаспора, позиция, национальная делегация.

В конце XIX – начале XX в. жизненно важной для армянского народа задачей было освобождение от турецкого господства. На этом историческом отрезке революционно настроенное поколение встало на борьбу с турецкой тиранией. Одним из ярких представителей этой революционной когорты был общественно-политический и партийный деятель, писатель, переводчик и педагог Мигран Таматян. Против османской деспотии М. Таматян боролся методами пропагандистской и вооруженной борьбы. Решению вопроса освобождения армянского народа от турецкого господства и сохранению армянской идентичности способствовали и публицистические статьи Таматяна, изданные в египетской армяноязычной газете «Пюник».

MIHRAN TAMATYAN'S PUBLICATIONS IN THE NEWSPAPER “PYUNIK”

SARGSYAN S.

Summary

Key words: national liberation movement, journalism, party, Armenian question, diaspora, position, national delegations.

At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries the supreme task of the Armenian people was to be liberated from the Turkish dominance. In that historical period the generation, that was predisposed to revolution initiated a fight against the Turkish tyranny. One of the outstanding representatives of the revolutionary cohort was a public, political and party figure Mihran Tamatyan. Resorting to propaganda or armed struggle, Mihran Tamatyan fought against the Turkish despotism. Tamatyan's publicistic articles in the Egyptian-Armenian “Pyunik” newspaper contributed greatly to resolving the issue of the Armenians' liberation from Turkey's tyranny and preservation of the Armenian identity.

ALBERT KHARATYAN*
*Doctor of Historical Sciences,
Corr. Member of NAS RA
lraber@sci.am*

THE ARMENIAN PATRIARCHATE OF CONSTANTINOPLE IN THE 18TH CENTURY

Key words: the Armenian patriarchate of Constantinople, All Armenian Catholicosate, the Catholicosate of Cilicia, the Patriarch Hovhannes Kolot, the Patriarch Hakob Nalian, ferman

Introduction

In the 18th century the Armenian patriarchate of Constantinople continued to function as a supreme religious organization for the Armenians of Ottoman Turkey, thus strengthening its position among the national religious institutions. The expansion of patriarchate dioceses (since 1612), its existing relationships with the Armenian ecclesiastic centers as well as the individual or diocese independence contributed to patriarchate's nationwide popularity. The Ottoman government's policy led to strengthening of the patriarchate not only among the Armenian population of Constantinople but also in the Armenian dioceses that were under the government's jurisdiction. In the Empire the internal and external factors conditioned the rulers' policy towards the adherents of different faith among who were the Armenians. Here it should be noted that the unobstructed process of tax collection relied on the common religious institutions of the Empire's subjects. Their resigned submission to the superior religion – Islam and to the political and economic might of the Muslim state remained the cornerstone of the Ottoman policy all along the 18th century. Moreover, to secure the constancy of the latter, the Empire was interested in preserving the homogeneity and stability of millets. This was seen as a precondition for the Empire to have relationships with them.

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.07.20, գրախոսվել է 16.07.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18th Century

The alarming issue of the European political pressure also existed. Ottoman Turkey while confronting Europe, recorded defeats and the consequences of these failures were seen in the country itself. It is common knowledge that the Ottomans made economic concessions to the European states, thus gradually expanding the list of capitulations which were largely favorable for these countries and partly beneficial for the Ottoman interests. The European policy was also visible in terms of foreign religious penetration into the millets which gained strength and popularity along with the military political pressure of external powers and their recorded victories. The aforementioned penetration into the Armenian society was fulfilled via expansion of Catholic and Protestant preaching. The Ottoman state preferred to fight it through the religious unity of millets and administrative organization, in other words via the only tactics that it had mastered unobjectionably which, however, couldn't avert the alarming exacerbation of the cracks caused by either of them. New approaches to keeping order were required, thus it led to a new stricter policy on part of the Ottoman government towards the religious and administrative organization of millets in this case towards the Armenian (not only Armenian) patriarchate in Constantinople.

The Patriarchate during the Patriarchy of Hovh. Kolot and H. Nalian

At the beginning of the 18th century the Constantinople patriarchate was to cope with the religious controversies in its community which under the circumstances of political pressure either escalated or abated. The patriarchs, driven by the desire to counteract the Ottoman government's pressure and quite often acting under the directive of the government, resorted to certain measures against the Armenian Catholics or those who had pro-Catholic proclivities. At the end of the 17th and at the beginning of the 18th centuries this to some extent led to the unfolding struggle and instigation for the Patriarchate throne between Patriarchs Meliksedek Suphi, Yeprem Ghapantsi, Avedik Yevdokitsi.

In the Ottoman capital the spread of French influence was carried out via strengthening Catholicism, which, subsequently, targeted the Ottoman conservatism. The Ottoman conservatism, being manifested in its attempts to make the millet system more centralized should be interpreted in light of these circumstances. The unification of the Jerusalem and Constantinople patriarchates, having taken place in July, 1702 during Avedik's rule can be accounted for by the

given factor¹. This resulted in aforementioned Avedik's venturesome abduction from Tenedos and his confinement in Bastille prison.

Before 1706 Hovhannnes Kolot (1715–1741) succeeded some quite unremarkable patriarchs (Mardiros Kulhanchi, Sahak Apuchekhtsi, Hovhannes Gandzaketsi) who had earlier replaced Avedik. With his leadership the prestige of the Constantinople patriarchate was notable even beyond the boundaries of Ottoman Turkey. It is worth singling out the eminent patriarch's initiatives to settle the issues related to Jerusalem monastery. The aforementioned unification of the Jerusalem and Constantinople patriarchates did not safeguard the former from the discreditable behavior and willfulness on part of some Western Armenian secular and ecclesiastic individuals due to which, Saint Hakobian's monastery was heavily in debt. The unification had a counter effect; the looming danger for the monastery to lose its property in the Holy Land became more imminent. Hovhannes Kolot with Grigor Shghtayakir's (the Patriarch of Jerusalem) selfless support managed to free the monastery of its heavy debts, through finding the correct solution. The resolution consisted in returning the Jerusalem patriarchate its autonomy through separating it from the Constantinople patriarchate. A canonical treaty was signed between the two patriarchates, which emphasized the autonomy of Saint Hakobian monastery, securing the right of the eparchy to elect the Jerusalem patriarch (the so called Hanna's damnation).

The military victories of Ottoman Turkey over Persia also strengthened the prestige of the Constantinople patriarchate. The Turkish conquest of Etchmiadzin and Yerevan in 1724 led to the Ottoman state's inevitably greater legal influence on the election of the All Armenian Catholicos. The election of Karapet Ulentsi as Catholicos in Ortakyo Church of Constantinople (August 1726) was conditioned by this factor which simultaneously emphasized the greater religious significance of the Constantinople patriarchate in the system of the national ecclesiastic centers. The current state of affairs contributed to Hov. Kolot's success recorded in such important issues as Armenian - Greek religious matters as well as normalization of the tense relationships with the Armenian Catholics. The patriarch's activity greatly boosted the development of the Armenian enlightenment. Of special worth are the religious and natural scientific works which were translated and printed during his rule. In 1715 the patriarch himself along with philologist-translator

¹ Օրմանեան 2001, 3228:

The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18th Century

Ghukas Kharberdtsi and Gaspar Sebastatsi delivered lectures at Skutar school which had been founded by the patriarch. Secular, philosophical knowledge, grammar and logic were taught at this school (later renamed as Mayr Dpratur - Mother Seminary). During his rule the famous Matenadaran at Mother Church of Kum Kapu was founded.

The given intellectual and cultural movement initiated by Hovh. Kolot was subsequently developed by his disciple Hakob Nalian (1741–1749, 1752–1764) who succeeded him on the throne of the patriarchate. Nalian was a known theologian and as such he authored many remarkable works like “Vem Havatoy”, “Meknutin Nareki”, “Zen Hogeavor” etc., wrote the preface to Yeznik’s work published in Smyrna. Thanks to Nalian’s prudent and well-thought ecclesiastic government in Jerusalem, the balanced relationships with the Greeks and eparchies of other faith continued. At the beginning of 1730s the tense relationships with the Greeks over Holy Land were normalized, when at the end of the same decade Armenians, Greeks and Catholics gained their status in Jerusalem with special decrees, certifying their property².

Patriarchal Rights and Responsibilities: the Armenian Community of Constantinople

During Grigor Pasmachian’s patriarchy (1764–1773) some changes were visible in the Armenian elite of Constantinople. Due to noticeable economic changes in the Ottoman Empire, the Armenian amira class of Constantinople strengthened its position during this epoch, achieving important success in the financial system. In the second half of the 18th century the height of amira class as a special layer of society is characterized by the secular elite’s influence on the patriarchal authority in the Armenian community of Constantinople which as a result meant the expansion of supervision. Not only during the patriarchy of Grigor Pasmachian but also during the leadership of a more independent patriarch – Zaqaria Kaghzvantsi (1773–1781, 1782–1799) the Ottoman state’s intervention into the unfolding religious conflicts in the Armenian community got much stronger in particular, its stance on the Armenian Catholics got tougher. This was conditioned by the ongoing conflict of European states with the Ottoman government as the Empire considered the Catholic propaganda to be the cause of the disintegration of the millets. In accordance with this course of events, during

² Օրմանեան 2001, 3228: Պարթենիոս Աթենացի 2008:

Zaqaria's rule the religious conflicts escalated greatly in the Armenian community. Not only the Ottoman authorities but also the European ambassadors interfered in these conflicts. In the given as well as collateral processes it was the patriarch who acted as a central and responsible figure between the Armenian community and the Ottoman government – (as the patriarch had his state entitled rights and duties being ratified in the two 18th – century patriarchal fermans)³. The first one (and the oldest to have been preserved) was the ferman given to Grigor Pasmachian in 1764 and the second one was handed to patriarch Zaqaria Kaghzvantsi in 1773⁴. First of all we should mention that the fermans given to the Armenian patriarchs by sultans, in essence included the same list of duties and rights ratified in similar decrees and were handed down from previous centuries. In these fermans the norm of precedent continued to preserve its traditionality with conservative constancy, of course with some modern accentuations and interpretations. Thus, in this respect the abovementioned two fermans which were issued within a nine – year time gap were almost similar in terms of their content. We would like to enumerate some patriarchal rights – unobjectionable handling of issues related to religion and rituals (the appointment or dismissal of ecclesiastic leaders, vardapets, the management and supervision of the church vakfa property, the unobstructed realization of clerical duty in places of worship, the unobtrusive settlement of such issues as wills, heritage, marriage, remarriage). The patriarch, his major-domo along with fifteen other clergymen were free from jizya, avariz, tekalif taxes. The patriarch's duties consisted in paying 100.000 akce to the state treasury after his appointment. As an intermediary between his people and the Ottoman authorities, the patriarch was also to pay an annual sum of 140.000 akce, he was to represent the former in the existing relationships and take care of the church property. The patriarch was also responsible for the public rest in the millet headed by him, in other words he was to secure the loyalty of the subjects. Another noticeable common feature between the two fermans was the government's intolerant attitude towards the people of Catholic faith. The latter in both cases were characterized as villains who disintegrated the traditional bases of the Armenian millet. In the ferman⁵ given to Grigor Pasmachian it was written: "Not a single pasha, a mutesellim (pasha's deputy in

³ A manifesto.

⁴ Փափազյան 1999, 182–185, 241–246:

⁵ Փափազյան 1999, 182–185, 241–246:

The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18th Century

the sphere of taxation – **A.Kh.**), kadi, voyevoda or any other public official had right to take away the churches and monasteries, belonging to the Armenian enlightened rayahs and give them to people of other creed, including to the so called Catholic insurgents.”In the ferman given to the patriarch Zaqaria the same was said in a more comprehensive way. In both cases the patriarch was legally entitled to punish the Armenian Catholics⁶.

In the 18th century the so called annual tax *mukataa* was collected from the Armenian community and the patriarchate dioceses. Since the 17th century the tax remained unchanged, making 100.000 akce (or stak miri). The tax became more significant, when leasing system was expanded, contributing to the social changes in the Armenian community of Constantinople. The Armenian amiras also grabbed these leasing opportunities, increasing their wealth as well as their influence on the patriarch. It was the patriarch who instated the mutevellis (the trustees of Waqf) who, being elected in the community councils, undertook the profitable job of handling Waqfi properties. Mutevills in their turn appointed 4–12 vicars (nazirs) who handled the daily church matters of the districts. The given system lasted up until 1847 and was abolished during the rule of the patriarch Matteos (1844–1848)⁷. It should be mentioned that the patriarch’s rights in instating and dismissing the mutevills were limited in favor of state functions where the kadi of Constantinople was more efficient and to whom the mutevill aspirants made petitions (hoget). There were known petitions made to kadi during H. Nalian’s and Gr. Pasmachian’s rule which dwelt on cases of mutevill’s resignation or instating their substitutes.

In the 18th–19th centuries the taxes paid by the Armenian community mainly remained unchanged. However, as a result of akce devaluation some changes detrimental for the population were visible. Due to occasional, emergency tax collection on part of the government, the tax burden was becoming unbearable for the non-Muslim population. However, the taxes paid by the Armenian patriarchate remained the same as in the previous century. In a ferman handed to the patriarch Nerses Varzhapetian (1874–1881) the court tax, the patriarchate tax and “the money appropriated by the patriarchate”⁸ were mentioned.

⁶ Փափազյան 1999, 245:

⁷ See Կարապետեան 1935, 79, 85:

⁸ Ալպոյաճեան 1910, 97–98:

The multi-layered elements of the community had their special social role and significance in the formation and activities of the patriarchate. Naturally, they had different degrees of influence and varying opportunities in terms of directing the patriarchate's policy. In terms of his intercommunity functions the patriarchate basically relied on the social classes, consisting of craftsmen and merchants. It carried out the supervision of tax collection, following law and order in line with the state laws and its own religious, moral norms. These classes were included in crafts unions, representing the capital's large segment of the Armenian population. The Armenian craftsmen of corporate unions worked in the conditions of deeply specialized production. Judging by the multiplicity of the Armenian crafts in Constantinople and the variety⁹ of the production, we can affirm that they were part of the corporations, where members of their own faith as well as Muslim representatives were involved. Describing the interethnic crafts unions, we should also consider the religious discrimination on part of the Turkish professional elite against the followers of different faith, including Armenian craftsmen¹⁰.

M. Ubicini divided the Constantinople Armenian community of late 18th and the first half of the 19th century into four classes (not without some basic generalizations) – the clergy, money-changers (shroffs), literary and professional class, craftsmen and merchants¹¹. Except for the clergymen, representing the church all other classes were involved in the state ratified professional unions. The wholesalers were involved in the Levant goods turnover, supplying the European countries with the Middle Eastern agricultural merchandise.

In the second half of the 18th century the money-changers which included the amira¹² class were indeed new phenomena for the Armenian community of Constantinople. In terms of their function they continued the same line as that of the 15th–16th centuries' usurers. However, in terms of their course of action and financial means the latter were much more powerful and influential than the former. They were a newly formed social class which handled governor-pashas' land and property affairs. The emergence of the given class was indebted to the

⁹ Դիւան հայոց պատմութեան 1912, 336–338:

¹⁰ On the manifestations of the aforementioned discrimination and its divulgence see Անասեան 1995, 221–256:

¹¹ Ubicini 1856, 310.

¹² See the expert description of the amiras' special significance in Constantinople's Armenian community in Barsoumian 2007, 92–139.

The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18th Century

disintegration of timar (a strategic domain that yielded some profits) as well as to the tenant system (iltizam) which devoured timar part by part (the system emerged in the second half of the 17th century). In contrast to the former celepins, the second half of the amiras were again the inheritors of the past capital. They were heads of craft unions, who had amassed fortune due to the state contracts. Still in the 17th century the latter manifested their social power when a certain Sargis Ekmekci who was a baker and the head of crafts union even managed to seize the patriarchate throne¹³ (1679–1680). However, there was another layer of amiras that included really talented people who came to Constantinople from provinces (Akn, Caesarea). The latter either with the help of their compatriots, using their own talent or as result of their contacts with the sultan's court managed to gain fortune and position. No less noteworthy were the amiras who occupied public posts. Their positions were hereditably handed down from generation to generation throughout a century (from the first half of the 18th century up to the 50s–60s of the 19th century)¹⁴. From such amira families were the Dadians, the Tyuzians, and the Palians. The Dadians were usually heads of court owned gunpowder mills (barucubasi), the Tyuzians were the heads of mint, while the Palians were the court architects. These amira houses to a certain extent were instrumental in the development of the Ottoman economy, politics and arts. Such baseborn amiras as H. Pezchian, M. Chezyirian etc., also had the same contribution.

The amiras had a positive impact on the history of the Constantinople Armenians. They were conducive in meeting the community's financial and spiritual requirements. Their positive impact is seen in both their personal donations as well as in their efforts to gain all the possible guarantees from the Ottoman authorities for the protection of the community properties. They also aimed to use the property profit for the common good. The financial means of the amira elite enabled them to influence the patriarch and handle the community matters. At the end of the 18th century up to 1846 the chief of the nation was

¹³ See Պէրպէրեան 1963, 334:

¹⁴ This traditional hereditary right is also visible inside the esnaf (professional, crafts union) when the elective positions were passed on to the members of the same family. The same can be said about the election of mutevills in the Armenian community of Constantinople, when this position was handed down from father to son.

considered the most influential amira and as A. Alpoyachian writes¹⁵, “The inferior amiras would join forces with him and he would chair the amira meeting, handling the national issues.”

The Patriarchate’s Relationships with the Catholicosate of Etchmiadzin

In the 18th century the Constantinople patriarchate traditionally had diverse ties with such national religious institutions as the Holy See of Cilicia, the Jerusalem patriarchate, the Holy See of Etchmiadzin and the Catholicosate of Aghtamar. In parallel with the Constantinople patriarchate’s strengthening and gaining national significance, its influence over the Caesarian and Jerusalem dioceses was becoming more noticeable, especially in terms of non-existent political obstacles and the fact that the Ottoman government acknowledged the patriarchate’s status. Under these circumstances the Constantinople patriarchate, which along with Cilicia and Jerusalem, functioned within the borders of the same country was indeed to receive that country’s support, for the Constantinople patriarchate was deemed as predominant in terms of existing relationships with these patriarchates. Meanwhile, the Constantinople patriarchate in its turn got adapted to the internal and external policy of the state and to the ongoing changes, taking place in the country.

As far as the relationships between the Constantinople patriarchate and the Holy See of Etchmiadzin were concerned, the issue was of a more complicated nature, especially if we consider these ties in light of their fight for dioceses. The Catholicosates of Etchmiadzin starting from Pilipos Aghapaketsi, Hakob Jughayetsi and ending with Simeon Yerevantsi, Ghukas Karnetsi insistently defended the rights of the Holy See in the dioceses situated in the Ottoman territories. If the first Catholicosates mainly clashed with the Cilician and Jerusalem dioceses in order to strengthen Etchmiadzin’s status in these dioceses or recover the lost dioceses, then during the rule of Simeon Yerevantsi and Ghukas Karnetsi the preservation of dioceses caused rifts with such new opponents as the Constantinople patriarchate and contra-diocese of Aghtamar Catholicosate. It is common knowledge that Simeon Yerevantsy fought hard to keep the Smyrna diocese under his jurisdiction.

The Smyrna patriarchate with its comparatively affluent status and wealthy merchants was to become an apple of discord between the Holy See of

¹⁵ Ալպոյաճեան 1910, 302:

The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18th Century

Etchmiadzin and the Constantinople patriarchate since the rule of the Patriarchs Kolot Hovhannes and Hakob Nalian. Due to Simeon Yerevantsi's efforts in the tax list of *mukataa* (which the Catholicosate paid for its dioceses located in Turkey) the Smyrna diocese was to be mentioned with a separate line (a special reference was to be made to Izmir)¹⁶. In this way the Smyrna diocese was appropriated to Etchmiadzin once and for all.

Since Karapet Ulnetsi's election the Etchmiadzin Catholicoses were confirmed by sultan fermans (berat)¹⁷ which were based on the solicitation of the Armenian patriarch in Constantinople. This was also the violation of Etchmiadzin's rights that could not be submissively swallowed by the proud author of "Jambr". The Turkish conquest of the former Persian provinces in 1724 led to the reinforcement of the Constantinople patriarchate and to the dwindling of Etchmiadzin's might and magic. This was a decisive factor in Etchmiadzin's inclusion in the Ottoman tax system, laying legal foundation for strengthening the Constantinople patriarchate's influence on the Catholicosate. Simeon Yerevantsi's antagonistic even defiant objections to patriarchs Kolot and Nalian can be traced here. He made bold and explicit attempts to recover Etchmiadzin's influence over the Constantinople patriarchate to reinforce its standing and name in the innermost and holy dioceses. Certainly these aspirations would be really grounded when in 1735 the Persian rule over Eastern Armenia was reinstated and Etchmiadzin exited from the political, hence, tax system of the Ottoman Empire. Nonetheless, irrespective of the given fact the Constantinople patriarchate continued to maintain its influential ties with Etchmiadzin at least as far as Catholicos' elections were concerned, when in the Ottoman capital after Karapet Ulnetsi (1726 Catholicos), Alexander B (1753), Sahak Ahagin (did not acknowledge his election in 1756) and Hakob Shamakhetsi were proclaimed as Catholicoses.

In 1764 the elected Catholicos Simeon Yerevantsi took active measures in order to put the rivaling patriarchate into its place and to upgrade its moral superiority to an actual dominance. He suggested that his compatriots of Constantinople should establish suffragan's institution that in fact would carry out Etchmiadzin's supervision of the patriarchate. In the face of strong opposition on part of the Ottoman authorities and amiras, the initiative would naturally fail.

¹⁶ Սիմէոն Կաթողիկոս 237:

¹⁷ Օրմանէան Մ. 3454:

Bishop Astapatsi who was the Catholicos's representative, head of the Smyrna diocese was simply banished from Turkey's territories. Moreover, the weak-willed vardapet Grigor Pasmachain, obeying resignedly the amiras' orders resorted to a peculiar demarche. He suggested that the Catholicos should grant him the competence of bishopric ordaining. However, such competence was Etchmiadzin's entitlement, and now it was Etchmiadzin's turn to reject¹⁸.

In the 18th century due to Turkish-Persian military confrontations and interstate conflicts in general, the ecclesiastic entitlements of Etchmiadzin underwent serious tribulations in Ottoman Turkey. The Ottoman state, pursuing centralized policy supported the Constantinople patriarchate's active involvement in the religious communities outside the capital, particularly and foremost in the provincial ones. This was to expand the scope of the Constantinople patriarchate rights at the expense of Etchmiadzin's long- established entitlements. Writing to the patriarch Hovhannes Kolot, Simeon Yerevantsi, the adherent of Etchmiadzin's rights describes these facts with furious lines. While the latter forced by his official position was to get adapted to the Ottoman government's changing policy towards Etchmiadzin. In this regard, defending Kolot from Catholicos's attacks M. Ormanean with his inherent prudence states: "Under no circumstances would Kolot want to violate the rights of the Holy See, his only duty was that of an intermediary nothing else"¹⁹.

However, M Ormanean in his turn introduces Simeon Yerevantsi's unambiguous characterization, ignoring that Catholicos's vocation consisted in defending Etchmiadzin's rights in Turkey. Moreover, after Sahak Ahagin's election (was elected as Catholicos in February, 1756 in Constantinople, resigning afterwards)²⁰ owing to political circumstances Simeon Yerevantsi managed to avoid the looming danger of holding election Catholicos' in Constantinople on regular basis. Nevertheless, S. Yerevantsi did not succeed in reclaiming former rights. Etchmiadzin expressed its deep displeasure with the state of affairs which had drastically changed the conventional nature of its relationships with the Constantinople patriarchate to the detriment of the former of which the "grief-stricken" Catholicos was complaining.

¹⁸ Դիվան Կարապետ արքեպիսկոպոսի թղթի 163, ալ. 369:

¹⁹ Օրմանեան 2001, 3294:

²⁰ Օրմանեան 2001, 3453:

The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18th Century

Etchmiadzin's struggle for the church dioceses with the patriarchate and Aghtamar continued during Ghukas Catholicos's leadership and in this case we cannot say that Eychmiadzin only recorded defeats. Up until then not only had Simeon Yerevantsi returned the Smyrna diocese to Etchmiadzin but also managed to acquire the Kars diocese in Ottoman Turkey. However, these were occasional achievements, reflecting the controversial nature of the phenomenon and by no means the state of affairs. Driven by the principle to protect the millets from foreign intervention, Turkey pursued drastic policy to have an absolute and sole authority over all the millets, including the Armenian ones. In the second half of the 18th century the emergency measures taken against the spread of Catholicism in the country, led to greater persecutions and supervision on part of the government. The state's tighter grip on the leaders of millets and national administrations testified to Turkey's policy to achieve absolute power.

Conclusions

The study of the issue carried out within the frames of the given research leads to several interrelated conclusions which single out the characterization of the Ottoman state's policy towards the Armenian patriarchate in Constantinople from the perspective of overall millets system, highlighting the functions and activities of the patriarchate during the era in question. The elucidation of such factors as the elevation of patriarchate's national significance as compared to other religious institutions, the noticeable changes in the patriarchate's relationships with the latter and the characteristic features of the Constantinople Armenian community, being the social basis of the patriarchate is vital as well. In the 18th century the Ottoman Empire was determined to maintain the stability of all the millets (including the Armenian ones) since it was seen as basis for the Empire's relationships with them. In parallel with its unfolding conflicts related to the European policy, the Ottoman court was to follow a more novel and stricter course of action to ensure stability. This was reflected in the Ottoman conservatism that consisted in preserving the system of millets within the traditional boundaries. Hovhannes Kolot's and Grigor Shghtakir's success in separating the Armenian patriarchates of Jerusalem and Constantinople (and securing the former's entitlement in electing a patriarch) can be accounted for by these factors.

The 18th century fermans at hand (the first ferman given to the patriarch Grigor Pasmachain in 1764 and the second one handed to the patriarch Zaqaria Kaghzvantsi in 1773) reflect the main policy of the Ottoman conservatism towards the Armenian millet. In the aforementioned context these fermans have basically the same distinctive features. Furthermore, they were to repeat the basic points of the fermans issued in the previous centuries (15th–17th centuries), especially in terms of the Armenian millet's duties and rights as acknowledged by the state.

The craftsmen and especially the wealthy elite – the amira class (since the second half of the 18th century) played an important role in the multi-layered community, directing the patriarchate's activities and policy. If the patriarchate functioned as state authorized partly civil intermediary between the Armenian community and the state itself, then the amiras represented the real power to whom the secular matters of the community management, including the control over the patriarch were handed.

In Ottoman Turkey the relationships between the Constantinople patriarchate and All Armenian Catholicos in fact were realized through the donation institution (the institution itself was divided into purely donative and donative- ecclesiastic types), being supervised by the Catholicosate. This is how Etchmiadzin preserved its authority over the dioceses under its jurisdiction in Ottoman Turkey. Since Karapet Ulnetsi's election (in 1726) the institutional superiority of the Constantinople patriarchate over Etchmiadzin Catholicosate was noticeable in this country, which was aimed at counterbalancing the moral, ecclesiastic dominance of the Holy See of Etchmiadzin. In Ottoman Turkey, since the aforementioned period the Catholicoses were not acknowledged as such without the solicitation (the latter functioned as sultan ferman) of the Armenian patriarch in Constantinople.

BIBLIOGRAPHY

Ալպոյաճեան Ա. 1910, Ազգային սահմանադրութիւնը, իր ծագումը և կիրառութիւնը. Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց, Կ. Պոլսի, էջ 76–528:

Անասեան Յ.Ս. 1995, Թուրքական ֆոյթովկաթը եւ հայերը, «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Անթիլիա-Լիբանան, հրատ. Կիլիկիո կաթողիկոսութեան, էջ 221–256:

Դիւան հայոց պատմութեան 1912, Գիրք Ժ, հրատ. Գիւտ Քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, 602 էջ:

Կարապետեան Պ. 1935, Հնգդարեան հիշատակարան Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ, Ստամբուլ, 350 էջ:

The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18th Century

Մաշտոցեան մատենադարան, Դիւան կարապետ արքեպիսկոպոսի, թղթ. 16, վավ. 369:

Պարթենիոս Աթենացու 2008, Պաղեստինի Կեսարիայի մետրոպոլիտի պատմություն, հ. Ա, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Երևան, 170 էջ:

Պէրպէրեան Հ. 1963, Կ. Պոլսոյ Հայ պատրիարքներու գաւազանագիրքը ըստ Մաղաքիա դպիր ճէվահիրճեանի (Հանդէս ամսօրեայ, 1963, N 7-9, էջ 325–341):

Սիմէոն կաթողիկոս 1873, Զամբռ գիրք, որ կոչի յիշատակարան, Վաղարշապատ, 304 էջ:

Փափազյան Ավ. 1999, Թուրքական վավերագրերը. Հայաստանի և հայերի մասին (16–19-րդ դարեր), ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Երևան, 291 էջ:

Օրմանյան Մ. 2001, Ազգապատում, հ. Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 3893 էջ:

Barsoumian H.L. 2007, The Armenian Amira Class of Istanbul, American University of Armenia, Yerevan, 181 p.

Ubicini M.A. 1856, Letters from Turkey: Account of Religious, Political, Social & Commerical Conditions of the Ottoman Empire, Part II, London, J. Murray, 450 p.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ

XVIII դ.

(ակնարկ)

ԽԱՌԱՏՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքություն, Ամենայն հայոց կաթողիկոսություն, Կիլիկիայի կաթողիկոսություն, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն, Հովհաննես Կոլոտ պատրիարք, Հակոբ Նալյան պատրիարք, ֆերման:

XVIII դ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքությունը համազգային հեղինակության հասավ իր թեմերի ընդլայնման, ազգային եկեղեցական կենտրոնների համակարգում իր տեղի և փոխհարաբերությունների հստակեցման շնորհիվ: Դրան նպաստեց նաև միլիթների նկատմամբ օսմանյան պահպանողական քաղաքականությունը, որ մի կողմից նպաստում էր հայ համայնքի դավանական ամբողջականությանը, մյուս կողմից՝ խորացնում հակասությունները տարադավան հայերի միջև:

1715–1760-ական թթ. միջև բավական ցայտուն զգացվում է պատրիարքության գործնական նշանակության և հեղինակության բարձրացումը հայ

եկեղեցական կենտրոնների համակարգում՝ մասնավորապես Հովհաննես Կոլոտ և Հակոբ Նալյան պատրիարքների գործունեության շնորհիվ: Կարգավորվեցին պատրիարքության փոխհարաբերությունները Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության, Կիլիկիայի աթոռի և Ամենայն հայոց կաթողիկոսության հետ: Կ. Պոլսի պատրիարքության ազդեցության ուժեղացման արդյունքներից էր Օսմանյան Թուրքիայում կաթողիկոսի ճանաչումը պատրիարքի պարտադիր միջնորդագրի միջոցով: Հանուն Օսմանյան Թուրքիայում գտնվող թեմերի նկատմամբ իր իրավունքների պահպանության, էջմիածինը հարկադրված էր ճանաչելու պատրիարքի այդ արտոնությունը, որի դեմ ուղղված խորին դժգոհությունն ենք տեսնում կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցու «Ջամբո» աշխատության մեջ:

АРМЯНСКОЕ ПАТРИАРШЕСТВО КОНСТАНТИНОПОЛЯ В XVIII В. (очерк)

ХАРАТЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Армянское патриаршество Константинополя, Католикосат всех армян, Киликийский католикосат, Армянское патриаршество Иерусалима, патриарх Ованес Колот, патриарх Акоп Налян, фирман.

В XVIII в. общенациональный авторитет константинопольского армянского патриаршества возрос в силу расширения епархий и уяснения роли патриаршества и его взаимоотношений в системе национальных церковных центров. Этому способствовала также османская консервативная политика в отношении миллетов, которая, с одной стороны, способствовала религиозной целостности, а с другой – усугубляла противоречия среди армян разных конфессий.

В 1715–1760 гг. весьма четко прослеживалось практическое значение и возрастание авторитета патриаршества в системе армянских церковных центров, в частности, благодаря деятельности патриархов Ованеса Колота и Акопа Наляна. Были налажены взаимоотношения патриар-

The Armenian Patriarchate of Constantinople in the 18th Century

шества с армянским патриаршеством Иерусалима, Великим домом Киликийским и Католикосатом всех армян. Результатом усиления влияния патриаршества стало также признание католикоса в Османской Турции посредством обязательного письменного ходатайства патриарха. Дабы сохранить свои права в отношении епархий, находившихся в Османской Турции, Эчмиадзин вынужден был признать эту привилегию патриарха, вызвавшую недовольство у католикоса Симеона Ереванци, что нашло отражение в его труде «Джамбр».

ARMEN HAYRAPETYAN*

PhD in History

Director of SCAS of NAS

armenani@mail.ru

MIGRATION TO THE USA BY PEOPLE OF SHIRAK IN 1908–1914¹

Key words: First World War, Alexandropol, migrants, USA, Ghazarapat, Shirak, Riverside Cement Plant.

Introduction

Since the beginning of the 1890s, due to a number of external and internal reasons, an irregular migration started from the Shirak Valley to Russia, the EU and the US, which involved all segments of society and notably changed the demographic image and economic situation in the province. Unfortunately, this phenomenon was not new. The Armenians' migration en masse from Shirak started back in 1877–1878 after the Russian-Turkish war, first to the internal provinces of the Russian Empire, then to the distant USA. Within the scope of this article, we have tried to highlight the reasons for the Shirak people to leave the native province of Shirak. We have made an attempt to combine the information presented in the scholarly literature on the question and the periodical press of the time, which helped us identify the scale of the migration, as well as the situation of the migrants in the United States.

Migration to the USA by People of Shirak

America has been capturing Armenians with its “fairytale” riches since the 1850s. The first to migrate to the “New World” were the Western Armenians, and already from the beginning of the 20th century, the Armenians of the East, especially from Alexandropol and the villages of Eastern Shirak. At the same time,

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.07.20, գրախոսվել է 10.07.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ 18SH-6A007 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

Migration to the USA by People of Shirak in 1908–1914

if the Western Armenians were fleeing from religious and national persecution, the reason for the migration of the Eastern Armenians was mainly economic. The first migrants to rush to America were young people aged 18–35, who left their families in the hope of getting rich soon and return home².

What made some citizens of Shirak take that rather risky step? The main reason for the outflow from the native province was the pitiful economic situation in which Shirak had found itself. Once known for its lush fields and abundant springs, Shirak, which had fed tens of thousands, found itself in an extremely difficult economic situation in the early 20th century. Extreme poverty forced the debt-ridden peasant to leave his loved ones, his home and place, his farming work, and move to America. The primary problem was the scarcity of the land.

In 1840–1914 the population of Alexandropol uyezd increased about 6 times from 38,000³ to 223,344⁴, while the land fund remained the same. In 1906, according to the estimates, 57% of the uyezd's rural households owned less than 3 hectares of land, 40% owned 5–3 hectares, and only 3% owned more than 5 hectares⁵. And that was when in 1906 the population of the uyezd was 186,934⁶. In 1906–1914 the population became 36,410 (16%), whereas the amount of land remained unchanged. The village which once had only 30 households, now had 100, and the villagers with four people in the family who used to have 10 hectares of land, now faced a situation when the area of land was decreased while families grew up to 11 members. And so, people didn't know how to keep their families alive if they had to work 4 months a year and eat lying idle for 8 months"⁷.

According to the official statistics, in 1880–1914, due to land scarcity, about 40,000⁸ people abandoned the uyezd of Alexandropol. If the repeated drought and the lack of irrigation water is also considered, we think the miserable picture of the state of Shirak's farms will be complete.

The economic hardship led to a change in the attitude of the Shirak people towards the land. "The land for the peasant is no more what it used to be," writes

² **Mirak** 1983, 58.

³ ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82, 85, 86, 87:

⁴ Кавказский календарь на 1914 год, 1915, отд. II, 250–252.

⁵ **Зелинский** 1885, 36, 63–64.

⁶ Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, 1908, отд. III, 2–3, 8–9, 22–23, 46, 100–117.

⁷ **Տէր-Մելիքիստեղէկեան** 1913, N 65, 2:

⁸ **Գաղթի խնդիրը** 1914, N 5, 2:

H. Ter-Hakobyants, “for the time being, he does not look at his land as a feeding mother, and that is why he is no longer connected with the land. On the contrary, he is ready to leave the land at the earliest opportunity and seek his livelihood in other occupations”⁹. In the uyezd with almost 80% of the rural population, the average annual income per person was only 36 rubles and 44 kopecks, while the news coming from America assured that one could earn up to 5 rubles a day: “What idiot would endure, what other Shirak resident would fall asleep!” “Mshak” asks¹⁰.

Thus, leaving the native province was nothing new. According to contemporaries, in the early 20th century, the people of Shirak could be found everywhere from Manchuria to America¹¹.

The mass exodus of the Armenians from the Shirak plain began immediately after the Russian-Turkish war of 1877–1878, when a large number of the Armenians from the city of Alexandropol moved permanently to the newly conquered Kars, Kaghzvan, Sarighamish, Olti, and Ardahan. By buying real estate from the leaving Muslims, they soon became the owners of stalls, shops, guesthouses, and workshops. Over the next two decades, the number of Alexandropol residents in those cities reached some 2,000 families. According to Atrpet, “in the census, these were presented as Alexandropol residents because there were difficulties in getting registered in Kars. However, at the first opportunity, everyone will change their place of registration”¹².

During the same period, 2000 families, mostly from Alexandropol and nearby villages, moved to Tbilisi (Georgia), Baku, the Transcaspien regions, and even to Siberia.

The so-called work abroad was not a new phenomenon for the Shirak people. It had increased in scales since the 1880s. From the southern villages of the Alexandropol Uyezd, they mainly moved to Yerevan and Kars with their carts. According to the “Akhurian” periodical, in 1906–1910 “there were so many of them in Yerevan that the locals were just sick and tired of the “hungry people” of Shoragyal”¹³.

⁹ **Տէր-Յակովբեանց** 1911, N 12, 1:

¹⁰ **Տէր-Մելիքիսեդէկեան** 1913, N 65, 2:

¹¹ **Գիւղ քահանա** 1913, N 9, 3:

¹² **Ատրպէտ** 1911, N 6, 1:

¹³ **Գիւղ քահանա** 1913, N 9, 3:

Migration to the USA by People of Shirak in 1908–1914

The most common form of work abroad was reaping. From June to October, hundreds of young people from Shirak could be met in different villages of Yerevan, Tbilisi (Georgia) and Elizavetpol provinces, who “went from village to village in groups, joking, lively and cheerful”¹⁴.

At the beginning of the 20th century, the development of capitalist relations and the formation of the working class opened new horizons for emigrants from Shirak: Novorossiysk, Tuapse, Gelendzhik, Sukhum, Kavkazsk, Armavir, etc. There were many, especially those who left for Baku¹⁵.

Around the same time, the flow to America began, about which the people of Shirak learned from the Dukhobors and Molokans who had been deported to the uyezd of Alexandropol. At the end of the 19th century, they migrated to Canada (Winnipeg), the USA (Los Angeles), and then sent letters of encouragement to their friends and loved ones urging them to follow suit¹⁶. The first Armenian-populated village to cross into the United States en masse was Karakala, southeast of Kars. The village, founded after the Russian-Turkish war of 1877–1878, was inhabited by protestant Armenians who migrated from Alexandropol and adjacent villages, and according to S. Galoyan, it was the religion that became the reason for them to migrate, because Protestantism was persecuted by the state¹⁷. The Musheghyans first migrated in 1904, then their co-villagers followed their example.

The first Armenian to cross from Alexandropol uyezd into the United States was Bagrat Harutyunyan from Ghazarapat, who, following his uncles' example, the Musheghyans, left home and found himself in Los Angeles. “This started the migration of Shirak residents to America,” writes S. Galoyan. From Ghazarapat, the “American fever” spread throughout the province. So, already in 1908–1909, migrants from Alexandropol and neighboring villages could be found in Boston, Chicago, Fresno, Philadelphia, Riverside, and elsewhere. Unfortunately, neither in the periodicals of the time, nor in the relevant funds of the National Archives of Armenia, were we able to find statistical information on the total number of

¹⁴ **Գիւլ քահանա** 1913, N 9, 3:

¹⁵ **Գիւլ քահանա** 1913, N 9, 3:

¹⁶ **Mirak** 1983, 49.

¹⁷ **Գալօեան** 1950, 65:

migrants. As S. Galoyan mentioned this was the start of the migration of Shirak residents to America¹⁸.

The number of Shirak representatives was especially large in Los Angeles. Settling in the Boyle Heights district, the first migrants were mainly engaged in retail and garbage collection (“rubbish”). The latter was the most revered occupation, the monopoly of which they snatched from the Mexicans, blacks, Irish, and Italians in a stubborn struggle. According to modern estimates, about 200 men from Shirak (100 carriages) were engaged in that field. Arranging with the owners of houses and shops, they took the collected garbage out of the city every day and burned it in the presence of a special official¹⁹.

Through their selfless work, many became rich and expanded their “business” by successfully competing with other nationals. For example, J. Aghajanyan from Alexandropol established branches of his company in Santa Ana, San Pedro, Wilmington, Santa Maria, and elsewhere.

However, the “success” of the people of Shirak in the field of garbage collection was not unequivocally accepted among the Armenians of Los Angeles. For example, the Western Armenians living in the same city, who were predominantly merchants, had a reprehensible attitude towards this newcomers’ preference, finding that “garbage collectors” were discrediting the Armenians’ name.

The outflow of people from Shirak to the United States grew in scale in 1910–1914. Even the repeated media reports of economic crises and high unemployment in the United States did not keep them from migrating. For example, the “Voice of the Province” informed its readers that in 1913, after the Democrats came to power, large business owners closed their factories en masse as a sign of protest, leaving millions of workers in poverty. Due to the economic crisis, the number of unemployed in Chicago alone reached 300,000 in February, 1914. In New York, that number was twice as high. According to the periodical, those outrageous facts should have forced the Armenians to stop the pernicious

¹⁸ Գալոյան 1950, 77:

¹⁹ At the beginning of the 20th century, starting a “rubbish” business required \$ 250–300 (about \$ 500–600), and many worked in factories for years to raise that sum of money. On the eve of World War I, that number reached \$ 1,500 (For details, see Remmius 1914, N 63, 3).

Migration to the USA by People of Shirak in 1908–1914

migration²⁰. But in vain. In 1913–1914, instead of decreasing, the number of newcomers tripled. For example, the number of people of Shirak origin in Los Angeles reached 1351²¹.

Unfamiliar with the local language and customs, a poor Shirak resident now had to do ill-paid, unattractive for an American work at the East St. Louis Steel Plant in Missouri, the construction of the St. Paul Railroad in Minnesota, the Rhode Island mines, or the Riverside plant. In other words, to work where human life was most at risk, physical strength was worn out, where unnatural death was common. Sometimes the need for bread forced the replacement of the striking workers, which caused great hostility among the locals²².

The situation was especially dire for the 300 Duzqyand residents who working at the Riverside Cement Plant, had to move bags loaded with 43 kg of cement in dusty air. For many Armenians, it was a “living death” also to work in the humid and chemical-filled air of Rhode Island's coal and paint factories.

In the face of general unemployment, Shirak residents managed to find permanent jobs, mostly through bribery, even in Los Angeles, which lacks large industrial plants. “The people of Shirak were the first to start the habit of bribing factory supervisors,” the Mshak wrote, “they gave vodka, cigars, watches, money, and in many places they were able to use 20–30 dollars to lay a table for them”²³.

By the way, the vicious phenomenon of bribery soon turned into a widespread disease, putting foreign workers against the Armenians everywhere.

The progressive intellectuals of the time opposed the outflow of young forces. Through separate articles, reports and editorials in the periodicals, they repeatedly touched upon the issue of migration from the Shirak plain, presented the difficulty of going abroad for work, tried to keep the villagers from this destructive step, covered the economic problems in the United States and tried to support the Armenians in that country. They called on the people spellbound by imaginary promises to sober up.

The press also presented the main reasons for migration: extreme poverty due to scarcity of land and the backward state of agriculture. “A villager from the uyezd of Alexandropol, even if he wants to, is unable to benefit much from

²⁰ Մի գաղթիչ Ամերիկա 1914, N 23, 1:

²¹ Remmius 1914, N 63, 3:

²² Մուշեղ եպիսկոպոս 1912, 194:

²³ Մուշեղ եպիսկոպոս 1912, 194:

agriculture,” H. Ter Hakobyan was convinced, “because he is illiterate, does not know how to cultivate land more effectively than he had inherited from the prehistoric times”²⁴.

H. Ter-Hakobyan was convinced that there was another reason besides the economic one that forced the people of Shirak to migrate, “Our peasants are slowly starting to get out of their former state of darkness (i.e stagnation),” he wrote, “and along with this slow progress, their vital needs are increasing, and the results of the exsisting patriarchal land cultivation cannot satisfy them”²⁵.

In the long run, the story of those who returned from the “New World”, about the miracles waiting for them across the ocean had a magical effect on the landless and indebted villager. Unfortunately, no one actually tried to verify the news. So even Hovhannes Tumanyan believed that a worker in the United States “swims in honey and butter”, receives a daily allowance of 28 rubles and lives in a 4–8 room apartment²⁶.

The migration of the rural population from Shirak led to serious economic problems. The villager, blinded by the vain hopes of getting rich in American gold, first sold his animals and land for 300–400 rubles, then borrowed 40% or 50% from those who could lend, hoping that he would be able to return it in 2–3 months. In fact, before reaching America, he finally destroyed his already miserable economy and fell into giant debts. And even after such deprivations, it was highly doubtful whether he would be able to reach the shores of the United States. To limit the growing rate of migration, the American authorities had opened checkpoints for migrants on the docks since 1911, in which each newcomer underwent a thorough medical examination. Prostitutes, criminals, those with a disease or physical disabilities (sick, mentally ill, blind, paralyzed) were deprived of the right to enter the country. It was also forbidden to cross the border for those who arrived in the United States by secret agreement or through emissaries. In Portland, for example, 44 Gharakilisa residents who were on their way to Chicago were barred from entering the United States because they were found to have letters written in the same handwriting to various Chicago residents. This allowed the authorities to think that everyone was going to the same person. In another case, 17 Syogutli residents were barred from entering

²⁴ **Տէր-Յակովբեան** 1910, N 75, 1–2:

²⁵ **Տէր-Յակովբեան** 1911, N 12, 2:

²⁶ **Թումանեան** 1913, N 230, 1: **Վրացեան** 1914, N 33, 2:

Migration to the USA by People of Shirak in 1908–1914

the United States because it turned out that “their fellow villagers having returned, told them how to circumvent the law and end up in the United States, and then find a job at a Riverside cement plant”²⁷.

It was also forbidden to cross the border for those whom the authorities suspected of begging. As we know, to cover their travel expenses, those who went to work abroad took money from a lender, which was enough only for reaching the United States. Most of those who received visas then continued on foot, wandering from town to town, often begging. To eliminate this phenomenon, the US authorities in 1911 forced migrant workers to travel exclusively by rail. In addition to the railway fare, they were required to permanently have at least 50 roubles in their pockets. This fact, concerning those who had gone abroad for work, was first voiced in the pages of the “Akhurian” periodical. “We came to *Charleston* with 400 people, 60 out of whom were from Shirak. The medical commission examined all of us, then decided to keep 60 of our Armenians in the steamer. We were told that they would not allow us to go ashore because we were cheap labor, we would take the job from the locals, and then in line with the new rules, in addition to the cost of the train ticket, we should have 50 rubles on us not to be counted as beggars”²⁸.

Too often, migrants were unable to reach the United States. Gevorg Mejlumyants referred to such a case, publishing the letter of 100 Shirak residents in the pages of the “Zhayr” periodical. They arrived in the German city of Bremen on January 30 and were arrested shortly after leaving the train. According to the article, the city authorities kept the Armenians in prison for a day, then informed them that the United States had closed the border for the migrants and demanded that they return to their homeland immediately²⁹.

The plight of the migrants who managed to reach the United States was unenviable. Dozens of letters from desperate migrants can be found in the pages of the periodical press, in which the latter begged for charity and travel expenses for them to be able to return to their homeland. The periodical press kept on describing the catastrophic situation in which the migrants had found themselves. “There is no work, if we work one day, the payment is enough to make the ends meet only. To find a job, we run from one city to another. We don't have the

²⁷ U.S. 1912, N 18, 2:

²⁸ *Լրատու* 1911, N 7, 4:

²⁹ *Մեջլումեանց* 1911, N 11, 1:

money to return home,” a man from Shirak wrote in the pages of the “Voice of Province” from faraway America. Another added: “We were told that you would work for 8 hours a day, I went and saw no less than 10 or 12 hours. We are not having lunch for many days, and in the mornings we have to be satisfied with tasteless coffee only”³⁰.

Trying to keep the compatriots from the disastrous step to migrate, the “Voice of the Province” also published the memories of those who returned from abroad: “I was working in a cement factory,” says one from Dyuzqand, “the work started at 8 in the morning, we rested for an hour at lunch and worked again till the evening. It was very difficult to work. We were in the cement dust all day, my mouth and nose were filled with dust, and we had to pull out the hardened pieces of cement all the time. I turned yellow and lost weight. I couldn't find another job after leaving the factory. I used to send all the money I earned to my family but they thought that I was enjoying life there and started to run into new debts”³¹.

Hoping to keep the people of Shirak from the disastrous step of migration, the press even took an unprecedented step towards the beginning of the 20th century, intruding in the private life of the peasantry, trying to explain that migration led to the spread of sexually transmitted diseases. “The pain would not be so great,” wrote the “Province Voice”, “if those diseases remained only in emigrants, but it is not so”³². The young man, who returned from work abroad, was getting married quickly and sexually transmitted the disease to his wife, and through this to his children.

The disease, which became widespread at the turn of the century, simply became a scourge for the traditional rural population of Alexandropol province, endangering the existence of entire generations and leading to a serious moral and psychological crisis.

Conclusion

Summing up the brief examination of the migration processes from Eastern Shirak to the USA at the beginning of the 20th century, we came to the following conclusion: the ship with the first migrant from Shirak crossed the ocean in 1904, and already in 1910–1914 migration became large-scale. The main reason for

³⁰ Հմայք-անուշ 1914, N 9, 3:

³¹ Տէր-Միքայէլեան 1914, N 13, 2:

³² Մէջլումեան 1914, N 18, 3:

Migration to the USA by People of Shirak in 1908–1914

leaving the homeland was the poor economic situation, which forced the indebted villager to leave his family and migrate to the USA and where, being unfamiliar with the local language, laws and customs, he had to do low-paid work in steel or cement factories, on railway construction, or in mines.

The progressive intelligentsia of the time tried to keep the peasant from the destructive step of migrating, discussed in the periodicals the economic problems existing in the United States and the plight of the Armenians who moved there, and called for the sobriety of the people spellbound by imaginary promises. However, it didn't help. According to various estimates, between 1908 and 1914, about 2,500 people migrated to the United States from Alexandropol and surrounding villages. During the First World War, the outflow almost stopped. It resumed after the fall of the first republic of Armenia and continued until 1923. However, if in 1908–1914 the migrants were labor migrants who, as a rule, returned to their homeland after earning some money, in 1921–1923 the migration had very painful consequences. During World War II, young people settled in the United States and received citizenship, and after the establishment of the Soviet rule in Armenia, they did not want to return to their homeland. Instead, they made every effort to move their relatives to the United States, too.

BIBLIOGRAPHY

- Ասրապետ** 1911, Գաղթը, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, N 6, 28 յունարի:
Գալսեան Ս. 1950, Շիրակի հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լուս Անջելս, Կալիֆորնիա, 77 էջ:
Գաղթի խնդիրը 1914, «Արեւ» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, N 5, 1 յունիսի:
Գիւղ քահանա 1913, Նոր հոսանք դեպի Ամերիկա, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, N 9, 24 մարտի:
Թումանեան Յովհ. 1913, Մեծ տօնը և հայ ուսուցիչն ու գրողը, «Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, N 230, 13 հոկտեմբերի:
Լրատու 1911, «Ախուրեան» օրաթերթ, Ալեքսանդրապոլ, N 7, 30 յունարի:
Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82, 85, 86, 87:
Հմայք-անուշ 1914, Բանտորների դրութիւնը Ամերիկայում, «Գաւառի ծայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, N 9, 17 յունարի:
Մէջլումեանց Գէորգ 1911, Գաղթականի յուշերից, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, N 11, 12 փետրվարի:
Մէջլումեան Զ. 1914, Փոքր Պարնի գիւղ, «Գաւառի ծայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, N 18, 16 փետրարի:

Մի գաղթի Ամերիկա 1914, «Գաւառի ծայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, N 23, 6 մարտի:

Մուշեղ եպիսկոպոս 1912, Ամերիկահայ տարեցոյցը, Ա տարի, Պոստոն, 194 էջ:

Մ.Տ. 1912, Ամերիկա գնացողներին, «Արագած», Ալեքսանդրապոլ, N 18, 1 մարտի, էջ 2:

Տէր-Մելիքիսեդէկեան Սարիբէգ 1913, Դէպի Ամերիկա, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, N 65, 24 մարտի:

Տէր-Մելիքիսեդէկեան Սարիբէգ 1913, Դէպի Ամերիկա, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, N 65, 24 մարտի:

Տէր-Միքայէլեան 1914, Գաղթի մասին, «Գաւառի ծայն» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, N 13, 30 յունւարի:

Տէր-Յակովբեան Յ. 1910, Ալեքսանդրապոլի գաւառի տնտեսական վիճակը, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, N 75, 2 հոկտեմբերի:

Տէր-Յակովբեանց Յ. 1911, Մխալ ճանապարհ, «Ժայռ», Ալեքսանդրապոլ, N 12, 17 փետրվարի:

Վրացեան Ս. 1914, Ամերիկեան կարկանդակները. Տնտեսական կեանքն ու քաղաքական կուսակցութիւնները, «Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, N 33, 13 փետրւարի:

Remmies 1914, Ամերիկեան նամակներ, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, N 63, 23 մարտի:

Зелинский С. 1885, Экономический быт государственных крестьян в Шорагеле Александропольского уезда Эриванской губернии, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», Тифлис, тип. А.А. Михельсона, т. I.

Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, под редакцией секретаря Эриванского губернского статистического комитета, Члена Губернского по поселянским делам присутствия В.Е. Васильева, издание Эриванского губернского статистического комитета, Эривань, 1908, отд. III.

Пространство и население губернии и областей Кавказского края к 1-му января 1914 г. (коренное и вр.-проживающее), «Кавказский календарь на 1914 год», Тифлис, Канцелярия Кавказского Наместника, 1915, отд. II.

Mirak R. 1983, Torn Between Two Lands. Armenians in America, 1890 to World War I. Cambridge.

ՇԻՐԱԿՑԻՆԵՐԻ ԳԱՂԹՆ ԱՄՆ 1908–1914 ԹԹ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Ալեքսանդրապոլ, գաղթականներ, ԱՄՆ, Ղազարապատ, Շիրակ, Ռիվերսայդի ցեմենտի գործարան, աղբ:

Ըստ ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի տվյալների, աշխատանքային առաջին գաղթականը Շիրակից ԱՄՆ հասավ 1904 թ., իսկ արդեն 1910–1914 թվականներին արտահոսքն ընդունեց զանգվածային մասշտաբներ: Հայրենի գավառից հեռանալու հիմնական պատճառը տնտեսական վիճակն էր, որ ստիպում էր պարտքերի մեջ թաղված մարդուն թողնել ընտանիքը և ուղևորվել Ամերիկա: «Նոր աշխարհում» տեղական լեզվին, օրենքներին ու սովորություններին անձանոթ շիրակցին ստիպված էր ցածր վարձատրությամբ կատարել ամերիկացու համար անհրապույր աշխատանք Իսթ Սենթ Լուիսի պողպատի գործարաններում, Ռոդ Այլենդի հանքերում կամ Ռիվերսայդի ցեմենտի գործարանում:

Ժամանակի առաջադեմ մտավորականությունը փորձեց կասեցնել գաղթը, պարբերական մամուլի էջերում լուսաբանեց ԱՄՆ-ում առկա տնտեսական խնդիրներն ու այնտեղ հայտնված հայության վիճակը, սթափվելու կոչ արեց երևակայական խոստումներով կախարդված ժողովրդին, սակայն, ապարդյուն: Տարբեր հաշվումներով 1908–1914 թթ. ընթացքում Ալեքսանդրապոլից ու հարակից գյուղերից ԱՄՆ գաղթեց մոտ 2500 հոգի: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արտահոսքը գրեթե դադարեց: Այն վերսկսվեց Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումից հետո և շարունակվեց մինչև 1923 թ.: Ավելին՝ 1908–1914 թթ. գաղթողներն աշխատանքային գաղթականներ էին, որոնք դրամ վաստակելուց հետո, որպես կանոն, վերադառնում էին հայրենիք, իսկ 1921–1923 թթ. գաղթն ունեցավ շատ ցավալի հետևանքներ: 1914–1918 թթ. ԱՄՆ-ում մնացած երիտասարդները տեղավորվեցին և քաղաքացիություն ստացան, իսկ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո այստեղ տեղափոխեցին նաև իրենց հարազատներին:

МИГРАЦИЯ ШИРАКЦЕВ В США В 1908–1914 ГГ.

АЙРАПЕТЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Первая мировая война, Александрополь, мигранты, США, Казарапат, Ширак, Риверсайдский цементный завод, мусор.

По данным миграционного комитета США, первый трудовой мигрант из Ширака прибыл в Соединенные Штаты в 1904 году, а уже в 1910–1914 гг. миграция приобрела массовый характер. Основной причиной бегства из родного уезда была плачевная экономическая ситуация, которая и заставила обремененного долгами крестьянина покинуть семью и отправиться в США. В «Новом Свете» уроженец Ширака, не знавший местного языка, законов и обычаев, должен был заниматься низкооплачиваемым и не привлекающим американцев трудом на сталелитейном заводе в Восточном Сент-Луисе, в шахтах Род-Айленда или на Риверсайдском цементном заводе.

Прогрессивная интеллигенция того времени пыталась остановить миграцию. На страницах периодической печати она освещала экономические проблемы в США и положение оказавшихся там армян. По разным подсчетам, из Александрополя и окрестных деревень в 1908–1914 гг. в Соединенные Штаты мигрировало около 2500 человек.

Во время Первой мировой войны миграция практически прекратилась. С новой силой она возобновилась в 1918г. (после падения Республики Армения) и продолжалась до 1923 года. Более того, в 1908–1914 гг. эмигрантами были трудовые мигранты, которые, заработав деньги, обычно возвращались на родину, а миграция 1921–1923 гг. имела очень болезненные последствия. В годы Первой мировой войны оставшиеся в Соединенных Штатах представители молодого поколения получили гражданство, а после установления Советской власти в Армении они перевезли сюда своих родственников.

SEDA OHANIAN*

PhD in History

Institute of History NAS RA

dajad.seta@gmail.com

ARMENIAN RELIEF CORPS IN IRAQ (1927/1930–1958)

“With my people, for my people”

Key words: Mesopotamia, Iraq, Armenian Genocide, Survivors, Levon Shaghoyan, Armenian Relief Corps, Annual General Conventions.

In August 1918, during and after the Armenian Genocide, more than 20.000 refugees from Western Armenia and Cilicia kept pouring into Mesopotamia – today’s Iraq, with no means of living whatsoever. Armenian national organizations, local or other, as well as individual benefactors, provided moral and financial support to the refugees, assisted them to recover from their unspeakable wounds, sheltered and housed them in this hospitable country.

The present article seeks to acquaint the readers with various phases of one of the most active philanthropic and educational organizations, namely – *The Armenian Relief Corps in Iraq* or better known as *Iraqi Hye Karotelotz Khnamakalutyun*¹ whose role was crucial in assisting not only the neediest of the mentioned refugees, but tacitly expanding their social and educational services to the Iraqi Armenians throughout the first half of the 20th century.

Formation and Activities of the Iraqi Armenian Relief Corps

In the Armenian reality there have been several phases of despair and endless disillusion, but bright and hopeful aspects were not rare either. The organization of the Iraqi Armenian Relief Corps [IARC]² has been one of those hopeful and resplendent aspects in Iraqi Armenian history from the start of the

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.05.19, գրախոսվել է 02.05.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

¹ Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալություն:

² Henceforth IARC.

Armenian Relief Corps in Iraq (1927/1930–1958)

20th century until its suspension by the Iraqi Authorities in 1958³. Therefore, it is not accidental that this organization is characterized by the *Encyclopedia of the Armenian Diaspora*, published in Yerevan, in 2003, as “the most diligent one in the community”.⁴

When in 1918 the Armenian refugees arrived at Baquba refugee camp, the Central Administration of the Armenian Red Cross⁵ in The United States of America was in constant touch with the president of the Armenian Refugee Committee in Mesopotamia, Levon Shaghoyan and provided the displaced refugees with financial and moral assistance. This process continued until 1927 when the first chapter of “*Hye Gtutyun Khach*”⁶ (*Cross of Armenian Charity*) was founded in Baghdad⁷.

In 1930, this organization was officially recognized by the Iraqi Ministry of Internal Affairs as a legal entity under the name *Iraqi Hye Karotelotz Khnamakalutyun – The Iraqi Armenian Relief Corps*⁸.

After the official recognition and registration, the first board of directors was formed in Baghdad⁹ and as per the organization’s Rules and Regulations (Programme Code), branches were established in other parts of the country. Hence, such chapters were formed successively in Haditha, Mosul, Geylani Camp, and Kirkuk.

³ In 1958, after the military coup by the Iraqi army, the care of all the needy in the country was transferred to the local “Red Crescent” and the licences issued on behalf of private organizations were revoked, including that of the Iraqi Armenian Relief Corps.

⁴ Սարգսյան 2003, 272:

⁵ Later the name was changed into Armenian Relief Society.

⁶ Հայ Գթութեան Խաչ:

⁷ The Central Administration of the Armenian Red Cross in America contributed generously to the establishment of Havrezq village in 1929 by allocating 3000 \$ followed by an additional amount of 2000 \$ to cover the innumerable needs of the people who settled down there. (Levon Shagoyan’s archive, Havrezq folder, letter dated 17 November, 1929, written by Levon Shaghoyan from Nahr Omar addressed to the Armenian Red Cross in America. – ARF Bureau, Yerevan, 2019.

⁸ Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալություն 1976, 201:

⁹ The members of the first Board of Directors were Margarit Minasian, Arusyak Nersesian, Margarit Palian in addition to Dr. Hakob Chobanian and Dr. Emurze’ Qetenjian, also Captain Shmavon Danielian and Mr. Hovhannes Hovhannesian.

The IARC's first annual General Convention was held in Baghdad, in 1934¹⁰. Delegates, who participated in this convention, represented the 235 members of the above chapters. During this convention the first Central Committee was elected, consisting of the following members: Lusya Yesayan, Siranush Grigorian, Tiran Gantarjian, Aram Duzian, Harutyun Sultanian, Sargis Grigorian and Mesrop Hovhannesian.

Soon afterwards chapters were established in Basra, Margil (suburb of Basra), Slekh (suburb of Baghdad), Khanaqin, Suleymania, Havrezq, Zakho¹¹ and H-1¹². In other words, wherever Armenians settled down in their "*New Home*" and formed a community, members of this organization were there to assist the needy families, in particular the newly arrived refugees. By 1945, members of this organization throughout Iraq numbered more than 700 of both sexes¹³.

One of the main goals of the IARC was to keep the refugees from begging on the streets. In this regard strict and urgent steps were taken to overcome this practice by taking care of the financial needs of the neediest families. Special attention was given to the undernourished children. Consequently, in a short while, the phenomenon of Armenian beggars diminished from the Iraqi streets¹⁴.

As mentioned above, during and after the Genocide, thousands of Armenian refugees had arrived in Mesopotamia, who were in need of medical and moral support. Most of them were suffering from various kinds of diseases, particularly malaria, dysentery, tuberculosis and trachoma, which they had attracted during their five-month long and nightmarish journey from their homeland in Vaspourakan (Van) and other parts of Western Armenia and Cilicia through

¹⁰ The IARC held 17 Annual General Conventions, the last was held in August, 1956.

¹¹ Havrezq and Zakho chapters were established in 1948 as per the Central Committee of IARC's letters Nos. 143 and 157 dated November 5, 1948 and December 27, 1948 respectively addressed to Levon Shaghoyan. See Levon Shaghoyan's archive, Havrezq Folder, ARF Central Committee, Yerevan, 2019. For its importance we attach photo copies of these handwritten letters to the present article to emphasize the role of the IARC as well as Shaghoyan's decisive part in every aspect of the Iraqi community's life during the first half of the 20th century.

¹² H-1 was a pumping station on Mosul-Haifa oil pipeline. This station was established by the British Air Force as a landing ground as "RAF H-1" in the 1930s. H-1 was one of several airfields established as part of the British Mandate of Iraq.

¹³ Ամբողջ տեղեկատվություն մը Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան 15-ամեակի առթիւ 1945, 15-18:

¹⁴ Իրաքի Հայ Օգնութեան Միութիւն – Նախագիտ '«Հայ Կարօտելոց Խնամակալութիւն» Հիմնուած՝ 1927-ին, 2010, 75-77:

Armenian Relief Corps in Iraq (1927/1930–1958)

Persia until arrival in their final destination in Iraq. Urgent and decisive steps were taken to take care of the sick of all ages. Therefore, a dispensary/clinic was opened on the IARC's initiative, in Geylani quarter in Baghdad. The aim was to take care and treat the more helpless and neediest of the refugees, in particular the malnourished children. Devoted doctors were attending the clinic and rendering their services to their unfortunate compatriots.

To give an idea of this clinic's activities, it is worth mentioning that from April 1936 up to March 1937, 3502 medical examinations were carried out with 7876 prescriptions supplied to the sick visitors. In addition, 2142 patients suffering from trachoma were cured by Armenian oculists. Needless to say that all the doctors and the rest of the medical team were working as volunteers. *The clinic was open to all*¹⁵.

Some of the selfless and devoted doctors, who treated the patients were: Drs. Hakob Chobanian, H. Raiyeesian, N. Ruben, N. Papikian. E. Ketenjian, Keshishian, Levon Rshtouni and Karnik Hovhannesian. In appreciation of their selfless service, those doctors were granted honorary membership of the Armenian Relief Corps in Iraq during one of the latter's Annual General Conventions¹⁶.

Unfortunately, due to reasons beyond the organization's control, the clinic building was demolished by the owner for personal reasons. However, this practice of offering free medical treatment, as well as free medication continued by the doctors in their own clinics, not only to patients from Baghdad, but to all Armenians coming from various parts of Iraq¹⁷.

In addition, the organization was in constant touch with the Armenian clinic-sanatorium in Azuniya – Lebanon by taking care of the travel expenses and entry visa fees of the patients, who were transferred there to recover from their illness. These patients were suffering mainly from tuberculosis, which caused the death of many people¹⁸.

¹⁵ Հայ Օգնության Միության Հարիւրամեայ Յուշամատեն 1910–2010, 2010, 76:

¹⁶ Ամփոփ տեղեկատուութիւն մը Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան 15-ամեակի առթիւ 1945, 17:

¹⁷ Ամփոփ տեղեկատուութիւն մը Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան 15-ամեակի առթիւ 1945, 17:

¹⁸ Ամփոփ տեղեկատուութիւն մը Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան 15-ամեակի առթիւ 1945, 17:

The administration and services of the IARC's multi-faceted program are much more and worthy of publicity. In addition to the welfare work, education was also one of its targeted goals. In all national schools of Iraq, the IARC aided students who couldn't afford paying the tuition fees. As a matter of fact, during the years of its vibrant existence in Iraq (1927–1958) all the chapters did not spare any means to satisfy the multiple needs of those around them. They were assigned the noble task of healing the wounds of the Armenian Genocide survivors¹⁹, to help the helpless, supply food for their preservation, clothes to cover their bodies and most important of all, education for their minds and encouragement for their shattered spirits²⁰. Members of this organization made it their top priority to look after the welfare of the widowed and the orphaned and to achieve those goals. They worked hard to raise funds needed for the self-perpetuation efforts, being put forth by this ancient race²¹.

To give a better idea of the organization's beneficial activities, we provide the following excerpt from the organization's bulletin issued during the 12th Annual General Convention held in Baghdad February, 1949:

“....During the Convention, 36 authorized and 9 advisory deputies who had come from various parts of Iraq, were present. Judging from the reports given by these deputies about their activities in each chapter, it was apparent that during 1948, an amount of 3067 Iraqi dinars²² was allocated to cover various needs of the community. The IARC helped the schools and the needy students with 918 Iraqi Dinars, for school construction 744 dinars, medication and travel expenses for patients travelling to Lebanon for treatment 530 dinars. It contributed with 100 dinars to the construction of the National school in Baghdad and 300 dinars as a loan for the same purpose, in addition to 267 dinars to the Armenian clinic”²³.

Appeals were made to all the chapters from the Armenians, residing in Iraq for assistance in various fields such as loans or gifts for the elderly homeless and

¹⁹ In 1932 Iraq declared its independence and became a full member in the League of Nations. Consequently, Iraqi citizenship was granted to all those who were living in this country, including the Armenian refugees.

²⁰ **Rustigian** 1951, 54–55.

²¹ Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան ԺԵ Պատգամատրական Ժողովի ատենադրութիւն, 1952: «Գոյամարտ», Դ. Տարի, Թիւ 33, էջ 3, առաջին սիւնակ:

²² For the readers' information, at that time, one Iraqi dinar equaled 3.70 US dollars.

²³ Գոյամարտ, 10 Մարտ, 1949, 1:

Armenian Relief Corps in Iraq (1927/1930–1958)

people, seeking medical assistance. According to the summary of the organizations, 15th Annual General Convention, held on 6 June, 1952, substantial amounts were allocated to various chapters in Iraq to meet the needs of education and other philanthropic activities. For example, an amount of 540 Iraqi dinars was allocated for Armenian national schools, 425 dinars as tuition fees for the needy students, 680 dinars to participate in school construction works, 110 dinars financial assistance to the poor. Finally, an amount of 250 dinars was allocated to young girls who were interested in taking sewing and dress designing courses²⁴.

The above-mentioned figures attest the extent of this organization's devotion to their nation through the fruitful activities they exercised in every public and social field they set foot. In addition to rendering financial aid to the helpless people, they also played a dominant role in the preservation of national values, moral ethics and didactic activities which is undeniable and incontestable²⁵. In this regard, it is important to point out that the lecture series organized by IARC and delivered by experts from various fields and other educational activities did not only create a joyful and truly national atmosphere, but also helped raise the morale of the people²⁶.

In the late spring of 1954 floods had run over many cities and villages of Iraq. The IARC naturally could not sit still without helping their fellow Iraqis by providing significant assistance to all the victims indiscriminately. In Basra, for example, a cultural event was organized on June 10, 1954 by the IARC together with the Armenian Young Men Association, and the entire income of 100.378 Iraqi dinars was handed over to the governor of Basra²⁷.

The activities and the dedication of the IARC were not confined to its compatriots inside Iraq; rather spread out of the borders wherever these were needed. As a result of the catastrophic events of 1948, thousands of Palestinians were left homeless and in dire need of food, blankets and clothing. The IARC, despite its private calling, did not hesitate to extend a hand and help the suffering

²⁴ Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան ԺԵ Պատգամաւորական Ժողովի ատենադրութիւն, 2019:

²⁵ This was reflected in the activities of the Junior chapters of the IARC (Պարմանոսիկներու խումբեր), where the girls were educated and trained to become good mothers in future with national moral ethics.

²⁶ Դասախօսութիւն՝ Բժիշկ Է. Քերենճեանի կողմէն, Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան օրուայ առթիւ, Գոյամարտ, 1952, թիւ 17:

²⁷ Գոյամարտ, 1953, թիւ 41:

Palestinians as far as possible by raising funds to alleviate their suffering. For example, in 1949 the Habbaniya chapter, succeeded in giving a performance for this purpose, while in Khanaqin having only 42 members, it was possible to raise an amount of 157.670 Iraqi dinars which was handed over to the government. In return, the IARC chapter of Khanaqin received a letter of thanks and appreciation from the authorities concerned.

Over time, the number of the members of IARC multiplied and owing to their dedication and heartfelt activities, gained the trust of the people. In 1952, during the 15th Annual General Convention held in Baghdad, it was confirmed that there were 960 members throughout the whole country. It is interesting to note that if we take into consideration that the Armenians living in Iraq at that time counted nearly 14000, then it is obvious that 7 percent of the community were members in this most active organization, which by now, had branches spread all over Iraq, rendering it's services to all the needy and helpless people.

In September 1954, all the organizations and societies in Iraq were dissolved by the government's order. The IARC was not an exception. However, the latter applied to the Ministry of Home Affairs, asking for the re-establishment of the organization. After making some trivial changes in its Code, the necessary permission was granted at the beginning of 1955. According to this reformed Code, the IARC was accountable to the said ministry by presenting its financial as well as its regular activities.

In 1957, chapters of the Iraqi Armenian Corps were functioning in 13 cities/villages, namely Baghdad (city), Geylani Camp, Slekh, Kirkuk, Mosul, Khanaqin, Zakho, Havrezq, Habbainya, Hadithe', Basra (city), Margil and Fao. By this time the members numbered more than 1000, mostly women.

In 1958, after the military coup by the Iraqi army, the care of all the needy in the country was transferred to the local "Red Crescent" and the licenses issued on behalf of others were revoked, including that of the Iraqi Armenian Relief Corps. Despite this, the licence given to the Basra chapter was kept intact and this branch continued functioning until the recent unfortunate events in Iraq that made it impossible to continue.

At present, the activities of the IARC have come to a full stand still because of the unstable and insecure conditions, prevailing in Iraq.

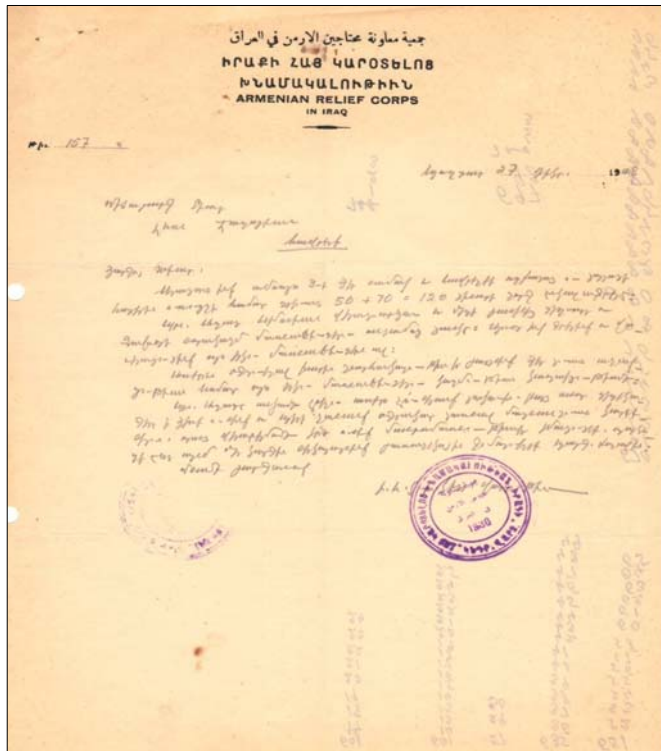
As a conclusion, judging from the foregoing, it is obvious that the IARC was the center of all social and relief activities inside Iraq during the first half of the

Armenian Relief Corps in Iraq (1927/1930–1958)

20th century. It maintained clinics, dispensaries as well as open-air camps and sanatorium. To achieve these goals, each year this organization called for raising of a stipulated annual sum to be sent to the Central Committee in order to make up the Annual Budget, which was assigned by the preceding Annual General Convention. From this Annual Budget the allotments were made to the various chapters in Iraq for the maintenance of their local projects. The financial aid received from various Armenian organizations, such as the regular annual sum of 500 dollars from the Central Committee of the Armenian Red Cross (later renamed the Armenian Relief Society), the donations from The Rehabilitation Society of Vaspourakan (established in USA, in 1917 but merged with the Vaspourakan Society in 1930), as well as Vaspourakan Society and of course, contributions from the well-off Iraqi members of the community plus the humble membership fees, were invaluable and undeniable.

BIBLIOGRAPHY

- Ամէնուն Տարեգիրք, Տպարան Մշակ, Պէյրութ 1957, 662 էջ:
Գոյամարտ, շաբաթաթերթ, Պաղտատ, Բ տարի, 1949, 10 մարտ, Դ տարի, 1951, թիւ 17, 23, 2 տարի, թիւ 41:
Հայ Սփիւռք Հանրագիտարան 2003, Երեւան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., 730 էջ:
Հայ Օգնութեան Միութեան Հարիւրամեայ Յուշամատեն 1910–2010, 2010, Պոսթոն, Համազգային Վահէ Սէթեան Հրատարակչութիւն, 295 էջ:
Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան 50-ամեայ Յուշամատեն, 1926-1976, 1976, Պէյրութ, Համազգային Վահէ Սէթեան Հրատարակչութիւն, 238 էջ:
Armenian Red Cross periodical, 6th year, January 1945, Boston, U.S.A.
Armenian Relief Society periodical, April 1951, Boston, 1951.
Levon Shaghoyan's archive, Havrezq folder, Letters addressed to ARC, Boston, 17.11.1929.
Levon Shaghoyan's archive, Havrezq folder, ARF Bureau, Yerevan, 2019.
Rustigian Stella, Presenting the ARS, ARS periodical, Vol. XII, , Boston, April 1951.

Armenian Relief Corps in Iraq (1927/1930–1958)

**The Central Committee
of the Iraqi Armenian
Relief Corps, 1936,
Baghdad.**

**Members and Young Women of the Iraqi Armenian Relief Corps of Margil chapter
during one of the visits of the national hero Levon (pasha) Shaghoyan to Basra, 1952.
(Levon Shaghoyan first row 7th from left).**

ԻՐԱՔԻ ՀԱՅ ԿԱՐՕՏԵԼՈՑ ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ (1927/1930–1958)

ՕՀԱՆԻԱՆ Ս.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Միջագետք, Իրաք, Հայոց Ցեղասպանություն, վերապրողներ, Լեւոն Շաղոյեան, Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալություն, Տարեկան Պատգամատրական Ժողով:

Հայոց Ցեղասպանության տարիներուն աւելի քան 20000 հայ փախստականներ Արեւմտեան Հայաստանէն եւ Կիլիկիայէն հանգրուան գտան Իրաքի հիւրընկալ հովանիի ներքոյ, չունենալով ապրուստի ոչ մի միջոց: Օտար եւ հայկական ազգային կազմակերպութիւններ, ինչպէս նաեւ անհատ բարեգործներ ոչ մի ջանք խնայեցին տարագիրներուն օգնութեան ձեռք մեկնելու՝ պատսպարելով զանոնք եւ հոգալով իրենց կենսական բոլոր պէտքերը:

Ներկայ յօդուածով անդրադարձ կատարուած է վերոյիշեալ կազմակերպութիւններէն ամենակազմակերպուած եւ կրթադաստիարակչական ու բարեսիրական մարմինի մը՝ Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութեան կէս-դարեայ գործունէութեան տարբեր ժամանակահատուածներուն: Կարօտելոցի դերը ոչ միայն Ցեղասպանութիւնը վերապրողներուն անմիջական եւ կենսական օժանդակութիւն հասցնելն էր, այլեւ իր գործունէութիւնը ծաւալուեցաւ եւ ընդգրկեց իրաքահայութեան կեանքին բոլոր ոլորտները: Հետեւաբար, բնական է, որ այս կազմակերպութիւնը իր անսահման ու անշահախնդիր նուիրումով արժանացաւ բոլորի սիրոյն եւ յարգանքին:

АРМЯНСКИЙ КОРПУС ПОМОЩИ В ИРАКЕ (1927/1930–1958)

ОГАНЯН С.

Резюме

Ключевые слова: Месопотамия, Ирак, геноцид армян, беженцы, Левон Шагоян, Армянский корпус помощи в Ираке, Годичное депутатское собрание.

Armenian Relief Corps in Iraq (1927/1930–1958)

Во время и после геноцида более 20.000 беженцев из Западной Армении и Киликии нашли прибежище в Месопотамии (современный Ирак). Армянские национальные организации, а также отдельные благотворители оказали моральную и финансовую поддержку беженцам, обеспечив их жильем и всем необходимым.

Особо следует выделить благотворительную организацию «Армянский корпус помощи в Ираке», которая более известна как **«Iraqi Hye Karotelotz Khnamakalutyun»**. «Армянский корпус помощи в Ираке» сыграл ключевую роль не только в оказании помощи наиболее нуждающимся беженцам, но и в предоставлении услуг как в социальной сфере, так и в сфере образования.

ՄԱՐԻԱՄ ՀԱԿՈԲՅԱՆ*

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ասպիրանտ
mariam-hakobyan-1010@mail.ru

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ԵՆԹԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Քանալի բառեր՝ Գևորգ V-րդ կաթողիկոս, Բուլղարիայի հայոց թեմ, անցումային շրջան, Կ. Պոլսի պատրիարքություն, Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատրյան, Գերագույն հոգևոր խորհուրդ, Ազգային սահմանադրություն:

Ներածություն

1920-ական թվականներից սկսած Բուլղարիայի հայոց թեմի իրավավարչական փոփոխման գործընթացը պայմանավորված էր հիմնականում Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության վարած հակաեկեղեցական քաղաքականությամբ և մասամբ՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Սփյուռքում հայության թվաքանակի զգալի աճից հետո Հայոց եկեղեցու կողմից ձևավորվող նոր գործելաոճով:

Պատերազմի տարիներին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը հիմնականում զբաղված էր ցեղասպանությունից փրկված վտարանդի հայության տեղավորմամբ, նրանց կեցությունը հոգալով, իսկ Կ.Պոլսի պատրիարքությանը՝ որպես Ամենայն Հայոց Հայրապետության փոխանորդի, հանձնել էր սփյուռքյան թեմերի (Բուլղարիա, Ռումինիա, Թրակիա, Հունաստան, Եգիպտոս, Եվրոպա, Ամերիկա) կառավարումը:

Բուլղարիայի հայոց թեմի անցումային շրջանը

1916 թ. Օսմանյան կայսրությունը Հայոց հոգևոր կյանքը և նվիրապետական աթոռների՝ դարերով արմատացած իրավունքները քայքայելու համար նոր կանոնադրություն է ընդունում, որի համաձայն Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու երեք նվիրապետական աթոռները՝ Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունները, Սսի կաթողիկոսությունը միավորվում էին և

* Հոդվածը ներկայացվել է 24.12.19, գրախոսվել է 13.02.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու Բուլղարիայի Հայոց թեմի...

դադարում էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի վարչական կառուցվածքի բաղկացուցիչ մաս լինելուց և չէին ճանաչելու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության գերիշխանությունը: Թեև պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտության հետևանքով այդ ծրագիրը դադարեցվեց, սակայն նրանց հաջորդող ուժի՝ քեմալական կառավարության կողմից հայոց հոգևոր կյանքի միասնականության հիմքերը թուլացնելու, հատկապես՝ Կ. Պոլսի պատրիարքության իրավազրկման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև հետագայում¹:

Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը այս իրադարձությունների կրկնվելը կանխելու համար սփյուռքյան թեմերի հանդեպ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի անմիջական վերահսկողությունը վերականգնելու ծրագրեր մշակեց:

Այս առումով առաջին ձեռնարկը եղավ 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին կաթողիկոսական կոնդակը, որի համաձայն, սփյուռքյան թեմերի կառավարման անմիջական վերահսկողությունը, թեմերի համար առանձին սահմանադրություն հաստատելուց հետո, վարելու էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը²:

Հաջորդ քայլը եղավ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի 1925 թ. թիվ 79 կոնդակով Եվրոպայի հայոց թեմի կազմավորումը: Ակնհայտ էր, որ կաթողիկոսական այս ձեռնարկների նպատակը մի կողմից Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի իրավունքների վերականգնումն ու Սփյուռքում հայության ուժացման վտանգը կանխելն էր, մյուս կողմից միտված էր սահմանափակել Կ. Պոլսի պատրիարքության՝ սփյուռքյան թեմերի նկատմամբ ունեցած իրավունքները, քանի որ վտանգ կար, որ Թուրքիան կարող էր այդ թեմերում քայքայիչ գործունեություն ծավալել: «Ապագա» թերթը անդրադառնալով Եվրոպայի նորաստեղծ թեմին, նշում էր, որ վերջինիս և Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի պատրիարքարանների հետ հարաբերություններում սահմանափակումները պայմանավորված են քաղաքական անկայուն իրավիճակով, և Կ. Պոլսի պատրիարքարանը չէր կարողանում պատշաճ ուշադրություն ցուցաբերել սփյուռքյան թեմերին և նրանցից յուրաքանչյուրը թեմական կյանքը վարում էր սեփական հայեցողությամբ³:

Բուլղարիայի հայոց թեմի՝ Մայր Աթոռի իրավասության տակ անցնելը բավական երկար ընթացք ունեցավ, քանի որ թե՛ աշխարհագրորեն, թե՛ թեմական կառավարման համակարգի նմանություններով բուլղարահայոց թեմը սերտորեն կապված էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանին: Բուլղարահայոց

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 2033, թ. 25:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 559, թ. 6 շրջ.: Տե՛ս նաև նույն տեղում, գ. 416, թ. 1:

³ Տե՛ս Ապագայ 1925, հուլիսի 4:

Հակոբյան Մ.

թեմը առաջնորդվում էր 1863 թ. հաստատված արևմտահայերի կրոնահամայնքային կյանքի, Հայ առաքելական եկեղեցու դավանանքով ու ավանդույթներով ամբողջացված Ազգային սահմանադրությամբ⁴, ուստի հասկանալի է, թե ինչու թեմական միջավայրի կողմից Մայր Աթոռին անմիջականորեն ենթարկվելու որոշումը միանշանակ չընդունվեց:

1924 թ. օգոստոսին՝ Ֆիլիպետոմ կայանում է պատգամավորական համագումար, որի ընթացքում կազմվում է թեմական խորհուրդ: Այն լիազորվում է զբաղվել բուլղարահայ համայնքի ազգային գործերով: Համագումարի անդամները առաջնորդվելով Եվրոպայի հայոց թեմի 65-րդ, և Բուլղարիայի հայոց թեմի 25-րդ կանոնադրությունների դրույթներով⁵ որոշում են, որ այսուհետև խորհուրդը խզում է իր անմիջական հարաբերությունը Կ. Պոլսի պատրիարքության հետ և ցանկություն հայտնում գործելու նորակազմ Եվրոպայի հայոց թեմի հոգևոր իշխանության ներքո: Թեմական խորհուրդը միաժամանակ հորդորում է Գերագույն հոգևոր խորհրդին, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսն այդ ենթակայությունը հաստատող կոնդակ հրապարակի⁶:

1925 թ. օգոստոսին Եվրոպայի թեմի նորանշանակ կաթողիկոսական պատվիրակ Գրիգորիս Պալաքյանը այդ մասին տեղեկացնում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին: Նա նշում էր, որ Սոֆիայի և Բուլղարիայի քաղաքների թաղական խորհուրդների կողմից Բուլղարիայի թեմը նորակազմ թեմում ընդգրկելու համար ինքը բազմաթիվ դիմումներ էր ստացել, բայց դրանց չէր արձագանքել: Սակայն թեմական խորհրդի կողմից ուղարկված վերջին նամակում շեշտված էր, որ այն բուլղարահայության նվիրական ցանկությունն է, հետևաբար, անտեսել չէր կարելի: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը պատասխան նամակում հստակեցնում է, որ դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ի Հայրապետական կոնդակով Օսմանյան կայսրության սահմանակից և դրանից դուրս գտնվող բոլոր թեմերը հոգևոր և վարչական առումով արդեն իսկ անցել էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի անմիջական հսկողության ներքո, իսկ առանձին կաթողիկոսական կոնդակ շնորհել հնարավոր չէր, քանի որ Սոֆիայի պատգամավորական ժողովի և նրա ընդունած որոշումների պատճենը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին չէր հասել: Ինչ վերաբերում էր թեմը Եվրոպայի թեմում ընդգրկելուն, չնայած Գ. Պալաքյանի բոլոր պնդումներին, այնուամենայնիվ, այդ առաջարկը մերժվում է, և Գերագույն հոգևոր խորհրդի հրամանով այն հին ու

⁴ Քրիստոնյա Հայաստան Հանրագիտարան 2002, 19:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5087, թ. 15:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5080, թ. 1 և 2րջ.:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու Բուլղարիայի Հայոց թեմի...

նոր Հունաստանի, Ռումինիայի թեմերի նման շարունակելու էր գործել առանձին առաջնորդարանով⁷:

Բուլղարիայի հայոց թեմը Կ.Պոլսի իրավասության ներքո թողնելու համար ամենից շատ պայքարում էր Կ. Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանը: Նա Գևորգ Ե-ին հասցեագրված մի շարք նամակներում բացատրում էր, թե Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հետ հարաբերությունների դադարեցումը ինչ բացասական հետևանքների կարող էր հանգեցնել: 1925 թ. Գևորգ արքեպիսկոպոսը ողջունելով Ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ աշխարհասփյուռ հայության հետ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կապերը զորեղացնելու ջանքերը, միաժամանակ կարծում էր, որ վարչական առումով Բուլղարիան և Եգիպտոսը⁸ պետք է մնան Կ. Պոլսի պատրիարքության հովանու ներքո, քանի որ այդ թեմերում ծագող դժգոհությունների, խնդիրների դեպքում Ս. Էջմիածնին տեղեկացնելը կարող էր երկար ժամանակ պահանջել⁹: Գերագույն հոգևոր խորհրդի պնդմամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ անմիջական կապի վերականգման հիմնական նպատակը եվրոպահայության ուժացման գործընթացը կանխելն էր, իսկ ինչ վերաբերում էր հաղորդակցության դժվարություններին և դրանց սահմանափակումներին, խորհրդի կարծիքով այդ խնդիրները պատերազմից հետո արդեն լուծվել էին¹⁰:

Կ. Պոլսի պատրիարքական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոսը մեկ այլ նամակում հավաստում էր, որ հայրապետական հրամաններին և դրա կատարմանը հետևելը իր համար պարտականություն լինելով հանդերձ, գործնականում դժվար կլիներ իրականացնել: Վերջինիս պնդմամբ, բուլղարական կառավարությունը ևս կողմնակից էր թեմի նախկին վարչաձևի պահպանմանը¹¹: Ավելի ուշ՝ 1927 թ., նա փաստում է, որ «Հոգևոր գերագույն սրբագումար խորհուրդը առանց ընթացք տալու մեր այս դիմումին, որոշեց Պուլկարիոյ թեմն ալ վարչականապես կապուած պահել Մայր Աթոռոյ...»¹²: Քանի որ Կ. Պոլսից Բուլղարիայի հայոց թեմի անջատումը կատարվեց շատ կտրուկ, շուտով թեմը եկեղեցական-վարչական, ծիսական-արարողական կատարման

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5080, թ. 2-4:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3934, թ. 5:

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3934, թ. 6:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3934, թ. 6:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5085, թ. 1-3:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5087, թ. 16:

Հակոբյան Մ.

տեսանկյունից անորոշ վիճակում հայտնվեց: «Պուլկարիոյ հայոց թէմը առանձնացած ու մէկուսացած է, և եկեղեցականաց կանոնական պարտաւորութեանց, հնազանդ սովորութեանց, կուսակրոն և ամուսնատուր եկեղեցականաց կոչման, ծխական կարգաւորութեանց, խորհրդոյ կատարման, ամուսնական խնդրոց, ծխական դրութեան և այլն և այլնի մասին աւանդական և գրաւոր տիղեկութիւններ ու բացատրութիւններ կը պակսին, ...և առանց որոնց չէ կարելի մէր եկեղեցւոյ հարազատութիւնը և ինքնորոշութիւնը պահպանել...»,- նշում էին թեմական խորհրդի անդամները Գևորգ Ե կաթողիկոսին գրած նամակում¹³: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը եկեղեցական ծեսերի, արարողութիւնների կատարման համար նախատեսված գրքերը Կ. Պոլսի կամ Երուսաղեմի պատրիարքարանից ձեռք չբերելու դեպքում խոստանում էր անձամբ ուղարկել, ինչ վերաբերում էր վարչական-եկեղեցական կանոնադրությանը (առաջնորդի, թեմական և թաղական խորհուրդների, ստորադաս եկեղեցական պաշտոնյաների ընտրության, նրանց իրավունքների և պարտականությունների սահմանմանը), նշվում էր, որ Մայր Աթոռում արդեն մշակվում է ընդհանուր կանոնադրություն՝ բոլոր թեմերի համար, սակայն դրա հաստատումը պետք է կատարվեր միայն բոլոր թեմերից իրենց միջավայրի առանձնահատուկ դիտողությունները ստանալուց հետո, հետևաբար, ժամանակավոր գործադրության համար տրամադրվում է թեմական և ծխական կանոնադրություն, որը կիրառելի էր նաև Ամերիկայի Կենտրոնական վարչությունում¹⁴:

Բուլղարիայի հայոց թեմի նոր վարչաձևի հաստատումը իսկապես Կ. Պոլսի պատրիարքության դեմ ուղղված չէր և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը քանիցս դա ապացուցեց: 1926 թ. նոյեմբերի 3-ի կաթողիկոսական կոնդակի համաձայն, Բուլղարիայի թեմի հոգևոր-վարչական անկայուն վիճակի կարգավորման, առաջնորդական ընտրություններ կազմակերպելու համար բուլղարահայ թեմի կաթողիկոսական պատվիրակի պաշտոնը վստահվում է Տրապիզոնի Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցու քարոզիչ Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատրյանին¹⁵: 1927 թ. Գևորգ արքեպիսկոպոսը Ամենայն հայոց կաթողիկոսին գրած նամակում տեղեկացնում է Գարեգին եպիսկ. Խաչատրյանի՝ մամուլում կարդացած մտահոգիչ լուրերի մասին, որոնց համաձայն, կաթողիկոսը, իբր արդեն սկսել էր անմիջական հարաբերությունները բուլղարահայ թե-

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5096, թ. 7:

¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5096, թ. 8:

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5085, թ. 5-6:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու Բուլղարիայի Հայոց թեմի...

մի նորանշանակ առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանի հետ: Կ. Պոլսի կենտրոնական վարչության խառն ժողովը այդ լուրերը ստանալուց հետո գումարվում և որոշում է դիմել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, խնդրելով պատասխանել, թե այս պարագայում ո՞րն էր լինելու Գարեգին սրբազանի դերը և ի՞նչ գործառույթ է նա իրականացնելու այնտեղ¹⁶: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը Գևորգ արք. Արսլանյանին հասցեագրված պատասխան նամակում ևս մեկ անգամ բացատրում է, որ սփյուռքյան թեմերի շրջանում իրականացված վարչական փոփոխությունը Կ. Պոլսի պատրիարքության դերն ու նշանակությունը նսեմացնելու նպատակ չի հետապնդում, այլ պայմանավորված է տվյալ ժամանահատվածում ձևավորված քաղաքական պայմանով: Ինչ վերաբերում է Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատրյանի՝ Բուլղարիա մեկնելուն, ապա խորհուրդը նշում է, որ նա, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակի համաձայն, հստակ առաջադրանքներ է ստացել, որոնք պետք է կատարեր, իսկ մամուլում տարածված լուրերը իրականությանը չեն համապատասխանում¹⁷: Ցավոք, Բուլղարիայի հյուպատոսարանի կողմից վիզայի չտրամադրման և այլ խնդիրներով պայմանավորված Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատրյանին այդպես էլ չի հաջողվում մեկնել Բուլղարիա, և 1927 թ. օգոստոսի 27-ին Գևորգ Ե կաթողիկոսին գրած նամակում նա խնդրում է ազատել իրեն կաթողիկոսական պատվիրակի պաշտոնից¹⁸:

Արդեն 1934 թ. բուլղարահայ համայնքներում ծագած երկպառակությունները վերացնելու համար այստեղ է ժամանում Եվրոպայի կաթողիկոսական պատվիրակ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը: Նրա այցը արդեն իսկ վկայում էր, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ Բուլղարիայի թեմի հարաբերությունները կառուցվելու էին Եվրոպայի թեմի միջոցով: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից այդ կապի ամրապնդման համար ուղղված քայլերը նույնպես չուշացան: Բուլղարիայի թեմական խորհրդի փոխանորդ Գրիգոր ծայրագույն վարդապետ Կարապետյանը (Գուսան վարդապետ) Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի հետ հանդիպման ընթացքում առաջարկեց Սերբիան առանձնացնել Եվրոպայի թեմից և կցել բուլղարահայ թեմին: Վերջինիս կարծիքով, քանի որ Բուլղարիան սահմանակից է Բելգրադին և Սկոպյեին, ապա հայության շրջանում հոգևոր ծառայությունների կազմակերպումը ավելի

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5087, թ. 18:

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5087, թ. 18:

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5087, թ. 66:

Հակոբյան Մ.

դյուրին կլիներ¹⁹: Նույն թվականի ապրիլի 12-ին Գերագույն հոգևոր խորհուրդը հայտնում է Խորեն կաթողիկոսի՝ Սերբիայի հայոց թեմի հոգևոր և վարչական իրավասությունը Բուլղարիայի հայոց թեմին հանձնելու որոշման մասին²⁰: Բելգրադ, Սկոպյե, Նիշ քաղաքներում ապրող փոքրաթիվ հայությունը մեծ ոգևորությամբ է ընդունում այս լուրը: Թեմի առաջնորդն այդ շրջանում Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանն էր, որը հիվանդության պատճառով չի կարողանում այցելել Սերբիա²¹:

Միայն 1936 թ. Գրիգոր ծայրագույն վարդապետը առաջին այցելությունն է կատարում: Վերջինիս վկայությամբ, Բելգրադի Բառնաբառ պատրիարքի կարգադրությամբ սերբ հոգևորականները կազմակերպում էին տեղի հայության հոգևոր արարողությունները, որը մի շարք խնդիրների մասին էր վկայում: Դրանցից թերևս ամենաակներևը այն էր, որ այստեղ հայ հոգևորականներ չկային, իսկ սերբերը լինելով օրթոդոքս, դեմ էին, որ հայերը հոգևորականներ ունենային՝ գտնելով, որ «սերբ քահանաները կարող են բավարարել նրանց հոգևոր պետքերը»: Այս պատճառով հարսանեկան, մկրտության և այլ արարողությունները կատարվում էր սերբ հոգևորականների միջոցով²²:

Եզրակացություններ

Փաստորեն, Բուլղարիայի հայոց թեմի և Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի անմիջական կապի վերականգնման արդյունքում Սերբիայի հոգևոր հովվությանը իր իրավասությունները ամրապնդելու, իսկ տեղի հայությանը՝ ազգային կյանքի կազմակերպման հնարավորություն ընձեռվեց:

Անշուշտ, Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսի կողմից սփյուռքի թեմերի անմիջական վերահսկողությունը Հայոց հոգևոր կենտրոնին վստահելը առաջին հերթին ազգապահպան նշանակություն ուներ, քանի որ դրանով կասեցվեց Կ. Պոլսի պատրիարքության միջոցով թուրքական իշխանությունից սպառնացող վտանգը: Այս որոշումը բուլղարահայ թեմում ազգային կյանքի կազմակերպման գործում դրական ազդակ ունենալով հանդերձ, ներքին կազմակերպական որոշակի խնդիրներ առաջացրեց: Կ. Պոլսից Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին անցումը հապճեպորեն կատարվեց, առանց թեմում գործող իրա-

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5118, թ. 5 և շրջ.:

²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5118, թ. 6:

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5123, թ. 3:

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5398, թ. 33:

Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու Բուլղարիայի Հայոց թեմի...

վավարչական կառույցների համար համապատասխան նորմերի մշակման, ինչն էլ ավելի խորացրեց թեմում տիրող անկայուն վիճակը: Բուլղարիայի հայոց թեմի նոր վարչաձևը՝ փոփոխման ընթացքում առաջացած բարդություններով հանդերձ, Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ամրապնդման, հայապահպանության կազմակերպման գործուն օրինակ հանդիսացավ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

«Ապագայ», Փարիզ, 4 հուլիսի 1925, թիվ 54, էջ 1:

Հայաստանի ազգային արխիվ, (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գ. 2033, թ. 25:

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 416, թ. 1, գ. 559, թ. 6 շրջ.:

ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3934, թ. 5, 6, գ. 5080, թ. 1 և շրջ., 2–4, գ. 5085, թ. 1–3, գ. 5087, թ. 15, 16, 18, 66, գ. 5118, թ. 5 և շրջ., 6, գ. 5123, թ. 3, գ. 5398, թ. 33:

Քրիստոնյա Հայաստան Հանրագիտարան 2002, Երևան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր հրատ., 1076 էջ:

ВОПРОС ПОДЧИНЕННОСТИ БОЛГАРСКОЙ АРМЯНСКОЙ ЕПАРХИИ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ

АКОПЯН М.

Резюме

Ключевые слова: Католикос Геворг V, Болгарская армянская епархия, переходный период, Константинопольское патриаршество, епископ Гарегин Хачатрян, Верховный духовный совет, Национальная конституция.

Католикос всех армян Геворг V имел опасения, что Константинопольское патриаршество могло стать оружием в руках турецких властей. Исходя из этого он принял решение о передаче управления зарубежными армянскими епархиями в непосредственное ведомство Первопрестольного Св. Эчмиадзина, что было предусмотрено его Кондаком от 25 декабря 1920 г. Так как Болгарская армянская епархия была тесно связана с Константинопольским патриаршеством, то этот процесс был сопряжен для нее с определенными сложностями, но, при этом, как и все зарубежные

армянские епархии, Болгарская также осталась верна постулатам армяно-григорианской церкви.

ON THE SUBORDINATION OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH IN BULGARIA

HAKOBYAN M.

Summary

Key words: Catholicos Gevorg E, Bulgarian-Armenian Diocese, transition period, Patriarchate of Constantinople, Bishop Garegin Khachatryan, Supreme Spiritual Council, National Constitution.

The Catholicos of All Armenians Gevorg V, had fears that the Constantinople patriarchate could become a weapon in the hands of the Turkish authorities.

Due to this, he decided to hand the control of the foreign Armenian dioceses to the direct authority of the Mother See of Holy Etchmiadzin, which was stipulated by his Kondak issued on December 25, 1920. Since the Bulgarian - Armenian diocese was closely connected with the Patriarchate of Constantinople, this process encountered certain difficulties. However, like all foreign Armenian dioceses, the Bulgarian diocese also remained faithful to the postulates of the Armenian-Gregorian church.

HENRIK DANIELYAN*

PhD student in Archaeology

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

henrikh.danielyan@gmail.com

THE PROBLEM OF TYPOLOGY AND DATING OF «CYCLOPEAN» FORTRESSES IN ARMENIA

Key words: “Cyclopean structures”, typology and dating, Early Bronze Age, Middle Bronze Age, Late Bronze – Early Iron Age, Middle Iron Age, Early Armenian Period.

The defensive system of the Bronze and Iron Ages of the Armenian Highlands are among the little studied archaeological problems. In specialized literature, these buildings are known as “Megalithic structures”, “Cyclopean fortresses”, “Cyclopean structures”. Armenian authors of the 19th–20th centuries call them “Achkatarean”¹, “Berdshen”. The term “Cyclopean structure” was first used as an architectural term by H. Schliemann, who describes similar monuments in Mycenaean civilization. This type of structures is located in relatively high places (at an altitude of 800–2300 m above sea level) near springs or rivers, represented by huge stone walls from large polygonal stone blocks, sometimes in their natural form, carefully connected to each other, ensuring the continuity of the wall². The fortifications of the Armenian Highlands are close in their architecture to the corresponding examples of the Mycenaean and Hittite worlds in terms of fortifications and, especially, in construction.

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.04.20, գրախոսվել է 25.07.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

¹ Ասրպետ 1914, 165–188 .

² A Dictionary of Archeology 1999, 187; Ching et al, 2011, 801.

Typology of Defensive Systems

Architect T. Toromanyan was the first researcher to study the typology and classification of fortified structures. He analyzed archaeological sites such as Armavir, Hadzhihalil (now Tsakhkaovit), Adyaman (now Garnahovit), Kapli (now Gusanagyuh), Ambert, Zeyva (now Metsamor), Vari berd, Veri berd in Lernakert, Oshakan, Mahmujuh (now Pemzashen), Armatlu (now Tufashen), Talin, Kirch dagirman (now Hnaberd), Gyavurkala (now Lazaravan), Ahzhakala (now Tsakhkalanj), Kyznauz (now – Aragats), Aghavnatun, Akhtamir (now Voskevaz 1), Dovri, Hajikara (now – Aygeshat), Haramlu, Franganots (now Amberd in the Armavir region), Kotur, Shamiram (now Shamiram 1), Tahmustapa (in Kars region), Marmashen (Cf. Fig. 1). The typology he created is based on an analysis of the architectural features of structures. A stratigraphical analysis of the stone, which was used as a building material in the construction of defensive structures, was performed. T. Toromanyan identified three chronological groups – primitive, pre-Christian and late. The buildings of the first group are characterized by large unprocessed stone blocks, the walls of the structures do not have regular rows and look like stone clusters. Masonry is single-faced. T. Toromanyan designates these stone clusters as fences. The structures of the second group are characterized by walls composed of large stone blocks, with faintly marked traces of processing. Rows of stones are traced in the masonry of the walls, the masonry is double-faced, with a backfill between the walls. The buildings of the third group are characterized by a slight decrease of stones in size, the stones are given a shape that is close to rectangular. Iron tools were used for processing stones. T. Toromanyan does not give an accurate dating to the buildings of the first group, referring them to the prehistoric period (the era of primitive society or the Neolithic). He does not date the buildings of the second group either, and dates the buildings of the third group to the Iron Age and Urartu³ (cf. Fig. 2: 1–4).

In 1927, T. Avdalbegyan studied the surroundings of the city of Nor Bayeazet (present-day Gavar), where a cuneiform inscription was found near the Berdighlukh fortress. These studies cover almost entire western Sevan. He studied about ten defensive structures. Among the studied buildings, he distinguishes fortresses with single-faced masonry made of large stone blocks, calling them “fences”. He calls the second group “fortress walls” made of large stones, with double-faced

³ Թորամանյան 1942, 11–40:

masonry and small stones inside the wall. The width of these walls is on average 3 m⁴.

I.I. Meshchaninov also developed the typology of defensive system and masonry walls. He studied the fortifications of the north-eastern part of the Armenian Highlands, mainly the south-eastern slopes of the Geghama and northern slopes of the Vardenis mountains, the northern part of the Mrav and eastern foothills of the Sevan ridges and distinguished three groups: the masonry is made of uncut large blocks of stone, made in several rows; double-faced masonry with backfill between the walls with small stones; masonry is made of processed stones, tightly fitted into each other. In addition, I.I. Meshchaninov gave a chronology of those groups – he dated the archaeological sites of the first and second groups by the Bronze and Iron Ages, the pre-Urartian and Urartian periods, he considered the archaeological sites of the last group to be the early medieval feudal castles⁵. I.I. Meshchaninov also gave the layout of the defensive system, identifying three types: the first type includes settlements located in the fortress (for example, Tashburun, Chatakh, located in the northern part of the foot of Ararat); the second type includes settlements located both inside the fortress and outside (for example, Kirkh Dagerman (now Hnaberd), located on the northern slope of Aragats); the third type includes archaeological sites with a citadel located on a cliff near a cape or plateau, their settlements are located around the citadel and surrounded by a wall (for example, Kishlak, the current Artsvakar 1, located on the western shore of Lake Sevan). Also I.I. Meshchaninov distinguishes three types of masonry of the Urartian fortresses⁶, based on planigraphy.

In 1927–1934 I. Jafarzade conducted a large archaeological research at the northern foot of the Mrav ridge, the eastern slopes of the Sevan ridge and the campaigns adjacent to them. His main purpose was to fix megalithic structures and the area of their distribution. I. Jafarzade collected about 60 “cyclopean structures” and divided them into four groups that differ in chronology and architectural features. The first and the most archaic group includes structures built of the largest stones, with only one ring of walls. He included in this group

⁴ Ավարբեգյան 1927, 204:

⁵ Мещанинов 1932, 14–17.

⁶ Some of these fortresses are called Urartian, but some of them date back to an earlier period.

Typology and Dating of Cyclopean Fortification

such archaeological sites as, Nagara-dag, Choban-dashi, etc. The second group included structures made of similar large stones, having two or three rings of walls, for example, Molla-Abdullah-Bulagi, Azor-Kalacha, Bash-Kalacha, and others. The third group was represented by structures made of medium-sized stones having one, two, or three wall rings. Sometimes inside those structures there were partitions by walls made of small stones into several sections. In some cases, there are tumulus-like structures in them. Annexes with the appearance of rooms are found on the outside of the main wall of the structure, for example, Chakhrel-kalacha, Kulun-kalacha, Ayak-kalacha, etc. The fourth, the latest group (of the late Middle Ages), includes structures made of small stones with one ring of walls⁷. The constructions of all groups, except the fourth, the researcher dates to the Bronze Age, i.e. II millennium BC and for the most part I millennium BC⁸. The dates are based on surface material collected by the researcher during agricultural work carried out on the territory of burial grounds located nearby. Subsequently, I. Jafarzade implemented excavations at several archaeological sites (Nagara-dag and Choban-dashi) to confirm his conclusions. However, the excavations did not give vivid results⁹.

Another researcher who dealt with the typology of defensive structures was B.B. Piotrovsky. In 1930, A. Ajyan, L. Guzalyan and B.B. Piotrovsky carried out works on the northern and north-eastern slopes of Aragats. The works were carried out in this place, because it was known that there were ten «cyclopean fortresses», several partially excavated burial grounds in this area and two cuneiform inscriptions were found here. The aim of the work was to group defensive structures according to chronological characteristics. A topographic survey of the area, photo and graphic fixation was performed. The Researchers determined that the fortresses, having similar features, were not identical, each of them had its own characteristics and distinctive features. The defining signs were designated - 1) the choice of location for the fortress; 2) the location system of the settlement at the fortress; 3) the method of use and treatment of building material; 4) the method of construction and the system of fortress walls; 5) the nature of the surface material, mainly ceramic sherds. Three groups were

⁷ Джафарзаде 1938, 50.

⁸ Джафарзаде 1950, 100.

⁹ Расулоглы 1993, 96.

identified based on these characteristics. All of them have similar features – the similarity of their location and the homogeneity of the building material.

The first group of archaeological sites dates back to I millennium BC, and is defined as rural settlements. The second group includes settlements within their walls, urban settlements. Archaeological sites of this group have distinctive features in the landscape – it is a hill with a wide upper platform, one side of which sometimes does not represent a steep slope, but descends with an even slope to the hollow used to supply the fortress. Traces of the canal with the remains of a stone dam are visible in Kirkh dagirman. Archaeological sites of the third group date back to the early Middle Ages¹⁰ (cf. Fig. 1).

In 1931–1932 the same expedition worked on the western shore of Lake Sevan, where in the vicinity of the city of Nor Bayazet (now Gavar), in the Berdi Glukh fortress, the above-mentioned cuneiform inscription was found. The aim of the work was to study the complex of the fortified settlement Berdi Glukh and its environs. In particular, the villages of Kishlak and Mrtbidzor, located downstream of the Gavaragert River, were studied. In addition to the above-mentioned defenses, other fortresses were located in this area (cf. Fig. 1).

The most representative archaeological sites of the first group identified by the researchers were the fortress of Hadzhikhalil, Horom 1, Sogutlu (now Sarnaghbyur), the second – Kologran (currently Tsovinar), Nor Bayazet, Atamkhan (now Vardadzor). These complexes date back to the Urartian time, and are connected with cuneiform inscriptions. Apparently, the settlements of the second group existed simultaneously with the late settlements of the first group. In the fortresses of the second group, a citadel stands out clearly inside. The third group – the urban settlements, for example, Horom 2, Kirkh Dagirman – have the character of urban settlements, the fortresses of this group preserved the archaic structure of the walls, and the citadel still remains within the general fence. An exact dating of this group of monuments is not possible. The fourth group dates back to the period of the early Middle Ages; these buildings have the character of feudal castles¹¹.

In the 1950s and 1960s G. Mikaelyan studied the “cyclopean fortresses” of Lake Sevan from the point of view of the military significance of defensive

¹⁰ Аджян и др. 1932, 61–64.

¹¹ Пиотровский и др. 1933, 50–59.

Typology and Dating of Cyclopean Fortification

structures and conducted a few small excavations. He divided the fortifications into four groups based on their chronological features and the analysis of the collected archaeological material. The first group includes simple structures made of uncouth large stone blocks, without mortar. If the wall masonry is double-faced, then there is no backfill between the walls. The settlements were either surrounded by a wall, or the external walls of the outer houses were connected, due to which the whole settlement became fenced. G. Mikaelyan assigns the constructions of the first group to the period of the turn of the 5th–4th millennia – the middle of the 3rd millennium BC. The second group includes border walls and fortresses with a citadel. These archaeological sites date back to the 2nd half of the 3rd millennium to the 7th century BC. Archaeological sites of the third group belong to the Urartian period and date to the period from the 9th to the 6th centuries BC. In this epoch, powerful fortresses were being built, which were large strong points. The author refers to the fourth group all the fortresses that were built during the inception of the early Armenian state, in the Hellenistic and early medieval periods¹².

In the 1970s and 1980s T. Rasuloglu, on the example of a number of cyclopean structures excavated by him on the northern slope of the Mrav ridge, divided them into three groups based on the height at which they are located. The first group were defensive structures located in easily accessible places at low altitude. The second group includes defenses located in the hills and mountain slopes of medium height. The third group includes structures located in high solitary mountains, mountain ranges or passes. His excavations showed that the thickness of the cultural layer on the archaeological sites of the first group is 1.2–2.0 m, on the archaeological sites of the second group – 0.6–0.8 m, and on the archaeological sites of the third group, the cultural layer is either absent or slightly present. The first and second groups of archaeological sites have broad cemeteries, numerous burial grounds, stone boxes, tumuli. In the third group, cemeteries were not found. The author comes to a conclusion about the different functional purposes of “cyclopean fortresses”, highlighting settlements, defensive structures and corrals for large and small livestock¹³ (cf. Fig. 1).

¹² Միքայելյան 1968, 50–51.

¹³ Расулголы 1993, 81–82.

In the late 1990s, A. Smith studied the planigraphy of the defensive structures of the Ararat and Shirak plains. He divided the fortifications into 4 typological groups: Shamiram, Pemzashen, Tsakhkaovit, and Sevan.

The most prominent aspect of Shamiram type fortresses is their location at the edge of promontories, surrounded on all sides but one by steep drops into river gorges. Fortification construction is generally limited to a wall (or series of walls) which defends the single route of access, relying on natural precipices of the promontory for the defense of other approaches. The masonry at Shamiram type sites is generally restricted to medium-sized, unworked stones set without defined courses. Archaeological sites such as Shamiram and Garni 2 belong to this type.

Pemzashen type fortresses are located in both promontories and atop isolated rock outcrops. Some of them are defended by a single fortification wall set in a circuit, at the top of the outcrop. Pemzashen type fortresses often incorporate steep rock cliffs into the fortification design. The layout of Pemzashen type fortresses is conditioned by the contours of the terrain. Fortification lines closely follow contours, paralleling the steep slopes of the outcrops and hills they cap. This suggests quite strongly that such fortresses were planned in relation to the topography of the site. Archaeological sites such as Pemzashen, Aragatsotn, Tsitsernakaberd belong to this type.

Tsakhkahovit type fortresses were true «cyclopean» structures with large, roughly shaped stone blocks set in irregular courses. The fortifications were set in multiple circuits descending the slope of the citadel. The circuits of Tsakhkaovit fortifications closely parallel the contours of the terrain. However, we also find cross walls at a number of these sites. These cross walls, with few exceptions, run perpendicular to the terrain and may have served as proto-bastions. Archaeological sites such as South Horom, Tsakhkaovit, Ket, Garnaovit South belong to this type.

The Sevan type includes fortifications which use buttresses to add additional support to the engineering of the fortification walls (which are appreciably thicker than any other group) and to divide the wall face, providing additional lines of sight for defenders against potential attackers. Regular angles bespeak a significant investment in planning the outline of the construction independent of the immediate contours. In most cases, the line of walls no longer follows the terrain,

Typology and Dating of Cyclopean Fortification

suggesting that design gained increasing independence from specific locales. Archaeological sites such as Pokr Berd, Mets Bert belong to this type¹⁴ (Fig. 3).

In 1996 a collective work “Architecture of the Armenian Highlands in Early Class Societies and State Formations (in the last quarter of the 3rd millennia BC – the beginning of the 1st millennia BC)” was published. A typology of the defensive structures of Armenia and the adjacent territories of the pre-Urartian period (Bronze and Iron Ages) was given in the first chapter (authors G. Areshyan, K. Kafadaryan) of this book. This typology is based on the location of the defensive structure, so three groups were identified – located on a hill, on a cape, on a mountain plateau. The fortresses of the first group are located on the tops of the hills, have a rounded or oval shape in plan, while walls were not erected in hard-to-reach areas, in places of sharp cliffs. If a settlement existed at this fortress, then it was located behind the fortress wall, on the slope and at the foot of the hill. There are planographic differences within this group – for example, there are fortresses with several entrances, fortresses, the entrances of which are fortified with towers and buttresses. Archaeological sites such as Zolak, Vardadzor 2 belong to this group. The fortresses of this group were intended for all-round defense. There are three subtypes in this group. The fortresses of the first subtype have one ring of walls (Topkar, Tufashen). The fortresses of the second subtype have a second line of walls located in the natural or artificial terraces of the hill. The citadel is located not only at the top of the hill, but also includes its slopes. Examples of fortresses of this subtype are Veri berd in Lernakert. The third subtype of this group includes fortresses that have multiple lines of walls located in terraces on the hillsides and reaching the foot, which are interconnected by entrances. Examples of such fortresses are Tsakhkaovit, Masmalar.

Fortresses of the second group are located at the edge of the gorges, and settlements are located in the territory of the cape around the fortress. The planigraphy of the fortresses of this group is different. Several subtypes can be distinguished. In the first subtype, several variants of the planographic structure can be included. There are cases when the fortress wall is solid, including from the side of the gorge (for example, Ashkala), while the entrance to the fortress is not further fortified. It is another variation when the part of the fortress, facing

¹⁴ **Smith** 1999, 86–93.

the cliff side, had no walls, while the entrances were additionally reinforced with towers. Examples of such fortresses are Mets Berd, Tsoghamarg II. In the second subtype, fortresses with several protection belts can be included. The citadel is located at the edge of the cliff, and it is surrounded by another wall. In addition, the walls stand on terraces, on the slopes of the cape, the settlement also has its own fortress wall.

The fortresses of the third group are located on a plateau between the gorges, have a mostly triangular shape in plan: the fortress is located in the narrow part, the settlement is located in the wide part. The defensive walls are powerful, have additional fortifications in the form of solid towers and buttresses. The entrances to the fortress were mainly located on the side of the edges of the ravine or gorges. This group includes such fortresses as Tsoghamarg I and Shish Blur. Shish blur has additional elements of fortification - trenches are cut down in the isthmus between the cape and the mountain plateau. The fortresses located not only in the plateau area but also in the cape included in this group, too. Some of the fortresses have two walls parallel to each other, one of which is located in the terrace of the plateau slope (for example, Ujan 2, Lusakert, Beshtasheni, Pokr berd, Motkan). In addition to the typology of defensive system, G. Areshyan and K. Kafadaryan also developed a typology of fortress walls, according to the nature of the masonry¹⁵ (Cf. Fig. 1).

In 1994, an archaeological expedition for studying the archaeological sites of the Sevan basin investigated the defensive system of the Bronze and Iron Ages and their functional significance. As a result, the complexes were divided into three types, the classification was made taking into account the size, position and functionality. The first type includes protected settlements – fortified cities that have walls, a large area, and, therefore, had a large population. Archaeological sites such as Norabak 1, Kol pal, Tsovak, Vardenik, Mtnadzor, Nagarakhan, Sangar belong to this type. Only three of these have a citadel (Tsovak, Nagaraham, Sangar), and only four were administrative centers.

Fortresses of the second type are defensive bases with fortified walls, probably having a permanent garrison and population. Archaeological sites such as Norabak 2, Jagahadzor, Kare dur, Bruti berd, Tsovinar, Aloyi kogh, Kyurdi kogh, Martuni, Al berd, Joj kogh, Bardzerashen, Bely Klyuch, Tatev, Berdi dosh,

¹⁵ Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996, 33–68:

Typology and Dating of Cyclopean Fortification

Negh bogaz, Kra belong to this type. Several subtypes are distinguished: fortresses with a citadel (Jagahadzor, Martuni, Joj kogh), represented the residence and could be administrative centers (Jagahadzor). The second subtype includes fortresses with a predominantly civilian population – Kare dur, Bruti berd, Aloyi kokh, Kyurdi kogh, Al berd, Bardzerashen, Negh bogaz. The third subtype includes fortresses – military bases that controlled roads, mountain gorges and passes. Mainly the garrison was located in such fortresses. Fortress Norabak 2, Tsovinar, Bely Klyuch, Tatev, Berdi dosh, Kra belong to this subtype.

The third type includes military bases - observation posts. They were small fortresses located in roads, mountain gorges, not far from protected settlements and guarded the surroundings and settlements. Fortresses such as Murad khach, Heri berd, Kare dzi, Berdi dar belong to this type¹⁶ (Fig. 1).

During the work of the Armenian-Italian expedition (early 2000s), the architect H. Sanamyan added the fourth type of defensive system to the typology of G. Areshyan and K. Kafadaryan. This type includes structures built on the slopes, having walls around the perimeter¹⁷. Having studied the fortifications located on the southern coast of Lake Sevan, he identified six types – round, oval, polygonal, triangular, rectangular, trapezoidal defenses¹⁸. He also divided the fortress walls into 6 groups – rectilinear; curved; rectilinear-broken walls that in their turn are divided into two subtypes – broken, with small angles, in accordance with the landscape and broken with straight angles, forming a kind of buttress or tower, offering the possibility of protection. The fourth group includes walls with projections, mainly formed because of the difference in the width of the outer side of the wall, which became the prototype of the buttress and somehow had its functions. The fifth group includes walls with buttresses, perhaps the prototype of buttresses-towers. The walls strengthened with towers are in the sixth group¹⁹. In addition, H. Sanamyan completed typologies of gates, typologies by design features, etc.

¹⁶ Հմայակյան, Սանամյան 2002, 33:

¹⁷ Sanamyan 2002, 326.

¹⁸ Sanamyan 2002, 327.

¹⁹ Sanamyan 2002, 328–329.

The Problem of Dating of Defensive Systems

Before carrying out archaeological excavations on this type of archaeological sites, cyclopean structures were dated mainly by the nature of the masonry. The first serious archaeological work for dating the archaeological sites began in the 1960s. S. Yesayan began a full-scale excavation in north-eastern Armenia, with the aim of fixing archaeological sites at the foot of the Virahayots, Somkhet, Gugarats, Miapor or Murguz ranges. 30 “cyclopean fortresses” were measured in total, some of them were excavated. These archaeological sites were mainly located in mountain forest areas. S. Yesayan not only studied the functional significance, but also grouped the defenses, according to chronological characteristics. The first group is the “cyclopean fortresses” of the Early Bronze Age – the “cyclopean fortresses” of the second (small) Shahlama and the settlement of Jagatsategh (2 half of III millennium BC). The second group includes the “cyclopean fortresses” of the Early Iron Age Poploz-gash, Khortambots, Bartsraber, Tandzut, Surb Nahatak, a “cyclopean fortresses” in the village of Ordzhonikidze (end of I – end of II millennia BC). The third group includes the fortresses of the Early Armenian period Astghi-blur, Berdategh, Tmbadir, Pilorpat, Kal-kar, Sev-sev qareri blur, Sev-sev qareri takht, Baghri-khach, Berdakar, Tachar “Salk'ari”, the second (small) Shaglama. In general, the considered fortresses date back to the early Armenian period, ca. 6th–4th centuries BC. This is the period following the fall of Urartu, in the bowels of which the birth and formation of the Armenian state took place²⁰ (cf. Fig. 1).

In 1952, H. Martirosyan conducted archaeological excavations in Garni 2, in the Tahcha area. As a result, it was revealed that both the fortress and the settlement belonged to the era of the Late Bronze – Early Iron Ages²¹.

In the 1960s, archaeological work was carried out on the northern and northwestern foothills of the Mrav and eastern slopes of the Sevan ridges, mainly in the of Getabek and Dashkesan regions. The aim of these works was a complex study of cyclopean structures in order to clarify their functional purpose and time of their occurrence. During these works, 20 cyclopean structures were excavated – Nagara-dag, Choban-dashi, Pir kalacha, Beyuk kalacha, Dashli tepe I, Museib, Geydere I, Geydere II, Gyulmamed, Karadag, Arykdam, Greek Kalacha, Bala

²⁰ Есаян 1976, 17–98.

²¹ Խանգաղյան 1969, 124–125:

Typology and Dating of Cyclopean Fortification

kalacha, Buyak kalacha, Gzlca Kalacha, Bala Kalacha, Narzan). The most intensive functioning of cyclopean structures as settlements, defensive fortresses, and in some cases as cattle pens, belong to the 11th–9th centuries BC as evidenced by the saturation of the layers of this period. Cultural layers related to the next period – the 8th–7th centuries BC, in view of richness, diversity and power of the cultural layers are noticeably inferior to the lower layers, which indicates a gradual extinction of life on these archaeological sites. Already in the 7th century BC they finally ceased to function. The cessation of the construction of cyclopean fortresses in the 8th–7th centuries BC was apparently associated with frequent invasions of Urartu²².

In 1973, E. Khazdadyan carried out archaeological work in the Elar fortress. Judging by the stratigraphy presented by the researcher, the fortress wall was erected on the surface of the Early Iron Age layer, while the author dates this object to the beginning of the 3rd millennia BC²³.

In 1975, work was done to create corpuses of historical and cultural monuments of the nations of the USSR. Within this program, the Institute of Arts, Yerevan State University, the Laboratory for the Study of Armenian Studies and the Institute of Archaeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Armenian USSR, organized systematic surveys of the southern slopes of Mount Aragats and the southern and southeastern parts of Mount Ara. The work was carried out under the direction of G. Areshyan, in addition to him, K. Kafadaryan, A. Simonyan, G. Tiratsyan, A. Kalantaryan, G. Sargsyan and H. Ohanyan took part in the expeditions. The purpose of these works was to register the archaeological sites mentioned in the List of the State Committee for Construction Affairs of the Armenian SSR, to fix the current state and include new archaeological sites²⁴. The expedition studied in detail the above-mentioned territories, basically fixed the monuments and dated them by surface material. According to these data, the sites were divided into three chronological groups – from single-layer to multi-layer. As part of these works, archaeological excavations of the Shamiram settlement were also carried out. As a result, it was shown that since the 9th century BC here a huge protected settlement had been formed.

²² Алиев 2009, 113–114.

²³ Խանգադյան 1979, 18:

²⁴ Արեշյան և այլք 1977, 266–174: Արեշյան, Սիմոնյան 1976, 284–288: Арешян 1978, 91–108:

In 1977–1981 R. Torosyan, O. Khnkikyan and L. Petrosyan conducted a survey of settlements and burial grounds of the 3rd–1st millennia BC in the valley of the river Akhuryan (cf. Fig. 1). In particular, a settlement near Shirakavan (second half of the 3rd–1st millennia BC), which included a settlement, a fortress with a necropolis and a cult center, was investigated. The walls of the fortress date back to the 9th–4th centuries BC.

In 1969–1979 L. Petrosyan conducted archaeological research in the villages of Ketі and Voskheask. Burial grounds, the settlements of Krakari Sar, Sgnakhner (3rd millennium BC), the unprotected open settlement of Horner (early 3rd millennium BC) and the “cyclopean fortresses” of the 1st millennium BC were investigated²⁵.

In 1983, in order to date and identify the stratigraphy of the protected settlement Kuchak 1, several pits were laid by L.A. Petrosyan. As a result, it turned out that the settlement was founded in the 3rd millennium BC and lasted until the middle of the 1st millennium BC²⁶.

In 1988, H. Simonyan carried out archaeological work on the right bank of the river Kasakh, near the town of Ashtarak in the citadel of Berdshen settlement. As a result, it was revealed that the archaeological site belongs to the period of the Middle Bronze Age²⁷.

Since 1988, under the leadership of H. Avetisyan, excavations of the Urartian fortress Aramus have been conducted. According to excavation materials, Aramus fortress has three chronological dates main stage: pre-Urartian, Urartian, post-Urartian and the main period of activity dates from the 7th to 6th centuries BC²⁸.

In the 2000s The Armenian-American expedition studied the archaeological sites of the Tsakhkaovit plain. The works showed that on the archaeological sites of the districts of Tsakhkaovit, Gegharot, Aragatsi-berd, Hnaberd, settlement occurred at the beginning of the Late Bronze Age, the period of desolation dates to the beginning of the Iron Age, life revived in these territories in the Middle Iron Age, at the turn of the 8th–7th centuries BC²⁹.

²⁵ Петросян 1989, 5–30.

²⁶ Պետրոսյան 1993, 61–62:

²⁷ Սիմոնյան 1991, 19–20:

²⁸ Ավետիսյան, Ավետիսյան 2006, 119–129; Avetisyan 2012:

²⁹ Бадалян и др. 2005, 109–115; Бадалян 2008, 45–68; Badalyan et al. 2009, 45–105; Badalyan et al. 2020, 61–82.

Typology and Dating of Cyclopean Fortification

In 2012, a defensive system was excavated at the archaeological site Agarak 1–3 belonging to the Late Bronze and Early Iron Ages³⁰.

In 2011–2014 employees of the IAE NAS RA conducted archaeological excavations at the archaeological site Margaovit in the Lori region (A. Gevorgyan)³¹ and Sotk 1, Sotk 2, Norabak 1 in Gegharkunik region (A. Bobokhyan). The aim of the work was the dating of defensive system and the identification of their distinctive features. As a result of the work, all the studied defenses were divided into three chronological groups: Early phase – the Sotk 2 fortress represents a construction of the Middle to Late Bronze Age transitional period (ca. 1500 BC) which is characterized by its simple structures, absence of buttresses, pavements and terrace platforms (cf. Fig. 4). Middle phase – Norabak 1, Sotk 2 and Margahovit fortresses represent a more developed building system with typical tower like buttresses, guarding posts at the entrances, pavements and terrace platforms, which should be typical of the Early and Middle Iron Ages (1200–600 BC) (cf. Fig. 5)³². Late phase – Sotk 1, Early Armenian (600–400 BC) and Hellenistic (300 BC – 400 AD) periods. Fortress walls in their structure are similar to the walls of the previous period, there also appears semi-cyclical masonry – from partially processed stones of medium size.

Conclusions

The first researchers of cyclopean structures chose the masonry of walls and its character as the basis for dating. One-faced masonry was considered more archaic, two-faced masonry belonged to the Iron Age. Excavations have begun since the 1970s, demonstrating that these structures existed over a long chronological period, and both types of masonry coexisted, and in some territories there is predominantly single-faced masonry – for example, on the northern slope of the Mrav ridge and the western and eastern slopes of the Sevan ridges, the slopes of the Areguni ridge. The buttresses and defensive towers are rare here, but such structures located on the slopes of Aragats and on the western and southern coasts of Lake Sevan, are found everywhere. Currently, the radiocarbon data and GIS analysis show that cyclopean fortresses appeared at the end of the Middle Bronze Age, and their flourishing period dates from the Late

³⁰ Թումանյան 2013, 159–169:

³¹ Գևորգյան և այլք 2017, 6–24:

³² Դանիելյան 2014, 124–136:

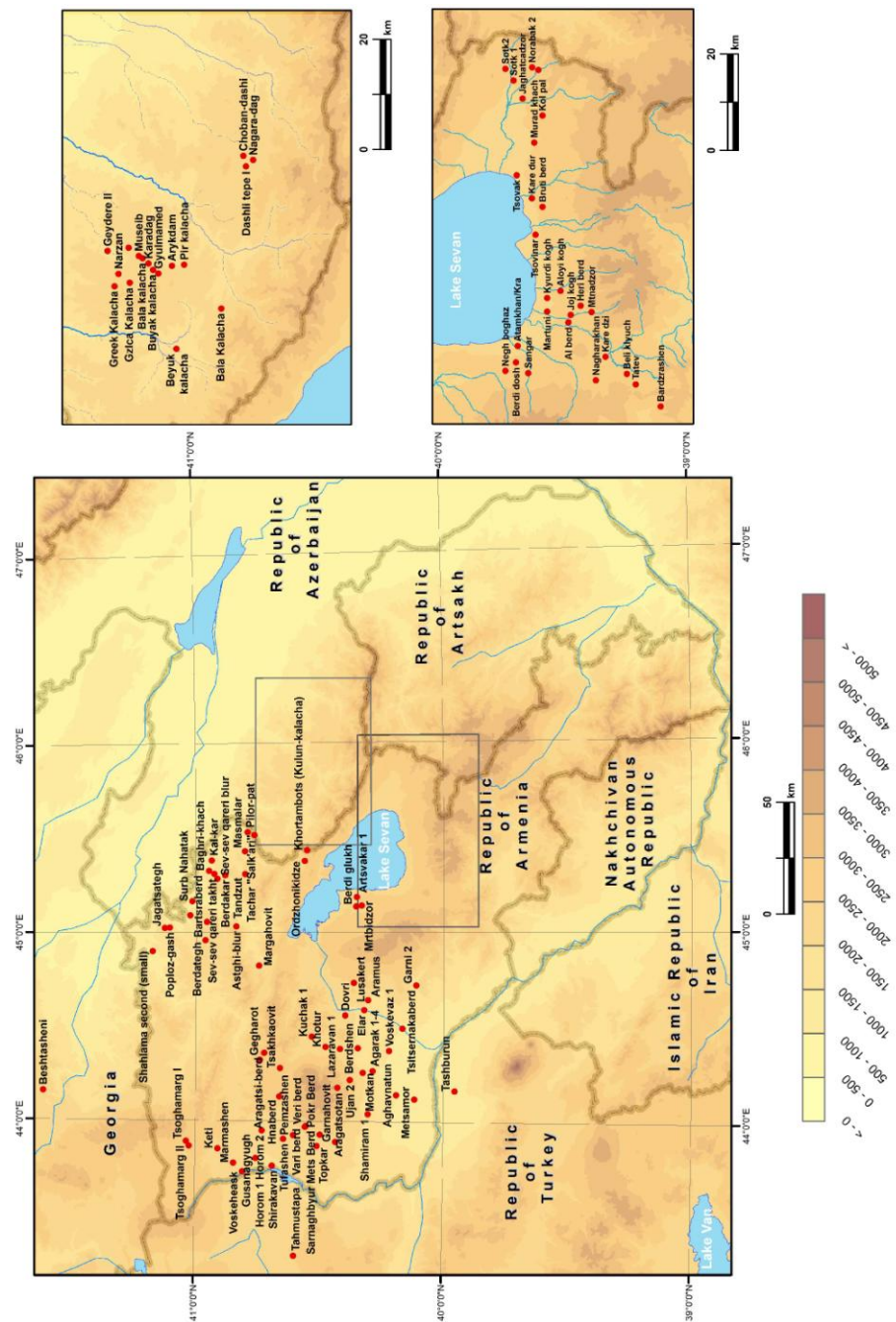

Fig. 1. Map of classified dated and excavated sites (H. Danielyan)

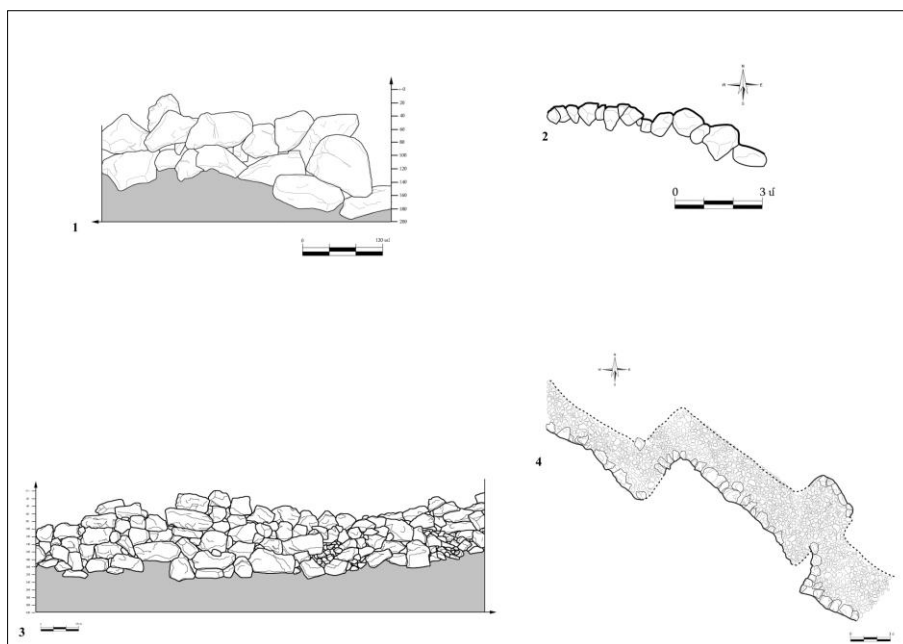

Fig. 2. Types of defensive system: 1-2) Avan 3; 4-5) Lazaravan 1 (South slope Aragats Mountain) (H. Danielyan)

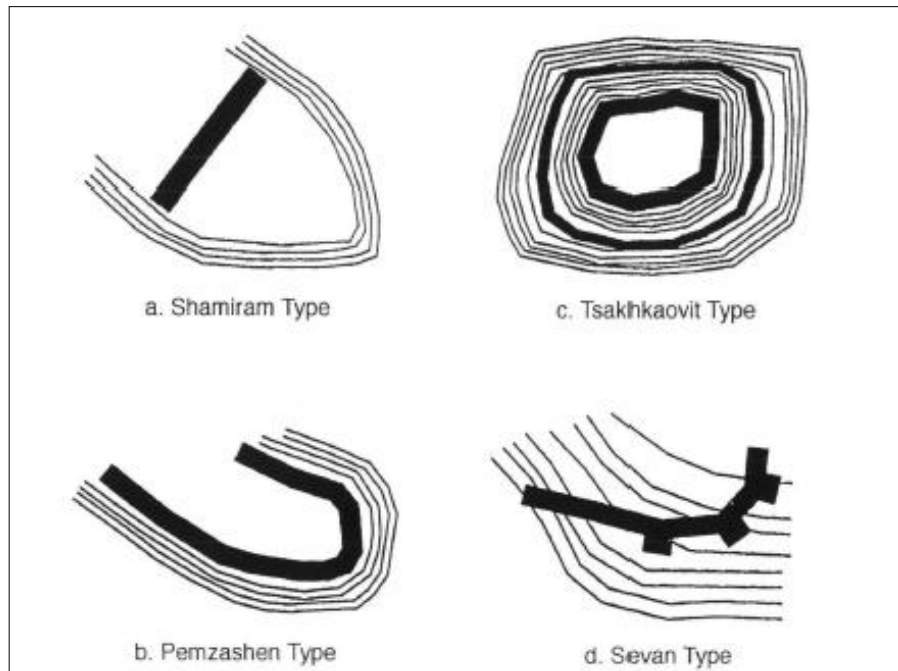

Fig. 3. Planigraphy of the defensive structures (Smith 1999, 87. Fig. 6)

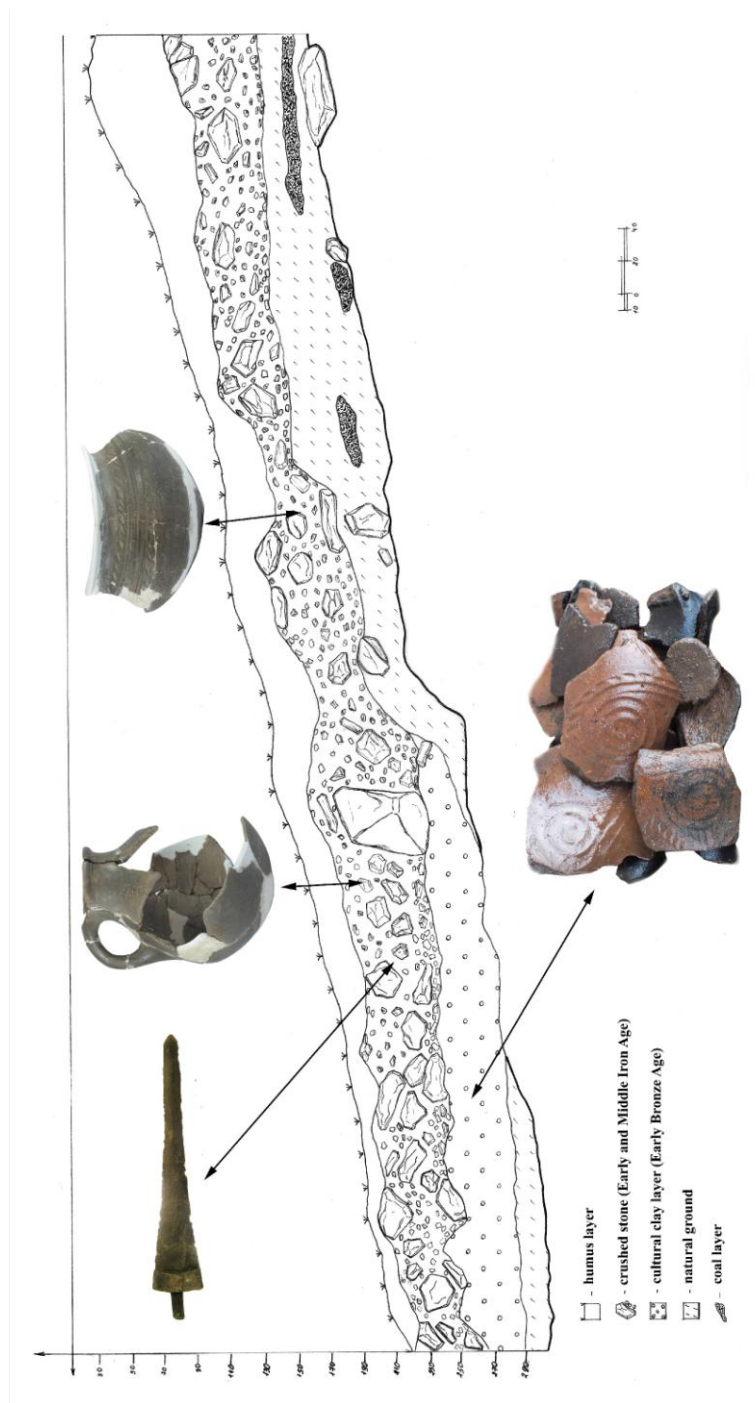

Fig. 5. Stratigraphic section of the site Margahovit (H. Danielyan)

Bronze Age to the Early Armenian and Hellenistic period. In the era of the developed Middle Ages, settlements were formed inside cyclopean structures, and stones of fortified walls were often used for the erection of residential buildings.

Such monumental structures as cyclopean fortresses are among the insufficiently explored ones. A full-scale complex study of cyclopean fortresses is required, including their excavation and mapping in order to reconstruct visibility, road network, and water supply. For the most accurate dating of fortresses, it is necessary to excavate at the locations of the defensive walls.

BIBLIOGRAPHY

Ավդալբեգյան Թ. 1927, Նոր Բայազեդի նորագույն սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը // Տեղեկագիր Հ.Խ.Ս.Հ գիտության յեվ արվեստի ինստիտուտի № 2, Յերևան, էջ 203–219:

Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ. 2016, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI–VI դարերում, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 396 էջ:

Ատրպետ 1914, Շիրակի աշկատաբեան ամրոցներ // Ազգագրական հանդես № 2, Թիֆլիս, էջ 165–188:

Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ. 1996, Հայկական լեռնաշխարհի ճարտարապետությունը վաղ դասակարգային հասարակության և պետական առաջին կազմավորումների ժամանակաշրջանում // Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 33–68:

Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ., Սիմոնյան Հ., Տիրացյան Գ., Քալանթարյան Ա. 1977, Հնագիտական հետազոտություններ Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի և Նաիրիի շրջաններում // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 4, էջ 77–92:

Արեշյան Գ., Սիմոնյան Հ. 1976, ԵՊՀ-ի հայգիտական հետազոտությունների պրոբլեմային լաբորատորիայի 1975 թ. Կատարած հնագիտական աշխատանքները (առանձնատիպ) // Երևանի համալսարանի 1, Երևան, էջ 284–288:

Գևորգյան Ա., Բոբոխյան Ա., Վանյան Հ., Դանիելյան Հ. 2017, Հնագիտական աշխատանքներ Մարգահովտում // Մեծամորյան ընթերցումներ (Գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, էջ 6–24:

Դանիելյան Հ. 2014, Նոր տվյալներ Հնագույն Հայաստանի պաշտպանական համակարգերի վերաբերյալ // Մերձավոր Արևելք (պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ) IX–X Հոդվածների ժողովածու, Երևան, էջ 124–136:

Թումանյան Գ. 2013, Հնագույն հայկական մշակույթի նորահայտ հուշարձան Ագարակում (նախնական հաղորդում), Պատմա-բանասիրական հանդես №1, էջ 159–169:

Թորամանյան Թ. 1942, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Հատոր 1, Երևան, «Արմֆան հրատ.», 403 էջ:

Typology and Dating of Cyclopean Fortification

Խանզադյան Է. 1969, Գառնի IV. Պեղումների արդյունքները 1949-1966 թթ. (Վաղ բրոնզից մինչև ուրարտական շրջանը ներառյալ), Հնագիտական պեղումները Հայաստանում № 12, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 240 էջ:

Խանզադյան Է. 1979, Էլար - Դարանի, Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն», 228 էջ:

Հմայակյան Ս., Սանամյան Հ. 2002, Ամրոցների տեսակները Ուդուրե-Էթիունետում և Թուլիխուում // Հին Հայաստանի մշակույթը XII Հանրապետական Գիտական Նստաշրջան, Ջեկուցումների հիմնադրույթներ Քալանթարյան Ա., Հարությունյան Ս., (խմբ.), Երևան, էջ 31-36:

Միքայելյան Գ. 1968, Սևանի ավազանի կիկլոպյան ամրոցները// Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 65 էջ, 80 աղ:

Պետրոսյան Լ. 1993, Քուչակի նախնադարյան հուշարձանները // Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառույցներում № 1, Երևան, էջ 61-65:

Սիմոնյան Հ. 1991, Աշտարակի բերդ-շենը, Գ. Տիրացյան (խմբ.) // Հայկական ՍՍՀ-ում 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ մայիս 1991, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, էջ 19-20:

Аджян А., Гюзальян Л., Пиотровский Б. 1932, Циклопические крепости Закавказья: (Отчет о командировке в Армению летом 1930 г.) // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры, № 1/2, Ленинград, с. 61-64.

Алиев Т.Р. 2009, Завоевательные походы урартийцев и их воздействие на культурно-хозяйственную жизнь племен северо-восточных склонов Малого Кавказа (По материалам циклопических сооружений) // Международная научная конференция, 11-12 сентября, 2008, Азербайджан, Шамкир, материалы конференции, Баку, с. 113-114.

Арешян Г. 1978, Вопросы типологии населенных пунктов Армении позднего бронзового и раннего железного веков // Государственный музей искусства народов Востока, Научные сообщения X, Москва, с. 91-108.

Бадалян Р. 2008, Поселение Гехарот: основные результаты раскопок 2005-2006 гг. // Культура древней Армении XIV, Материалы республиканской сессии, с. 45-68.

Бадалян Р., Аветисян П., Смит А. 2005, Святылище позднего бронзового века Гехарота // Культура древней Армении XIII, Материалы республиканской сессии, с. 109-115.

Джафарзаде И. 1938, Циклопические сооружения Азербайджана // Труды Азербайджанского филиала, том 55, Баку, «Издательство азербайджанского филиала Академии наук СССР», 54 с.

Джафарзаде И.М. 1950, Об археологических работах Института истории им. А. Бакиханова АН Азерб. ССР. ՀԱՍՏԻՍՏՈՒՄԻ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, № 12, с. 99-100.

Есаян С. 1976, Древняя культура племен Северо-восточной Армении: III-I тыс. до н.э., Ереван, «Издательство АН Армянской ССР», 268 с.

Мещанинов И.И. 1932, Циклопические сооружения Закавказья // Известия Государственной академии истории материальной культуры, том 13, вып. 4–7, Ленинград, «Печатный двор», 105 с.

Петросян Л.А. 1989, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-е тыс. до. н.э), Ереван, изд-во АН АрмССР, 178 с.

Пиотровский Б.Б., Гюзальян Л. 1933, Крепости Армении доурартского и урартского времени // Проблемы истории материальной культуры, № 5–6, Ленинград, с. 50–59.

Расулоглы Т. 1993, Циклопические сооружения на территории Азербайджана, Баку, 145 с.

A Dictionary of Archaeology (Edited by Shawand I., Jameson R.) 1999, Oxford, «Blackwell Publishers Ltd», 624 p.

Avetisyan H. 2012, Aramus, Aleppo «Union of Marash Armenian» 66 p.

Badalyan R., Greene A., Harutyunyan A., Lori Khatchadourian L., Ian Lindsay I., Marshall M., Smith A. 2020, Project ArAGATS 1998–2018: Twenty years of archaeological investigations into the Bronze and Iron Ages of Armenia // Aramazd Armenian journal of Near Eastern Studies Volume X (2016), p. 61–82.

Badalyan R., Smith A., Lindsay I., Khatchadourian L., Avetisyan P. 2009, Village, fortress, and town in Bronze and Iron Age Southern Caucasia: A preliminary report on the 2003–2006 investigations of Project ArAGATS on the Tsaghkahovit Plain, Republic of Armenia p. 45–105.

Ching F., Jarzombek M., Vikramaditya P. 2011, A Global History of Architecture (2nd Edition), Hoboken «John Wiley & Sons, Inc», 848 p.

Sanamyan H. 2002, Architectural Structure, defensive system and building technique of the fortifications // The North-Eastern frontier Urartians and Non-Urartians in the Sevan Lake Basin: The southern slopes. Book 7. Rome. p. 325–350.

Smith A. 1999, Late Bronze/Early Iron Age Fortresses of the Ararat and Shirak Plains, Armenia: Typological Considerations // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia, January, p. 73–97.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ԿԻԿԼՈՊՅԱՆ» ԱՄՐՈՑՆԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Հ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ «Կիկլոպյան ամրոցներ», տիպաբանություն և ժամանակագրություն, վաղ բրոնզի դար, միջին բրոնզի դար, ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դար, միջին երկաթի դար, վաղ հայկական շրջան:

Typology and Dating of Cyclopean Fortification

Հայկական լեռնաշխարհի «կիլոպյան ամրոցները» կառուցված են համեմատաբար բարձր վայրերում (ծ.մ. 800 – 2300 մ բարձրության վրա) գետերի և ջրի աղբյուրներին մոտ, շրջապատված հսկայական պարիսպներով՝ շարված մեծազանգված բազմանկյուն քարե բեկորներով:

«Կիլոպյան ամրոցները» ուսումնասիրող առաջին հետազոտողները ամրոցների թվագրության համար հիմք էին ընդունել պարսպապատերի կառուցվածքը: Մեկերես պարսպաքարերը համարվում էին ավելի վաղ, իսկ երկերես պարսպապատերը վերագրվում էին երկաթի դարաշրջանին: 1970-ական թվականներից սկսված հնագիտական պեղումների արդյունքում պարզ դարձավ, որ այդ կառույցները գոյատևել են բավականին երկար: Որոշ շրջաններում գերակշռել են մեկերես պարսպաքարերը, օրինակ Մոավի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերին, Սևանի լեռնաշղթայի արևմտյան և արևելյան լանջերին և Արեգունի լեռնաշղթայի լանջերին: Այստեղ որմնահեցերը և պաշտպանական աշտարակները քիչ են հանդիպում, ի տարբերություն Արագած լեռան և Սևանա լճի արևմտյան և հարավային ափամերձ շրջանների, որտեղ դրանք գերակշռում են: «Կիլոպյան ամրոցները» պատկանում են համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված հուշարձանների թվին: Այս տիպի կառույցների լիրաժեք և ամբողջական ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ են հնագիտական պեղումներ, քարտեզագրում՝ դրանց տեսանելիության դաշտերը, ճանապարհային ցանցը և ջրամատակարարումը վերակազմելու համար: Ամրոցների ավելի ստույգ թվագրության համար անհրաժեշտ են պարսպապատերի պեղումներ:

ВОПРОС ТИПОЛОГИИ И ДАТИРОВКИ «ЦИКЛОПИЧЕСКИХ» КРЕПОСТЕЙ АРМЕНИИ

ДАНИЕЛЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: «циклопические крепости», типология и хронология, ранний бронзовый век, средний бронзовый век, поздний бронзовый и ранний железный век, средний железный век, раннеармянский период.

Циклопические крепости Армянского нагорья расположены на высоте 800–2.300 м над уровнем моря, возле рек или других источников воды.

Эти сооружения окаймлены огромными крепостными стенами, сложенными из крупных многоугольных каменных блоков, тщательно соединенных друг с другом.

Первые исследователи «циклопических сооружений» датировали их исходя из характера кладки стен. Однолицевая кладка считалась более архаичной, двухлицевая кладка была характерна для железного века. Результаты раскопок, начатых в 1970-х гг., свидетельствуют о том, что эти сооружения существовали на протяжении длительного хронологического периода. В ряде регионов преобладала однолицевая кладка, например, на северном склоне Мравского хребта, западном и восточном склонах Севанских хребтов, на склонах хребта Арегуни. Здесь контрфорсы и оборонительные башни встречаются довольно-таки редко, в отличие от сооружений, возведенных на склонах г. Арагац и западном и южном побережье о. Севан. «Циклопические крепости» относятся к числу малоизученных памятников. Для полномасштабного комплексного изучения «циклопических крепостей» необходимо проводить раскопки и картографирование, чтобы восстановить систему видимости, дорожной сети и водоснабжения. Для более точной датировки крепостей следует задействовать раскопки оборонительных стен.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ART

LUSINE SARGSYAN*

«Matenadaran» Mesrop Mashtots Research
Institute of Ancient Manuscripts, Yerevan State University
sargsianlusin@gmail.com

ILLUSTRATING A FOURTEENTH – CENTURY ARMENIAN OLD TESTAMENT: THE VISION OF ISAIAH IN THE ART OF THE MINIATURIST AVAG¹

Key words: The Vision of Isaiah, Old Testament, miniature art, Avag, Sultanieh, Bible, iconography.

Introduction

The present article aims to bring together a variety of considerations that inform Armenian Old Testament illumination during the 14th century. As a case study it introduces the example of a Bible (Matenadaran No. 4429) created in Sultanieh (Northern Iran)² in 1338, copied by the scribe Mxitar of Ani (fols. 55v, 148v, 149r, 184v) and illustrated by the deacon Avag (fols. 148v, 149r)³.

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.06.20, գրախոսվել է 10.06.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

¹ A version of this paper was published in Armenian, see Սարգսյան Լ. 2019 (Ա), 48–57. The current English translation represents a broader study of the subject. I am grateful to Dr. Vazken Khatchig Davidian for his suggestions for the English edition of the text.

² For a brief description of the manuscript see Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1965, 1212: Աճեմեյան 1992, 129–131. For published literature discussing the principal and several later colophons of the Bible see Յովսէփեան 1948, 207: Խաչիկյան 1950, 307–312: Գէորգեան 1998, 74: Սարգսյան 2019 (Ա), 48–49.

³ On the life and creative heritage of Avag see Սարգսյան 2015 (Բ), 73–88. Eleven manuscripts are currently attributed to Avag. A further manuscript should be added to this

Through a close and comparative reading of the Old Testament illuminations, and with a particular focus on the Vision of Isaiah, the study aims to raise the following questions: a) to consider the relationship between the appearance of the new and its incorporation into established traditions of representation as they exist in systems of illumination of the Bible; b) to understand the formation of the iconography of the Vision of Isaiah in the art of Avag and alongside considerations of contemporary parallels both within the Armenian and Christian art; c) to elaborate on the question of prototypes used by Avag; d) to introduce the textual sources that would have influenced the development of Avag's iconography; and, e) to consider the issue of the theological interpretation of the image in accordance with the commentaries of the medieval authors.

The System of Illumination and Iconography

The Sultanieh Bible is not complete and appears partially unfinished. Some pages at the beginning, in the middle and at the end of the manuscript are currently missing, presumably lost⁴. Furthermore, whilst many pages are empty⁵, the Bible also contains several pages that are unfinished⁶, suggesting that the miniaturist had been unable to apply color to the miniatures. These miniatures

list. It is a Miscellany of Philosophical Texts (IOM RAS, IB B-116) copied in 1337 at University of Glajor by scribe Ep'rem, and later, in 1356, completed by Avag in Tp'is (modern Tbilisi). For a brief description and colophon readings of the manuscript see Юзбашян 2005, 170–171, 240–242. A paleographic study of the manuscript allows me to state that Avag *vardapet* mentioned in the colophon is none other than Avag, the known illuminator of the eleven other attributed manuscripts. I am grateful to the art historian Inesa Danielyan, who kindly drew my attention to this manuscript and also to the director of IOM RAS – Prof. Dr. Irina F. Popova, for her kind contribution to my research.

⁴ E.g. there are missing pages between folios 161 and 162, because after the preface of the Gospel of Matthew the following passage “/// call His name Jesus” (f. 162r) from his Gospel appears. It is thus clear that the portrait of the Evangelist Matthew, along with the title page of his Gospel, are missing. Furthermore, the Gospel of Mark ends with the passage XVI:3 on folio 200v, and is followed by the title page of the Gospel of Luke which is located in folio 201r. This shows that there are several missing pages between folios 200 and 201, which would include a portrait of the Evangelist Luke.

⁵ E.g. in the Letter of Eusebius to Carpianus (folios 150v–151r), ten canons of concordances in eight tables (folios 152v, 153r, 154v, 155r, 156v, 157r, 158v, 159r), and on folios 249r and 320r, only red frames of the chapter headpieces are visible.

⁶ According to G. Hovsepian, the artist had been working on other commissions by the Orbelians, see in Յովսէփեան 1948, 207.

represent drawings (22v, 23r, 93v, 94r, 124r, 186v, 187r, 201r, 228v, 229r, 248v) outlined with red or light brown ink and, it seems, made using a lead-pencil (according to Garegin Hovsepian⁷).

In the abovementioned images Avag continues the already established tradition of illustration, such as the illumination of the Old Testament books and chapters with *semi-khorans*, chapter headpieces and portraits of the authors. Among the full-page miniatures of the Old Testament two prophetic visions, those of Isaiah (fol. 22b, ill. 1) and Ezekiel (fol. 93b⁸), are depicted. Both are followed by illustrated title pages (fol. 23r⁹, 94r). The title page that comes after the illumination of the prophecy of Isaiah is decorated with the portrait of the prophet situated within the initial letter “L”. Isaiah is depicted standing, with a halo around his head, with his right hand raised in a blessing pose, and holding an open parchment sheet in his left hand. The initial letter ends with the head of a dragon. Meanwhile, the title page immediately following the miniature of the Vision of Ezekiel is decorated with a headpiece which has a multi lunette arch at the center with pointed edges. The initial letter «Է» is made up of a representation of the prophet, holding a parchment roll, and a halo around his head, and an animal which appears to be a lion (one of the four animals of his Vision). At the center of the headpiece of the title page of the Prophecy of Jeremiah (fol. 124r), the prophet is portrayed with a halo around his head, holding a parchment roll in his left hand and raising the right hand to the Hand of the God who emerges from heaven.

Illuminated Armenian Bibles are known to us from the 13th century¹⁰. In the 14th century, the artistic decoration of the Armenian Bible continued the tradition of the previous century, whilst also enriching these illustrations with new details. The Bibles illustrated by Avag played a special role in this chain of development. Continuing the already established tradition of illustration¹¹, new details appear that become characteristic of the 14th century illustrated Armenian Bibles, which include scenes from the Creation and of the Fall of Adam and Eve into sin in the

⁷ Յովսէփեան 1948, 206:

⁸ About this scene see Vardanyan 2014, 585–587, fig. 6.

⁹ For the reproduction see Սարգսեան 2019 (Ա), 57, ill. 2.

¹⁰ Տեր-Ներսեսյան 1966, 28.

¹¹ An exception is the Bible of Erznka which has numerous miniatures and specific structure of illumination; for details see Տեր-Ներսեսյան 1966, 28–39.

Book of Genesis¹². Along with many similarities in the structure of illumination, the Bible of Sultanieh contains some innovations that have not yet been found in other Armenian Bibles, whether illustrated previously or by the contemporaries. One such innovation is the depiction of Isaiah's Vision¹³.

The Vision of Isaiah follows the preface to the prophecy of Isaiah which precedes the prophecy: "Hear, O heavens, and give ear, O earth: for the Lord hath spoken ...". In the upper part of the miniature the Holy Trinity is depicted on a tetramorphic throne. God the Father, the Holy Spirit, and Christ are depicted with halos around their heads. A cross is represented within each halo. The figure of the Father is presented blessing with an incomparably large right hand, while his left hand touches Christ's shoulder. Between Father and Son, the Holy Spirit appears with his wings wide open, flying upwards rather than descending. The Holy Trinity is surrounded by a four-part circle from which rays of light are emitted (Is. IV:2, 5). It is important to note that the miniaturist did not depict four tetramorphic symbols in a circle, which emphasizes the separateness of the visual interpretation of the Vision of Isaiah from the vision of Ezekiel (I:4–12) and the Revelation of John (IV:6–7). Two six-winged seraphim, each holding a ringing-instrument, surround the Holy Trinity. On the right ringing-instrument there is an inscription: "*Holy, Holy, Holy, is the Lord of hosts*" («Ս[նւր]բ, ս[նւր]բ, ս[նւր]բ՝ Տէր Զօր[ոյն]», Is. VI:3). The four creatures of the tetramorph have wings, each of which holds a Gospel. On the right side of the Holy Trinity appear a human face and a lion, whilst on the left an eagle and an ox, symbolizing the Evangelists (Ezek. I:10)¹⁴.

¹² The miniaturist Avag depicted these scenes in the Bible of Venice no. 935. For more details on the system of illustrations of the 14th c. Armenian Bibles see **Սարգսյան** 2019 (Բ), 296–311.

¹³ I cannot exclude the possible existence of this scene in Armenian Bibles of the 13–14th centuries. As in literature, there appears to be some confusion between the scene of the Vision of Isaiah with other scenes (in particular with the Vision of Ezekiel). E.g., in the monograph of A. Gevorgian the depiction of Isaiah's Vision is entitled "Tetramorphic throne"; see **Գևորգեան** 1998, 73.

¹⁴ The artist used such iconography on his depiction of the tetramorphic throne in the scene of the Last Judgement (Matenadaran, Ms. no. 7650, f. 26v, Ms. no. 212, f. 80r) with the minor difference of the four characters, having no wings. For more detail see **Sargsyan** 2018 (B), 139–158.

The depiction of the image of the Holy Trinity in the Vision of the Prophet Isaiah can be considered as one of the most innovative features of the art of Avag, as such iconography has as yet not been encountered in the Armenian art of either the previous or the 14th centuries¹⁵. However, it does appear in the Christian art of the same period, e.g. in the Bulgarian Psalter, illustrated in 1360, in which the Visions of the prophets Isaiah and Ezekiel are depicted together. At the center of the latter composition is the Holy Trinity, surrounded by a tetramorphic throne. The difference between this image and that of Avag is the absence of the Holy Spirit¹⁶. It is usual for God the Father, Christ, and, then the Holy Spirit to be depicted in images of the Holy Trinity¹⁷. Meanwhile, Avag's depiction of the Holy Trinity is closer to that in the image at the beginning of the Genesis in the Bible illustrated by Sargis Picak in the same year (Matenadaran, Ms. 2627, f. 2v, ill. 2). There are however some iconographic differences between the two images; e.g. Sargis portrayed God the Father with Jesus Christ, and then the Holy Spirit.

The image of the Holy Trinity in the art of Avag seems to be a visual interpretation of the Gospel of John, which reads "The Spirit of truth who goes out from the Father" (XV:26). It can be assumed that this iconographic deviation was made in order to emphasize the idea of Theophany, the visualization of which occurs in the scene of Baptism, with images of the right hand of God, descending from heaven, the dove of the Holy Spirit, and then Christ in the Jordan River. An interesting ideological relationship can be observed between Avag's interpretation and two sculptural compositions from the Vayoc' Ĵor region (the 14th century).

¹⁵ Such iconography has not yet been found in later Armenian miniature art (e.g. a miniature from a Bible illustrated by Małak'ia Polsec'i and Markos Patkerahan in 1686, Matenadaran, Ms. 349, f. 357v); neither does it appear on known old prints and silver covers. See e.g. "The Vision of Isaiah" of the Oskanian Bible published in 1666 in Amsterdam, or the silver cover of 1691 (Venice, No. 198) and another cover (Venice, Ms. 2061). According to S. Merian, the latter have been influenced by Dutch engravings, see **Merian** 2013, 135, 154, 158–159, fig. 5, 10, 11. According to N. Garibyan and A. Sahakyan, an engraving from the Frankfurt Bible (A.D. 1564) could have been used as a prototype for the engraving of Isaiah's Vision in the Oskanian Bible, see **Garibyan, Sahakyan** 2018, 137.

¹⁶ See the reproduction of the miniature in **Bucur** 2019, 242, fig. 8.9.

¹⁷ E.g. the images of the Holy Trinity in the 13–14th centuries Cilician marginal miniatures (Matenadaran, Ms. 9422, f. 21r, 249r, Ms. 7651, f. 10r, Vienna, Ms. 278, f. 14r, Jerusalem, Ms. 2568, f. 250r); for reproductions of the miniatures see **Der-Nersessian** 1993, figs. 430–432, 435–436.

Illustrating a Fourteenth Century Armenian Old Testament...

These are to be found in the upper relief of the window arch of the narthex (*gavit*) of St. Stephanos Church in Noravank' and the relief inside the dome of Spitakavor Church of the Holy Mother of God. At the center of both sculptural compositions are the images of God the Father, the Holy Spirit and Adam. Moreover, if the relief at Noravank' contains a richer and more comprehensive iconography (Crucifixion of Christ on the left side, etc.), then the relief at Spitakavor is closer to Avag's miniature, as the composition is surrounded by a tetramorph. Both sculptures depict three personifications of the Holy Trinity¹⁸ with Christ, acting as the New Adam as discussed by Karen Matevosyan¹⁹.

In the next row the Prophet Isaiah is depicted standing, and not on his knees as traditionally depicted, holding an open sheet of parchment in his left hand. He raised his right hand to the six-winged seraph flying towards him with the mission of purifying his sins: "Then one of the seraphims flew to me, having in his hand a live coal which he had taken with the tongs from the altar. And he touched my mouth with it, and said:

Behold, this has touched your lips;
Your iniquity is taken away,
And your sin purged" (Is. VI: 6–7).

In this image the artist reproduced the image of Isaiah that appeared within the Initial letter of the title page of the Prophet's prophecy. The similarity of facial features, hair and clothing allows one to observe and admire Avag's skill as a portrait painter. Isaiah is depicted looking at the seraph flying towards him, who touches his lips with hot coal with the help of a pair of tongs.

As seen from the above discussion, the Sultanieh Bible is important as it reveals the miniaturist Avag as an interpreter of the biblical text; it is equally important for the study of his technique. As noted by Hovsepian, "We have a lot to learn from the point of view of technique"²⁰. Through the image we can observe the sequence of steps taken during manuscript illumination: firstly, drawing with pencil or ink, and secondly, coloring. At the same time, these images provide an opportunity to identify miniaturist Avag as a skilled master of drawing. The line in his art is so smooth and clear that in their charm these outlined miniatures are not inferior to ones that have been colored. The wings of the seraphim, their fac-

¹⁸ Thierry 1987, 204, fig. 101.

¹⁹ Մաթևոսյան 2017, 54, 61, ill. 19, 24.

²⁰ Յովսէփեան 1948, 207.

es, even individual hair, are all drawn in minute detail. Due to their linear rhythm these images are dynamic, such dynamism being a characteristic feature of Avag's style unsurpassed by any other medieval Armenian artist.

Other Comparable Contemporary Representations in Armenian Art

A further comparison with Avag's depiction in the Sultanieh Bible, with a contemporary mural and a relief found respectively in the churches of Kiranc' (the 13th century, nowadays in the region of Tavush) and St. Stephanos of Noravank' (the 14th century, nowadays in the region of Vayoc' Ĵor), would also be instructive. The first of these involving a detail from Isaiah's Vision is depicted on a mural located at the southwestern part of the drum of the Church of Kiranc'²¹. The scene represents the Prophet Isaiah on his knees, with the seraphim flying toward him. The second, another interesting detail, is depicted in the relief of the Mother of God and the Christ on the facade of the narthex (*gavit*) of St. Stephanos Church in Noravank' (ill. 3). There are various hypotheses about the exact dating of this relief, but it is certain that it belongs to the first half of the 14th century²². The relief represents John the Baptist on his knees with a halo around his head. On the other side of relief is the Prophet Isaiah, who is shown, raising his right hand to the Mother of God and Christ holding an open scroll.

Let us consider an interesting detail in the image of Isaiah in the relief, which has hitherto been overlooked by researchers: this is the depiction of a sharp instrument with a double-sided end depicted touching the lips of the prophet. The implement can hardly be considered an ornament or a letter (such as e.g. the letter «Ձ» of the word «ՁԱՅԼ» (*"The voice"*) next to the image of John the Baptist, or the letter «Ա» next to the Mother of God). It is possible that this instrument is the symbolic or stylized depiction of the abovementioned pair of tongs²³, with

²¹ These wall paintings were studied by N. Thierry and L. Durnovo; see **Thierry** 1983, 208, sch. 6, fig. 10, **Дурново** 1990, 9. Due to the Georgian inscriptions on the wall paintings of this church and some iconographic elements with Georgian art, N. Thierry considers them in parallel with Georgian art, while L. Durnova studies them as a reflection of Armenian-Chalcedonian art.

²² The literature on this sculptural composition is quite extensive, so it will suffice to refer to a recently published study, see **Մաթևոսյան** 2017, 57–61.

²³ The pair of tongs are depicted in art in various forms; they appear as a sharp instrument with a double-sided end in the example discussed, as well as in the Three Crosses Church of Cappadocia; for the drawing see **Садовская** 2000, 323.

which the hot coal touches the lips of Isaiah and purifies his words, and after which Isaiah pronounced his prophecy. A quote from the prophecy is engraved on a scroll: «ՀԱՅ ԿՈՅՍ. ԵՍԱՅԻ» that is «Ահայ Կոյսն յղացի եւ ծնցի որդի ...» (*Behold a Virgin shall conceive, and bear a son ..., Is. VII:14*)²⁴. Between the images of Isaiah and Christ there is a decorative zone and a curved ornament, the function of which appears to be the separation of the two images in order to emphasize the action that occurs with Isaiah.

The argument regarding, the abovementioned detail from the Vision of Isaiah as depicted in the famous relief of Noravank' becomes more convincing when it is compared to a fragment, depicting the Vision of Isaiah from a Gospel illuminated by T'oros Sarkawag (ill. 4) and dated 1311 (the mother manuscript (Ms. 10859) is stored at the Matenadaran)²⁵. The miniature represents the purification of Isaiah's lips by the angel flying from the sky. The prophet is depicted, standing while holding a scroll, upon which the following quote from the Gospel of Mathew (1:23) is written: «Ահայ կոյս յղացի եւ ծնցի որդի եւ կոչեսցեն զանունն նորա Էմանուէլ, որ թարգմանի՝ ընդ մեզ Աստուած» ("Behold a Virgin shall be with Child, and bring forth a Son, and they shall call His name Emmanuel, which being interpreted is, God with us"; the text is identical to that in Is. VII:14²⁶). It must be noted that the same iconographic detail was repeated in the abovementioned relief of Noravank' (with the absence of the angel or seraph). Sylvie Merian associates the above miniature of Isaiah's Vision with the Annunciation, which is the next miniature of the Gospel²⁷. I see the same association in the relief of Noravank' where the depiction of the Vision of Isaiah is situated next to the image of the Mother of God and Christ. Since the purpose of this paper is not the actual study of the

²⁴ The reading of the inscription is taken from Մաթևոսյան 2017, 56, 110–112.

²⁵ This fragment sheet from the Gospel of Toros the Deacon is kept at The Bernard and Mary Berenson Collection of European Painting at I Tatti (no. 100b). It was studied and published for the first time by S. Merian; see Merian 2015, 595–596, plate 100b. Later, my colleague from Matenadaran, the art historian Lusine Barseghyan discussed this illumination of "The Vision of Isaiah" in her paper-presentation on the Gospel of Toros the Deacon ("The Miniaturist T'oros Sarkawag", Youth 5th Conference, "Matenadaran", Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts, Yerevan, 29 November, 2019). I am grateful to Ms. L. Barseghyan, who drew my attention to this miniature.

²⁶ For the full reading see Merian 2015, 595–596.

²⁷ Merian 2015, 596.

relief itself, I am inclined to hope that my suggestion will be considered by others in future.

A Question of Prototype

It is hard to say what kind of prototype would have been available to the miniaturist Avag. The dearth of visual material does not allow the art historian to provide a definitive answer. One should not suppose with certainty that the abovementioned examples would have had a direct influence. It is likely that other prototypes that have either not reached us or are yet unknown may have existed. The miniatures such as that of T'oros Sarkawag, created several years before the Bible of Avag, seem to be prototypes. The parallels between the art of the two painters as appearing in the Gospel of Avag, illustrated in 1329 (Matenadaran, Ms. 7650), and the only known Gospel of T'oros Sarkawag, illustrated in 1311²⁸, underline an artistic relationship between the two. However, one should not forget that Avag's depiction of the prophetic Vision of Isaiah utilizes a broader iconography.

Furthermore, the interaction with Eastern Christian art, where the scene can often be found both in miniatures and in frescoes²⁹, should not be excluded. One of its earliest depictions in miniature art is the well-known 9th – century Greek manuscript of the “Christian Topography of Cosmas Indicopleustes” (Vat. Greek Ms. no. 699, f. 72v)³⁰. The earliest examples of wall paintings are known in the Churches of Cappadocia, and according to Catherine Jolivet-Lévi, there are eight of them, with the more interesting example represented in the conch of the arch of Holy Three Crosses Church³¹. There are general iconographic approaches

²⁸ **Der-Nersessian** 1958, XXXII; Archives of S. Der-Nersessian, Matenadaran, document No. 695, 1v, No. 368, 40r, 41r, 42r, 43r, 45r, 46r and 47r, No. 367, 3r; **Zakaryan** 2003, 96–106; **Սարգսյան** 2018, 85–101.

²⁹ E.g. for miniatures such as the Greek Psalter in Athens National Library (Ms. no. 7), the Greek Homiliary in the National Library of Paris (Ms. no. 1208), or the Psalter of the Vatopedi Monastery (Ms. no. 760, f. 280v, 11th c.) on Mount Athos, another Greek Homiliary (Vat. Greek Ms. 1162, f. 119v, 1250 A.D., Constantinople), see **Садовская** 2000, 322; **Вусир** 2019, 176, 178, 181, figs. 6.1, 6.3, 6.5.

³⁰ The digital copy of the manuscript is available via https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.699.

³¹ **Садовская** 2000, 323, see the drawing in **Садовская** 2000, 326. Besides the Cappadocian images, this scene appears in Coptic churches in Egypt a little later, e.g. in the Monastery of Saint Anthony the Great, **Садовская** 2000, 327–329.

between the abovementioned examples and the miniature of Avag, as the quote of Is. VI:1 “I saw the Lord sitting upon a throne” in comparable examples is represented only by the image of Christ or God sitting on the throne.

Theological Considerations

Beyond the question of the iconographic prototypes, the illustrator’s theological considerations must also be noted. Avag depicted the quote from Isaiah’s Vision “I saw the Lord” with the image of the Trinity: God the Father, the Holy Spirit, and Jesus Christ the Son. The concept of the Holy Trinity in this depiction is not in doubt. It is enough to recall the image of Christ on the tetramorphic throne, accompanied by inscriptions on the Holy Trinity in the scenes of the Last Judgment³². The quote from the Gospel of John “No one has ever seen God” (I: 18), which contradicts the reading “I saw the Lord” of the Vision of Isaiah (VI: 1), is interpreted by St. Gregory of Tat’ev as follows: “They do not contradict each other in saying that no one has seen God – that is, the essence of the nature of God. For, no one amongst the created is able to see, for the vision of prophets may be encompassed, whereas God is infinite in nature. Yet the prophet saw as far as man is able – albeit in mere semblance and similitude. Hence, his sense is manifested in saying “I saw the Lord seated” – for God is not of a place, as he is infinite and is not said to be sitting”³³.

Bogdan Bucur explains the idea of the Holy Trinity in the vision of Isaiah according to Genesis XVIII:2 “*Three men stood above him ...*”, and refers to the commentary of Philo of Alexandria (preserved only in Armenian): “*The One in their midst is called Being; this name, “Being,” is not his own and proper name, for he himself is unnamable and beyond expression, as being incomprehensible ...*

³² Sargsyan 2018 (B), 141.

³³ I thank Dr. Haig Utidjian for his translation into English from the Armenian «Չեն հապառակ միմեանց, զի ասելն զԱստուած ոչ որ երես, այսինքն՝ զէութիւն բնութեանն Աստուծոյ: Զի ոչ որ ի յեղականացս տեսանել կարող է, զի տեսութիւն մարգարէիցն բովանդակելի է: Իսկ Աստուած անբովանդակելի է բնութեամբ: Բայց մարգարէս երես, որքան կար է մարդոյ, այլ կերպարանաւ եւ նմանութեամբ: Ուստի յայտ է, զի ասէ. տեսի զՏէր նստեալ, զի Աստուծոյ ոչ է տեղի, զի անբովանդակելի է եւ ոչ ասի նստել նմա», see **Ս. Գրիգոր Տաթևացի** (1346–1409) 2008, 25. Although the activity of St. Gregory of Tat’ev is a bit later than the period that interests us, I refer to his interpretations since the author relied on the commentaries of the authors of the past, in particular on Hovhann Vorotnec’i’s commentaries on the Vision of Isaiah; see **Ս. Գրիգոր Տաթևացի** (1346–1409) 2008, 8, 17.

*Of his two body-guards on either side, one is God, the other Lord, the former being the symbol of the creative, the latter of the royal virtue. The idea concerning the three men ... in the midst of whom he is found shows clearly by calling them "cherubim". One of these is ascribed to the creative power and is rightly called God; the other to the sovereign and royal virtue and is called Lord*³⁴ ...to see the lordly and holy divine vision – whereby a single apparition appears to him as a trinity, and the trinity as a single union”³⁵. The Eastern Christian father Gregory of Nazianzus interprets the idea of the Holy Trinity with the threefold “Holy, Holy, Holy”, which is glorified by the seraphim, attributing each separately to the persons of the Holy Trinity³⁶. In the Vision of the prophet Isaiah, the symbolic depiction of the Holy Trinity in the image of God the Father is complemented by the presence of two seraphim, explained as angelic images of the Son and the Holy Spirit³⁷. Meanwhile, in the miniature by Avag one can see the image of the Holy Trinity without the usage of allegories in the depiction of God the Father, the Holy Spirit and Christ.

The scene of the Vision of Isaiah is complemented by an image of the purification of the prophet. Based upon readings of holy scriptural commentaries, sermons, and prayers, theorists consider this episode from the Old Testament as being a precursor to the New Testament. They identify the meaning of the pair of tongs with the communion spoon based on the fact that the latter was called by the same word as the tongs, λαβίς³⁸, and building on the exegetical assumption that the designation of λαβίς was given to communion spoons (from the 7th century Palestine onwards)³⁹. As we know, there is no use for a spoon during the Eucharistic liturgy in the tradition of the Armenian Church, unlike its Byzantine equivalent⁴⁰. How is this tradition reflected in Avag’s iconography of the miniatures of the Eucharist? The painter depicted Christ, holding a chalice of wine in one hand, and communion bread in the other. Any depiction of a spoon is

³⁴ As reproduced in Bucur 2019, 165–166 (his translation).

³⁵ I thank Dr. Haig Utidjian for his translation into English from the Armenian «... Կեսանել զգէրունի եւ զսուրբ զաստուածային Կեսիլն ըստ այնմ՝ որ մի երեսոյթն երեսի նմա իբր երրորդութիւն, եւ երրորդութիւն իբր միութիւն» see in Տէրեան 2018, 20–21.

³⁶ Bucur 2019, 171.

³⁷ Bucur 2019, 169.

³⁸ Bucur 2019, 185–186, Садовская 2000, 321–322.

³⁹ Bucur 2019, 186.

⁴⁰ Պարոնյան 1976, 27.

missing from the image (e.g. Matenadaran, Ms. 7650, f. 21v, Ms. 6230, f. 442r, Jerusalem, Ms. 1941, f. 6r, Brit. Lib. Or. Ms. 5304). This would suggest that in this case the episode of the purification of Isaiah may be associated with the Eucharistic meaning, i.e. purification from sins, and not in parallel with the instruments (pair of tongs or spoon) used in it. The identical significance of both episodes allows one to conclude that Avag has represented the connection between the Old and New Testaments, which, according to Lilit Zakaryan, is one of the characteristic features of this painter's art⁴¹.

Considering the current state of preservation of the Sultanieh Bible and with the full-page miniatures of the Visions of Isaiah and Ezekiel available to scrutiny (yet without excluding the possible existence of other unknown or missing images) is allowed one to conclude that in his Old Testament illuminations, Avag the artist appears to have preferred those that reflect the idea of Theophany. It is enough to consider the artist's images of the Holy Trinity or of Christ surrounded by the tetramorph on the throne in the scene of the Last Judgement. The depiction of the idea of Theophany in accordance with the Vision of Isaiah, Ezekiel and Daniel, and then in accordance with the Revelation of John, has, according to theorists, an early Christian origin⁴². The idea that apocalyptic literature derives to some extent from the interpretation and reception of the books of the Latter Prophets (among them Isaiah's) has a distinguished lineage⁴³.

Conclusion

With its many lost pages and incomplete images, the Sultanieh Bible cannot be considered as a complete sample of 14th century Armenian manuscript illumination. However, what has been preserved from the Old Testament illustrations of this Bible, shows that its illuminator, the painter Avag had used a

⁴¹ **Զաքարյան** 1985, 51. The author expresses this opinion by examining the miniatures of the Genealogy of Christ, followed by the image of the Virgin and Jesus Christ in the Gospel of Matenadaran, Ms. 212 (fols. 16v–18r). The union of the Old and New Testaments is also reflected in the miniatures of the Gospel of Luke; see for details **Սարգսյան** 2015(Բ), 94: **Sargsyan** 2018 (A), 50–55.

⁴² **Садовская** 2000, 327, **Vardanyan** 2014, 574–575, refs. 5–7. It is depicted with both Visions of Ezekiel and Isaiah on the conch of the apse of the Holy Three Crosses Church in Cappadocia, it also appears in Romanesque art, e. g. 11th century wall painting at the St. Mary Esther Church in Catalonia (currently at the Museum of Barcelona), see in **Садовская** 2000, 326, 328.

⁴³ **Hendel** 2008, 277.

new system of illustration. This can be seen, in particular, in the full-page depiction of the Vision of Isaiah. A comparison with surviving parallels shows Avag's introduction of novel ideas not encountered in the known Armenian illuminated Bibles of previous or even contemporary periods. Whilst the art of Avag has used the conventions of traditional art prototypes, it is also dynamic with artistic innovations. Furthermore, the study has argued that interconnections between the holy scriptures have found their clear reflection in Avag's miniatures of the prophetic vision of Isaiah. No matter which prototype or prototypes Avag might have used, it is obvious that as an innovative artist who possessed deep theological knowledge he left his individual stamp on the Bible he illustrated.

BIBLIOGRAPHY

Աճէմեան Շ. 1992, Յուցակ Աստուածաշունչ մատեանի հայերէն ձեռագիրներուն, Լիզպոն, Գալուստ Կիլպէնկեան հաստատութիւն, CXXVIII – 1073 էջ:

Գէորգեան Ա. 1998, Հայ մանրանկարիչներ. Մատենագիտութիւն (IX–XIX դդ.), տպագրութիւն Գահիրէ, 822, XXXII էջ:

Զաքարյան Լ. 1985, Ավագ Ծաղկող, «Էջմիածին» հանդես, պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, Է, էջ 47–52:

Զաքարյան Լ. 2003, Մի դրվագ հայ-արաբական մշակութային հարաբերություններից, «Էջմիածին» հանդես, պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, Ը., էջ 96–106:

Խաչիկյան Լ. 1950, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 758 էջ:

Մաթևոսյան Կ. 2017, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, Մուղնի հրատարակչություն, 244 էջ:

Յովսէփեան Գ., 1948, Մխիթար Անեցի գրիչ եւ նկարիչ. (գործակցութեամբ Գլաձորի նկարիչ Աւագ դպրի), «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք, Ա. տարի, Անթիլիաս-Լիբանան, տպարան Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ, էջ 192–219:

Պարոնեան Զ. 1976, Հայոց պատարագի հատկանշական գծերը՝ համեմատված քրիստոնեական մյուս պատարագների հետ ընդհանրապես, «Էջմիածին» հանդես, պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, Զ, էջ 26–30:

Ս. Գրիգոր Տաթևացի (1346–1409) 2008, Մեկնութիւն մարգարեութեան Եսայեայ, աշխատասիրութեամբ՝ Հ. Քյոսեյանի, Հին Կտակարանի գրքերի մեկնություններ 15, Էջմիածին, Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատարակչություն, 216 էջ:

Սարգսյան Լ. 2015(Ա), «Մարիամի և Եղիսաբեթի հանդիպումը» մանրանկարն Ավագ Ծաղկողի արվեստում. պատկերագրությունը և իմաստաբանությունը, Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական իններորդ նստաշրջանի նյութեր (նոյեմբեր, 14, 2014), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն, էջ 91–99:

Սարգսյան Լ. 2015(Բ), Մանրանկարիչ Ավագը. կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Բանբեր Մատենադարանի, Հ. 22, Նաիրի հրատարակչություն, Երևան, էջ 73–88:

Սարգսյան Լ. 2018, Դիտարկումներ մանրանկարիչ Ավագի ինքնադիմանկարի շուրջ (ԺԴ դար), «Էջմիածին» հանդես, պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, Բ., էջ 85–101:

Սարգսեան Լ. 2019 (Ա), Եսայի մարգարէի տեսիլքը մանրանկարիչ Աւագի արուեստում, «Սիոն», կրօնական, գրական, բանասիրական պաշտօնաթերթ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութեան, 91 տարի, թիվ 1–2–3, էջ 48–57:

Սարգսյան Լ. 2019 (Բ), Հին Կտակարանի նկարագրողումը ԺԴ դարի մի Աստվածաշնչում (Ավագ մանրանկարչի արվեստը), Բանբեր Մատենադարանի, հ. 28, Նաիրի հրատարակչություն, Երևան, էջ 296–332:

Տեր-Ներսեսեան Ս. 1966, Երզնկայի 1269 թ. Աստվածաշունչը, Երուս. թիվ 1925, «Էջմիածին» հանդես, պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Էջմիածին, ԺԱ.-ԺԲ., էջ 28–39:

Տէրեան Ա. 2018, Նարեկեան մի քանի պատկերներու Փիլոնեան նախապատկերները, Բանբեր Մատենադարանի 25, Երևան, Նաիրի հրատարակչություն, էջ 14–29:

Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1965, կազմեցին՝ **Եգանյան Օ., Զեյթունյան Ա., Անթաբյան Փ.**, ներածությունը՝ Եգանյան Օ., խմբ.՝ Խաչիկյան Լ., Մնացականյան Ա., Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, հ. Ա., էջ 1634:

Archives of S. Der-Nersessian, Matenadaran, document No. 695, No. 368, No. 367.

Bucur B. 2019, “Scripture Re-envisioned, Christophanic Exegesis and the Making of a Christian Bible”, in *The Bible in Ancient Christianity*, v. 13, D. J. Bingham (editor), Leiden, Boston: Brill, 332 p.

Der-Nersessian S. 1958, *The Chester Beatty Library: A Catalogue of the Armenian Manuscripts with an Introduction on the History of Armenian Art*, V. I, Dublin, Hodges, Figgis, XLIV – 216 p.

Der-Nersessian S. 1993, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, jointly prepared for publication with Agemian S. with an Introduction by Weyl Carr A., V. II, Washington, D. C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 666 illustrations in black and white, 67 in colour.

Garibyan N., Sahakyan A. 2018, *The Iconography of the Oskanian Bible in the European Art Context*, Yerevan, “Antares”, 511 p.

Hendel R. 2008, “Isaiah and the Transition from Prophecy to Apocalyptic”, in *Birkat Shalom: Studies in the Bible, Ancient Near Eastern Literature, and Postbiblical Judaism* presented to Shalom M. Paul, Eisenbrauns, pp. 261–279.

Merian S. 2013, “The Armenian Silversmiths of Kesaria/Kayseri in the Sixteenth and Seventeenth centuries”, in *Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia*, edited by R. Hovhannisian, Costa Mesa, California, Mazda publishers, pp. 117–185.

Merian S. 2015, Catalogue Entry “T’oros Sarkawag (T’oros the Deacon)” in The Bernard and Mary Berenson Collection of European Painting at I Tatti”, edited by C. Strehlke, M. Israels, Florence, pp. 595-602

Sargsyan L. 2018 (A), “Illustrated Story of Jesus Christ and John the Baptist according to the Gospel of Luke (Armenian Miniature Art of the 14th century)”, in *Revue des Études Sud-Est Européennes*, Tome LVI (no. 1–4), Bucharest, editura Academiei Romane, pp. 43–67.

Sargsyan L. 2018 (B), “The Scene of the Last Judgement in the Art of Armenian Miniaturist Avag (14th century)”, in *International Review of Armenian Studies*, edited by Kharatyan A., Yerevan, “Gitutyun” publishing house of NAS RA, n. 2, pp. 139–158.

Thierry J.-M. 1987, *Les Arts Arméniens, principaux sites Arméniens par Donabedian P., notices complètes par J.-M. et N. Thierry*, Paris, édition Mazenod, 623 p.

Thierry N. 1983, “A Propos de l’Église de Kiranc’, Rapport préliminaire, Bedi Kartlisa”, *Revue de Kartvelologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, v. XLI, Paris, pp. 194–228.

Vardanyan E. 2014, Voir Dieu: L’iconographie Arménienne de la Vision du Trône d’Ezéchiel dans le contexte de l’art de l’Orient chrétien, in “*The Armenian Apocalyptic Tradition, A Comparative Perspective*”, Essays Presented in Honor of Professor Robert W. Thomson on the Occasion of His Eightieth Birthday, ed. by Bardakjian K., and La Porta S., Leiden: Brill, pp. 572–602.

Дурново Л. 1990, Фрески монастыря Киранц. Материалы из архива Л.А. Дурново, подготовка материалов к изданию и предисловие Аракелян А., редактор Корхмазян Э., Ереван, «Айастан», с. 24.

Садовская Ю. 2000, Очищение уст пророка Исаяи, Альфа и Омега, Ученые записки общества для распространения священного писания в России, No. 2 (24), Москва, с. 321–329.

Юзбашян К. 2005, Армянские рукописи в Петербургских собраниях. Каталог, Православный Палестинский сборник, выпуск 104 (41), С. Петербург, 344 с.

List of Abbreviations of Manuscript Collections

Athens Nat. Lib. – National Library of Athens, Athens, Greece.

Brit. Lib. – Oriental Manuscripts, British Library, London, United Kingdom.

IOM RAS – Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg, Russia.

Jerus. – Saint Theodorus Library at St. James Cathedral, Jerusalem, Israel.

Matenadaran – “Matenadaran” Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts, Yerevan, Armenia.

Vat. – Greek manuscripts, Apostolic Library of Vatican.

Venice – Library of Mekhitarists’s Congregation of Venice, Italy.

Vienna – Library of Mekhitarists’s Congregation of Vienna, Austria.

Paris Nat. Lib. – National Library of Paris, France.

Illustrating a Fourteenth Century Armenian Old Testament...

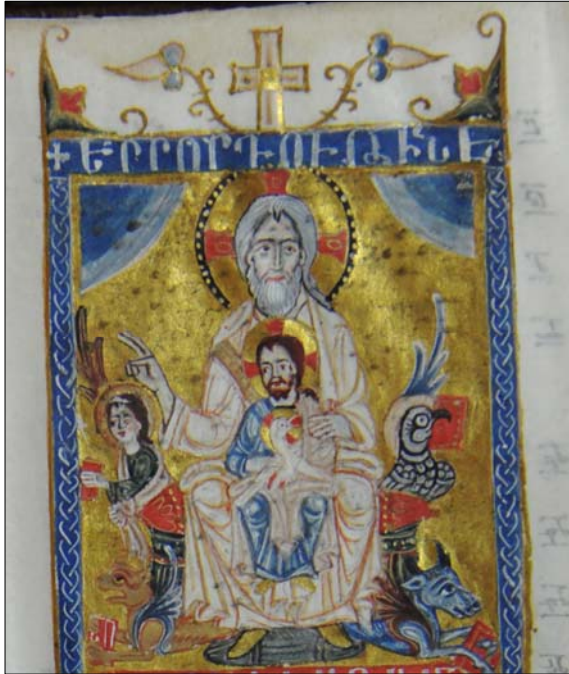
Table of Transliterations from Armenian

Ա ա – A a	Կ կ – K k	Ս ս – S s
Բ բ – B b	Հ հ – H h	Վ վ – V v
Գ գ – G g	Ձ ձ – J j	Տ տ – T t
Դ դ – D d	Ղ ղ – Ł ł	Ր ր – R r
Ե ե – E e	Ճ ճ – Č č	Յ չ – C' c'
Զ զ – Z z	Մ մ – M m	Խ խ – W w
Է է – Ē ē	Յ չ – Y y	Փ փ – P' p'
Ը ը – Θ θ	Ն ն – N n	Ք ք – K' k'
Թ թ – Դ' Դ'	Շ շ – Š š	Օ օ – Ō ō
Ժ ժ – Ž ž	Ո ո – O o	Ֆ ֆ – F f
Ի ի – I i	Չ չ – Č č	Ու ու – U u
Լ լ – L l	Պ պ – P p	+ւ – e
Խ խ – X x	Ջ յ – J j	
Ծ ծ – C c	Ռ ռ – Ř ř	

III. 1. Avag, “The Vision of Prophet Isaiah”, red ink and lead-pencil on paper, 165x115 mm (painted image), 1338.

**Matenadaran, Ms. 4429, fol. 22v.
Reproduced by the kind permission of
the Matenadaran.**

III. 2. Sargis Picak, “The Holy Trinity”, tempera and gold on parchment, 234x160 mm (sheet), 1338.

Matenadaran, Ms. 2627, fol. 2v.

Reproduced by the kind permission of the Matenadaran.

III. 3. A Relief depicting God the Mother and Jesus with John the Baptist and Prophet Isaiah, St. Stephanos Church in Noravank' (the 14th century, Region Vayoc' Ĵor). The photo was provided by Dr. Karen Matevosyan.

III. 4. Toros Sarkawag, Isaiah, pigment, ink, and gold on paper, 377x364 mm (sheet), 256x195 mm (painted image), 1311.

Florence, I Tatti, Berenson Collection, reproduced by the President's permission and the Fellows' of Harvard College. Photo Paolo De Rocco, Centrica srl, Firenze.

ԵՍԱՅՈՒ ՏԵՍԻԼՔԸ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ ԱՎԱԳԻ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ (XIV Դ.)

ՍԱՐԳՍՅԱՆ Լ.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Եսայու տեսիլքը, Հին Կտակարան, մանրանկարչություն, Ավագ, Սուլթանիե, Աստվածաշունչ, պատկերագրություն:

XIV դարի հայ մանրանկարիչ Ավագի հինկտակարանային թեմաներով նկարազարդումներից մեկը Եսայի մարգարեի տեսիլքը պատկերող մանրանկարն է ՄՄ 4429 Աստվածաշնչում (ընդօրինակող՝ Մխիթար Անեցի): Ավագ սարկավազն այն նկարազարդել է 1338 թ. Սուլթանիեյում (պատմական Ատրպատականում, ներկայիս Իրանի հյուսիսում): Ամբողջ էջով գծանկարված այս մանրանկարը Եսայու տեսիլքը պատկերող առայժմ մեզ հայտնի ամենավաղ օրինակն է հայերեն Աստվածաշունչ մատյանում:

Ներկա աշխատանքը մանրանկարի պատկերագրության և իմաստաբանության ուսումնասիրության առաջին փորձն է, որտեղ կարևոր են հետևյալ հարցադրումները. ա) Աստվածաշնչի նկարազարդման համակարգի նորարար մոտեցումները և դրանց հարաբերակցությունը ձևավորված ավանդույթի հետ, բ) թեմայի պատկերագրության ձևավորումը հայ և քրիստոնյա այլ արվեստների հետ՝ զուգորդումներով, գ) նախատիպի խնդիրը, դ) բնագրային աղբյուրները, որոնք ազդել են պատկերագրության ձևավորման վրա, ե) թեմայի աստվածաբանական մեկնությունը:

Եսայու տեսիլքը պատկերող մանրանկարը հայերեն Աստվածաշունչ մատյանի նկարազարդման մի առանձին համակարգ է, տարբեր՝ նախորդ և ժամանակակից հայերեն մի շարք Աստվածաշնչերից:

ВИДЕНИЕ ИСАИИ В ИСКУССТВЕ МИНИАТЮРИСТА АВАГА (XIV В.)

САРГСЯН Л.

Резюме

Ключевые слова: видение Исаии, Ветхий Завет, миниатюра, Аваг, Султанье, Библия, иконография.

В традиции иллюстрирования армянской Библии особое место занимают миниатюры мастера XIV века Авага. Одной из таких миниатюр является видение пророка Исаии из Библии 4429 из собрания Матенадарана. Рукопись была переписана Мхитаром Анеци (Анийским) и иллюстрирована дьяконом Авагом в 1338 г. в Султанье (историческая Атропатена, ныне – северный Иран). Занимающая полный лист миниатюра является самым ранним известным нам образцом сцены Видения пророка в армянских иллюстрированных Библиях.

В данной статье впервые делается попытка исследования символики и иконографии сцены Видения Исаии, в связи с чем возникает ряд важных вопросов, а именно: а) исследование новых подходов в системе иллюстрирования Библии и их сравнение с уже устоявшейся традицией; б) зарождение иконографии в контексте армянского и, в целом, христиан-

Illustrating a Fourteenth Century Armenian Old Testament...

ского искусства; в) выявление использованного Авагом прототипа; г) выявление текстов, повлиявших на формирование иконографии; д) богословская интерпретация согласно средневековым комментариям.

В рукописи есть недостающие листы. Тем не менее, на основе сохранившихся иллюстраций, в том числе миниатюры с изображением пророка Исаяи, можно с уверенностью констатировать наличие иной системы иллюстрации в данном варианте армянской Библии, заметно отличающейся от других иллюстрированных Библий того же периода.

АРМЕН МНАЦАКАНЯН*

Кандидат архитектуры
arskripka@yahoo.com

ВИЗАНТИЯ–АРМЕНИЯ: ХРАМОСТРОЕНИЕ – УСТОЙЧИВЫЕ ТИПЫ И КОМПОЗИЦИОННЫЕ АНАЛОГИ

Ключевые слова: устойчивый архитектурный тип, тектоническая система, композиционные параллели, купольная базилика, конструктивная форма, крестовокупольная система, тетраконх.

Введение

Средневековое храмовое зодчество Армении с конца XIX века определялось как составная часть византологии, наряду с архитектурными школами Сирии, Греции, Каппадокии и так далее¹. Такое мнение, фактически, существовало вплоть до середины XX века, когда в исследованиях известных византологов зодчество Армении было представлено в качестве «одного из существеннейших восточных истоков византийской архитектуры»². Тема исследования – композиционные параллели церковного зодчества Византии и средневековой Армении, основана на качественно-количественных характеристиках тектонических систем и композиционном многообразии храмовых сооружений. Количество композиционных разра-

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.01.20, գրախոսվել է 23.01.20, ընդունվել է պրակտիկային 14.08.20:

¹ Brosset 1860, VII

² Брунов 1966, 24.

боток являет собой показатель творческой мысли и технологического уровня строительно – архитектурных традиций. Монументальное средневековое зодчество Армении сформировалось на основе непрерывающейся строительной традиции, а архитектура нового государственного образования, Восточно-Римской империи – на базе строительных традиций многих этносов. Это принципиальное отличие позволяет оценивать и сравнивать композиционные параллели на основе конкретных региональных особенностей и типовых приоритетов архитектурных школ.

Церковный ритуал христианства определяет внутреннее пространство культового сооружения, которое обособлено от внешнего мира конструктивной материей. Фасады византийских храмов строги и лишены декора, но изнутри храм полностью расписан фресками, украшен колоннами и представляет собой роскошное зрелище. Фасады же армянских храмов расчленены декоративно-тектоническими нишами, покрыты стилизованным рельефом, тимпаны порталов украшены многофигурными композициями и выглядят как цельное художественное полотно.

Крестовокупольная система и собор св. Софии Константинопольской

Крестовокупольная система использовалась в зодчестве Армении с пятого века как в базиликальных, так и зальных формах, трансформируя их в купольные. В Византии же процесс формирования крестовокупольной церкви, как считает большинство исследователей, носил эволюционный характер и определился в конкретных архетипических формах. В теории архитектуры по этой теме определяются три направления:

1. Формирование крестовокупольной церкви путем преобразований купольной базилики. Сторонники этой теории Брунов Н.Н., Якобсон А.Л., Вульф О.
2. Формообразование на основе раннесредневековых культовых строений типа «вписанного креста» - Комеч А.И., Краутхаймер Р.
3. Синтез базиликальных и малых центрических крестовидных типов-Мнацаканян С.Х.

На основе уже существующих многочисленных исследований проведем краткий анализ базиликальных и центрических строений раннего

средневековья, которые в конструктивном плане могли привести к формированию крестовокупольной церкви.

Согласно А.И. Комечу, «Картина развития византийской архитектуры VI–IX вв., как она нам представляется, может быть охарактеризована следующим образом. Наиболее распространенным типом церковного здания первой половины и середины VI в. была купольная базилика. Параллельно с этим на периферии бытовал тип крестовокупольного храма. Он известен в сложившемся виде уже в V в. – это Осиос Давид в Салониках»³.

По композиционному типу Осиос Давид – «вписанный крест» – не является крестовокупольным храмом (рис. 4). К типу «вписанного креста» относятся и церковь Иль-Андерин V–VI вв., мартиреон «вне стен» Русафы 569 г. (рис 1, 2). По – монастырски строгие, без излишеств сирийские и греческие храмы типа «вписанного креста» могли послужить архетипом для крестовокупольной конструкции. Теоретически это допускает объемно-пространственная композиция данных строений. Но этого не произошло. Аскетический образ этого архитектурного типа противоречил культурным традициям Восточно-Римской империи, что нашло отражение в купольных базиликах константинопольской школы – св. Софии (537), в пятикупольной крестовидной церкви св. Апостолов VI в. и т.д.

Храмы типа «вписанного креста» с кубическим барабаном, стороны которого опираются непосредственно на подкупольный квадрат, не могут определяться как крестовокупольные церкви. По другой теории – Брунов, Якобсон, Вульф, те же вышеперечисленные храмы типа «вписанного креста» и иранские четырехпилонные храмы огня III–VII вв. относятся не к крестовокупольным, а к их прототипам.

Наряду с другими исследователями А.И. Комеч также придерживается эволюционной теории формирования крестовокупольной церкви на основе типа «свободного креста»⁴.

³ Комеч 1973, 68.

⁴ Комеч 1971, 7. «Исследование этого процесса ведет свое начало с первых годов XX в., когда О. Вульфом была выдвинута гипотеза о постепенном формировании типа к VII–X вв. Но тогда же Стрижовским были указаны более ранние крестовокупольные постройки, существование которых лишает смысла эволюционную теорию».

Эмпирический опыт строительной деятельности человечества позволяет сделать заключение, что новые архитектурно-конструктивные формы создавались независимо друг от друга в разных регионах планеты и в один и тот же исторический период. Но в теории архитектуры остается открытым вопрос о том, в какой конкретно культуре сформировалась крестовокупольная церковь как тектонически цельная единица.

В этом исследовании используется термин крестовокупольная система, являющаяся конструктивной составляющей объемной композиции и представляющая собой многоступенчатую распорную структуру: купол на взаимно перпендикулярных сводах с зоной сопряжения подкупольного квадрата с многогранным световым барабаном. Эта вертикальная структура, установленная на четырехпилонную основу, является основным фактором, определяющим конструкцию строения в качестве крестовокупольного.

Технологически крестовокупольная система была освоена в регионах Армянского нагорья с V века. Здесь уместно обратиться к факту, озвученному А.Л. Якобсоном: «Архитектура Армении V–VII вв. действительно была передовой для своего времени ...»⁵.

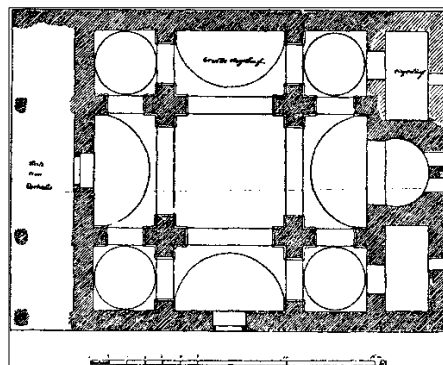

Рис 1. Церковь вне стен Русафы VI в.

⁵ Якобсон 1983, 83.

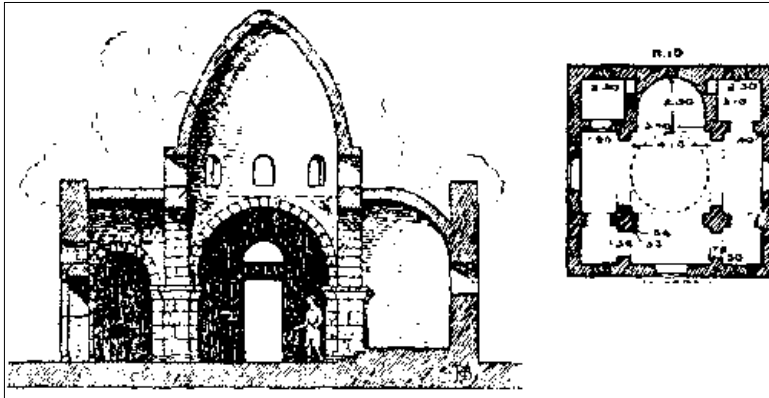

Рис 2.
Церковь
Иль-Андерин
VI в.

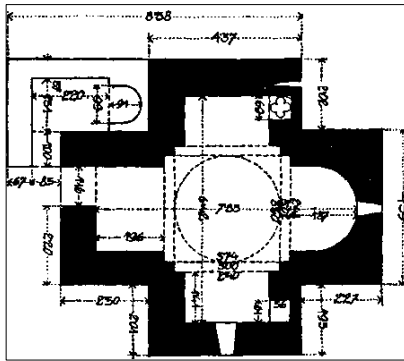

Рис. 3 Лмбатаванк, церковь
Св. Стефана VII в.

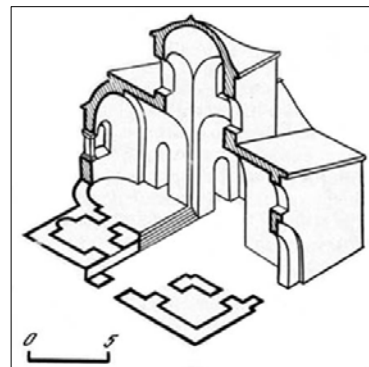

Рис. 4 Салоники, церковь
Осиос Давид Vв.

В V–VII вв. на территории Армянского нагорья сформировались канонические формы церковной архитектуры, в том числе и крестовокупольная церковь. «Здесь (в Армении) были созданы древнейшие четырехпилонные крестовокупольные храмы, предпосылки целого направления в зодчестве. Это было огромным творческим актом, имевшим не меньшее значение, чем создание купольных базилик в Византии»⁶.

Такое же мнение высказывает и А.Л. Якобсон.⁷ А что касается крестовокупольной церкви, то в Византийской империи она появилась намного позже – в средневизантийский период. В связи с этим возникает вопрос –

⁶ Мнацаканян 1989, 29.

⁷ «Неправомерно включать раннесредневековую архитектуру Армении (тем более архитектуру последующего времени) в историю архитектуры Византии и рассматривать Армению, как это до сих пор делается, в качестве архитектурно-художественной провинции Византии». (Якобсон 1973, N 4, 34).

почему византийские зодчие, имея тесные связи с соседней Арменией, в течение трех столетий не «узрели» крестовокупольную церковь с более совершенной конструктивной оснасткой? По этому поводу приведем общеизвестные факты: 1. ранневизантийский период – время наивысшего расцвета Византийской империи, когда были построены самые грандиозные храмы – купольные базилики. Это самые масштабные храмы Византии, сооружение которых было под силу лишь империи с мощной экономической основой; 2. в Армении в течение V-VII вв. были построены следующие крестовокупольные храмы – эчмиадзинский собор, текорская церковь, храмы в Одзуне, Багаране, Мрене, Багаване, Кумайри, церковь св. Гаянэ в Эчмиадзине. Такой же храм построен в Грузии – Цроми. Все эти храмы были построены задолго до появления крестовокупольной церкви в Византии.

Эти факты позволяют прийти к конкретному выводу по спорному вопросу о генезисе и формировании крестовокупольной церкви в Византии. Купольная базилика – основной тип имперской церкви Византии (церковь в структуре государства) в период раннего средневековья. Величественность и масштабность св. Софии (537 г.) соответствуют духу Восточно – Римской империи. В основе композиции св. Софии – римская трехнефная базилика, а купол по восточному принципу опирается на квадратное основание, сохраняя при этом структуру римской базилики с колоннадой центрального нефа.

«Многие исследователи отмечают несовершенство конструктивного решения Софии, указывая на недостатки, допущенные во время проектирования и строительства». . . «Эта критика конструктивного решения Софии была вызвана главным образом тем, что ее купол и часть арок и сводов неоднократно падали и восстанавливались в византийское время»⁸.

Авторы Анфимий и Исидор за основу св. Софии выбрали тип римской, а не восточной базилики. По архитектурному образу восточная базилика – простое строение чрезмерно больших размеров, которое и внешне, и внутренне не выглядело бы так величественно, как римские базилики, например, Санта Мария Маджоре или Сан Паоло Фуори ле Мура (обе

⁸ Всеобщая история архитектуры 1966, 49.

5 в.) и не соответствовало бы «духу» империи. В этом состоит основная причина выбора типа купольной базилики византийскими зодчими. Композиция св. Софии больше не повторялась в христианском зодчестве и была возрождена в XVI в. зодчим Синаном в мечетях Сюлеймание (1550 г.) и Шах-Заде (1548 г.), что дает повод считать композицию св. Софии устойчивым архитектурным типом в мировой архитектуре, но это не касается византийского периода.

В средневизантийский период империя лишилась многих территорий и, исходя из социально-экономического положения государства, можно сделать вывод о невозможности возведения дорогостоящих купольных базилик. Данный факт говорит о техническом изменении задачи и условиях, поставленных перед зодчими. Но империю никто не отменял.

«В основе крестовокупольной схемы лежит стремление перекрыть здание сводами и при этом по возможности уменьшить их диаметр, не уменьшая размеров самого здания и его интерьера. Уменьшение диаметра сводов облегчает их возведение и удешевляет строительство. Введение свободно поставленных опор, несущих своды, является прекрасным решением вопроса. При этом сохраняется цельный характер интерьера и его обозримость с любой точки». По утверждению Н.И. Брунова, в купольных базиликах VIII в. – Успения в Никее, св. Софии в Фессалониках «подпружные столбы расслоились на четыре небольших, вследствие чего трехнефная купольная базилика превратилась в пятинефную крестовокупольную»⁹. В дальнейшем этот вывод касательно храмов в Никее и Фессалониках стал фактом в науке. Однако нам хотелось бы уточнить некоторые положения.

Во-первых: расслоение столбов превратило эти базилики в пятинефные, но конструктивная схема этим действием в крестовокупольную не превратилась.

Во-вторых: это бессмысленно в силу того, что крестовокупольная церковь была разработана в Армении намного раньше указанных купольных

⁹ Всеобщая история архитектуры 1966, 129. «Сооружение за счет толщины подпружных столбов – четырех подпружных арок одинаковой глубины и столь широких, что их правильнее назвать цилиндрическими сводами» (Всеобщая история архитектуры 1966, 129).

базилик VIII в.; византийские зодчие могли ее перенять, не превращая этот процесс в затяжной эволюционный, если бы была поставлена такая задача.

А задача была поставлена, причем довольно однозначно – византийские зодчие должны были создать типовую церковь в неблагоприятный для империи период, оптимальную как с экономической, так и архитектурно-строительной точки зрения. При этом с учетом имперских, религиозных, этнических, социально-экономических факторов. Выше, у Брунова, подчеркнуто «уменьшить диаметр, не уменьшая размеров здания». Т.е. соборные храмы должны иметь большие размеры, какими они были и до этого. Наиболее оптимальным решением для городских соборов является выбор крестовокупольного храма.

Структура пятинефной крестовокупольной церкви соответствует западной архитектурной традиции, и строения этого типа масштабные. Это удовлетворяло как в вопросах вмещения большого числа верующих, так и экономии и организации строительства. И главное – имперский фактор не ущемлен. Социально-экономическое положение империи, можно сказать, само подвело к выбору крестовокупольного храма как типового культового строения.

В результате: 1. Научной проблемы по теме генезиса крестовокупольной церкви Византии как таковой не существует. Церкви этого типа появились в Византии не в процессе эволюции купольно-базиликальных форм или на основе сирийских и греческих мартриумов, парфянских четырехпилонных храмов огня либо благодаря тесным связям с армянскими зодчими, а вследствие социально-экономического положения империи в средневизантийский период¹⁰.

2. Перед византийскими зодчими стояла задача разработки наиболее рациональной типовой архитектурно-конструктивной модели и строитель-

¹⁰ Армянские зодчие тесно сотрудничали с византийскими, «такое положение дел привело к тому, что обмен архитектурными идеями был достаточно интенсивным...». Мнацаканян С.Х. утверждает, что это стало причиной перенятия крестовокупольной системы византийскими зодчими (Мнацаканян 1989, 144.). Мы не разделяем эту точку зрения, ведь обмен идеями имел место на протяжении трех веков, а крестовокупольная церковь появилась в Византии в силу необходимости.

ных технологий для соборов и провинциальных церквей. Выбор пал на готовую композиционную структуру центрической крестовокупольной церкви, разработанную в раннесредневековой Армении – эчмиадзинский Кафедральный собор (V в.), Багаранская церковь св. Теодора (624–631).

3. На вопрос о том, в какой культуре, в каком регионе, государстве раннехристианского мира впервые была создана крестовокупольная церковь, ответить невозможно. Но факт, что именно в средневековой Армении была разработана крестовокупольная церковь как устойчивая архитектурная композиция – не подлежит обсуждению.

Тип «свободный крест» и христианское зодчество Армении

Территория Армянского нагорья – практически самая активная сейсмическая зона в христианском мире. Сейсмическая характеристика региона, строительные традиции этноса и наличие строительного материала определяют тип конструкции, устойчивый в определенных условиях. Конструктивная форма – купол на взаимно перпендикулярных сводах, универсальная формообразующая структура, определившая монументальную архитектуру христианской Армении. И архитектурная форма малых церквей типа «свободный крест» буквально повторяет эту конструкцию. Она совершенно тектонична, ибо несущая купол опорная система сформирована за счет пересечения взаимно перпендикулярных сводов, фактически по геометрическому построению. А. Якобсон описывает этот архитектурный тип как конструктивную форму (взаимно перпендикулярных сводов)¹¹. Опорная система церквей типа «свободный крест» – стеновая конструкция, которая наиболее сейсмостойка и пригодна в условиях Армении (рис. 3). Это подтверждает и тот факт, что в Армении сохранилось большое число (около сорока) малых крестовидных церквей V–VII вв.¹².

Чистая геометрическая форма определяет направление в архитектуре. Именно конструкция и геометрия крестовидной формы (взаимно перпен-

¹¹ Автор подчеркивает именно конструктивное начало этого типа. «К центрическим постройкам относятся совсем небольшие мемориальные крестообразные церкви, воспроизводящие крестовокупольную систему в упрощенном виде – с прямоугольными ветвями креста» (Якобсон 1983, 139).

¹² Չրիգորյան 1982, 60:

дикулярных сводов) послужили основой для формообразования большинства типов купольных композиций Армянского нагорья, как зальных, так и базиликальных форм.

«Законченность архитектурной формы и мастерство исполнения свидетельствуют о том, что этот тип (свободный крест) был уже вполне сформирован в V веке, а не выдвигался и разрабатывался в VII в., как принято считать в специальной литературе»¹³.

Прообразом церквей типа «свободного креста» является форма каменной церкви IV века в Шахате с крестообразным планом и кубическим куполом, описанная Степаносом Орбеляном¹⁴. Он подчеркивает новизну композиции церкви Шахата, являющую собой в архитектуре раннего средневековья тип «свободного креста», который в первую очередь был связан с совершенствованием каменной конструкции. Малые крестовидные церкви VI в. представляют собой распорную систему с зоной сопряжения несомых и несущих элементов конструкции. Но в этот период наряду с малыми формами (тетраконх, триконх) Армянская Апостольская церковь воздвигала соборные и кафедральные церкви с применением того же типа вертикальной купольной конструкции. Сказанное говорит о том, что опыт возведения сейсмостойких каменных конструкций этого типа предположительно существовал ранее V века. И надо учесть, что речь идет об арочно-сводчатых распорных системах. Сложные каменные конструкции прошлых цивилизаций, с учетом исторического опыта, не могут кристаллизироваться в законченную форму за короткий период.

Конструкция взаимно перпендикулярных сводов, поддерживающая световой барабан с купольным перекрытием, синтезировалась как в зальных, так и базиликальных формах.

Таким образом, при создании композиционной схемы крестовокупольной церкви первичной была не объемно-пространственная базовая структура, а конструкция взаимно перпендикулярных сводов, обладающая

¹³ Չրիգորյան 1982, 171:

¹⁴ Прообраз церкви Шахата уже имел сформировавшуюся каменную конструкцию. «Церковь была целиком построена из камня, имела крестообразный план с четырьмя апсидами прямоугольного очертания и с кубическим куполом, образуя одно помещение с единым перекрытием, совершенно не похожее на другие церкви» (Асратян 2000, 19).

формообразующим потенциалом. И как показывает исследование – композиционное многообразие культовых строений Армении эквивалентно вариантам, сформированным архитектурными школами многих культур Византийской империи.

Конкретно на основе «свободного креста» созданы устойчивые композиционные типы Мастара, Аван-Рипсима и многоапсидная церковь. Первые два типа распространены только на территории Армянского нагорья.

Архетипом многоапсидных раннехристианских храмов в Егварде, Иринде и Арагаце (все – VII в.) можно назвать церковь в Мохренисе (VI в.), являющую собой производную форму от типа «свободный крест». По плановой схеме она также крестовидна и является тетраконхом с 3/4 нишами. Плановая композиция вписывается в окружность. Эта церковь не является устойчивым архитектурным типом, а представляет собой промежуточный вариант – от «свободного креста» к многоапсидной церкви. Достигается этот эволюционный переход к многоапсидной церкви механическим увеличением диаметра 3/4 ниш. Последнее не вносит каких-либо качественных конструктивных изменений в опорную стеновую конструкцию церкви и касается как восьмиапсидных, так и шестиапсидных церквей. Многоапсидная церковь в Армении, исходя из ее конструктивной основы, могла быть разработана и на основе двухъярусных римских октогонов. Но тип римской купольной ротонды (октогона) не использовался в Армении. На наш взгляд, однокамерные строения башенного типа не могут быть новшеством для какого-либо народа, так как это простая геометрическая форма. Как культовые сооружения, они издревле существовали во всех регионах мировой цивилизации.

В Армении конструктивная трактовка этой архитектурной формы произведена на структуре тетраконха с 3/4 нишами, а византийский аналог – на основе римских двухъярусных ротондальных форм с купольным интерьером (по классификации А. Кузнецова)¹⁵.

¹⁵ Тип круглых микенских и этрусских мемориальных строений сформировался в дальнейшем в римские октогоны. Тектоника строений этого типа Кузнецовым А.В. классифицирована на восемь формообразований (Кузнецов 1951, 30)

Мохренис является универсальной формообразующей моделью с широким спектром архитектурных вариаций, но ее генетическая основа – это тип «свободного креста». При разработке церкви типа Аван-Рипсиме и Мастара стояла одна задача – на основе крестовидной сейсмостойкой конструкции создать храм крупных размеров. В обоих случаях это было достигнуто за счет расширения углового пространства между конхами. В Аван-Рипсиме – с 3/4 нишами, которые, к тому же, вели в четыре боковые комнаты, а в типе Мастара были увеличены углы между конхами, что привело к образованию приделов. В обоих случаях диаметр конхов оставался небольшим, что удешевило строительство, централизовало внутреннее пространство и увеличило объем барабана и купола. Отказ от свободно стоящих колонн в купольной архитектуре механически привел к увеличению диаметра светового барабана центральных сооружений. Несущие, свободно стоящие пилоны, неэффективны в сейсмических условиях Армении, и по этой причине крестовокупольные церкви после седьмого века почти не строились. Основной и широко распространенный тип церкви в средневековой Армении – это купольная зала, а в Византии, начиная со средневизантийского периода, – крестовокупольная церковь. Вертикальная несущая конструктивная система купольной залы и крестовокупольной церкви по схеме одинаковы – это основа, на которой сформировалась купольная архитектура средневековой Армении.

Многокупольность православных церквей Византии и фактически нераспространенность этого архитектурного образа в Армении объясняется, по нашему мнению, символическим выражением принципа «единства божественной природы» Армянской Апостольской церкви. Архитектурными средствами в интерьере достигнуто пространственное единство вертикальной структуры и подкупольного объема. Если в Византии с появлением крестовокупольных церквей начался процесс уменьшения диаметра церковных куполов, то в Армении шел противоположный процесс – увеличение подкупольного квадрата, объединение вертикальных и горизон-

тальных структур. Но существует и особое отношение византийских зодчих к внутреннему пространству, к интерьеру храма¹⁶.

Армения богата известковым камнем. Известковое связующее в составе с активным наполнителем давало возможность получать раствор и известковый бетон высокой марки и возводить большепролетные, сложные и доходящие до уровня фантастики конструкции (тип Звартноц). Но таких примеров немного, ведь армянская церковь – монашеская. Роскоши имперских соборов противопоставлялись храмы, подобные скульптурным произведениям; эти храмы сгармонированы с углами рельефа природной среды, что делало их величественней, а также частью природы – элементом божественного Порядка.

Возведение церквей в средние века основывалось на каноническом проектировании. Но архитектура соседних стран – Византии и Армении – отличалась как своими стилистическими, так и композиционными особенностями. Разные этносы, региональные природные особенности и строительные традиции вносят отличия и в эти канонические формы, утвержденные христианской церковью.

По вопросу композиционных параллелей крупный ученый А.Л. Яacobсон, всю свою творческую жизнь исследовавший монументальную средневековую архитектуру Армении, выразил довольно конкретное мнение: «Но это была архитектура (Византии), далекая от армянской. Далекой была не только простая трехнефная базилика V–VI вв. с двумя рядами колонн, резко членившими пространство на три продольные части, в противоположность армянским базиликам, где эту разобщенность с самого начала стремились преодолеть. Столь же далекими от армянских были и византийские купольные базилики VI века». . . «Ни одна из разработанных в Армении композиций не находит себе мало-мальски близких парал-

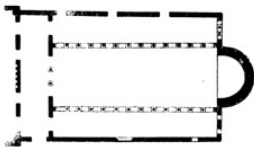
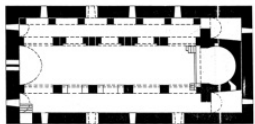
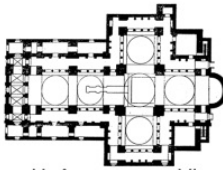
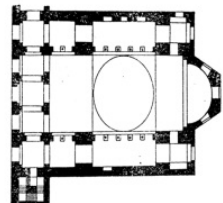
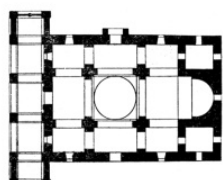
¹⁶ Характеризуя константинопольскую школу, Яacobсон отмечает: «Храм был рассчитан на созерцание внутри – созерцание его богатого внутреннего содержания. Черта эта особенно типична для византийской центральнокупольной архитектуры VI в...» (Взаимоотношения раннесредневековой архитектуры Армении и Византии 1973, Պիլիվի-րանիւնի րաւական հանդես, N 4, с. 36).

Византия–Армения: храмостроение – устойчивые типы...

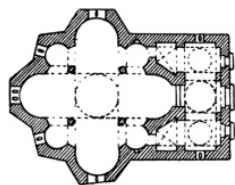
лелей в Византии, точно так же, как ни одной из названных композиций в Византии мы не находим соответствия в Армении»¹⁷.

Вывод А. Якобсона об отсутствии «мало-мальски близких параллелей» возвращает нас к началу статьи, где упоминалось о времени, когда архитектура средневековой Армении рассматривалась как «художественная провинция Византии». В свете двух крайних выводов – от полной индивидуальности архитектурных школ Армении и до их отсутствия вообще – обратимся к методу проведения аналогий как объединяющего начала.

Таблица 1. Композиционные аналоги устойчивых архитектурных типов

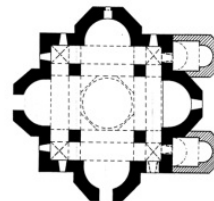
Византия		Армения
 Фессалоники Ахейропийтос, Vв.	Базилика	 Цицернаванк, IVв.
 Ц. Апостолов, VIв.	Многокупольная крестовидная базилика	нет
 Ц. св. Ирины, 532г.	Купольная базилика, крестовокупольная базилика	 Ц. св. Гаяне, VIIв.

¹⁷ Պատմա-քանասիրական հանդես 1973, N 4, էջ 38, 41.

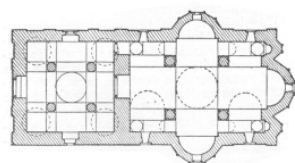

Афины, ц. Апостолов
XIV.

Крестовокупольная
церковь

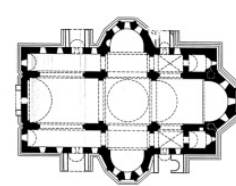

Багаран, ц. св.
Теодора, 624-631гг.

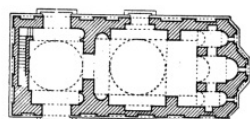

Церковь в Манасии,
1407-1418гг.

Крестовокупольная
базилика с боковыми
экседрами

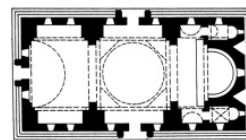

Таллин. Собор,
VII в.

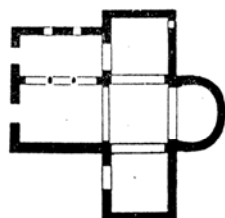

Месемврия, ц.
Архангелов, XIII в.

Купольная
зала

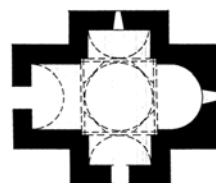

Птхаванк, VI в.

Храм в Чукуркент, VI в.

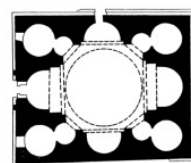
Крестообразные храмы,
тип
<<свободный крест>>

Церковь св. Геворга в Арчовите,
VI в.

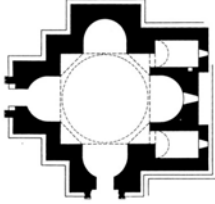

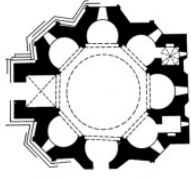
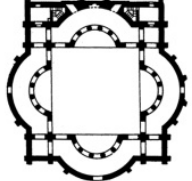
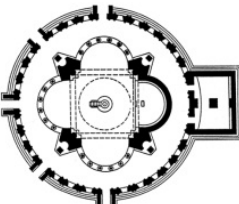
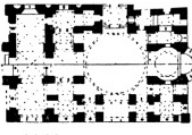
нет

тип
Аван-Ряпсима

Аван. Кафедральный
собор, 591г.

Византия–Армения: храмостроение – устойчивые типы...

нет	тип Мастара	 Воскепар. Ц. Богородицы, VIIв.
 Мавзолей Елены, IVв.	Двухъярусная ротонда, многоапсидная церковь	 Иринд, VIIв.
 Сан-Лоренцо, IVв.	Купольная ротонда с окружной галереей	 Звартноц, 641-661гг.
 Ц.Христиану, XIV.	Купольная на восьми опорах	нет

Заключение

Тема композиционных параллелей исследована путем сопоставления конструктивных схем и объемно-пространственных структур. Результат показан в табл. 1. Исследование проведено по двум основным направлениям: 1. Генезис и формирование крестовокупольной церкви Византии; 2. Формообразование на основе конкретной конструктивной матрицы раннесредневековых купольных композиций Армении.

Наши исследования остающийся открытым в византологии вопрос о генезисе крестовокупольной церкви. В средневизантийский период, неблагоприятный для Византийской империи с точки зрения социально-экономического положения, стояла задача разработки типовой композиции для монастырских и городских церквей и был выбран наиболее рациональный вариант – готовой объемно-пространственной структуры крестовокупольной церкви. Архитектурный тип Эчмиадзин-Багаран, разработанный в раннесредневековой Армении, был приемлем по всем параметрам, и за период с середины IX по X вв. здания крестовокупольного типа окончательно сформировались и приобрели композиционные особенности, структурные признаки и тектонические характеристики, присущие зодчеству Византии: пятинефная разбивка объемных структур (расчлененность и децентрализация внутренних объемов), многокупольность, пластика внутреннего сакрального пространства, фасадная фактура.

Крестовокупольная церковь как устойчивая архитектурная композиция сформировалась именно в средневековой Армении, и в ее основе лежит конструктивная форма – купол на взаимно перпендикулярных сводах. Эта конструктивная форма как универсальная формообразующая модель использовалась в разных архитектурных объемно-пространственных структурах. Основные архитектурные матрицы: базилика, зальные и центрические формы – архетипы, на основе которых сформировались устойчивые композиционные типы и конструктивные схемы купольной композиции. Метод комбинирования – это способ, на базе которого сформировалась монументальная архитектура христианской Армении и ее композиционная сущность. И как следствие – композиционное многообразие культовых строений Армении и их подвидовых вариантов в количественном отношении равнозначно византийским разработкам.

В VII веке купольная архитектура стала доминировать в христианском мире. Отказ от свободно стоящих колонн в архитектуре каменных конструкций механически привел к увеличению диаметра куполов центрических сооружений Армении. А с периода строительства крестовокупольных церквей в Византии начался противоположный процесс – уменьшение

диаметра церковных куполов, ведь крестовокупольная церковь – самый распространенный тип храма в Византийской империи.

Монументальная архитектура Византии и Армении – это разные художественные системы. Зодчество средневековой Армении стилистически совершенно индивидуально, этот культурный феномен распространен по всему Армянскому нагорью и прилегающим к нему территориям. А в основу художественной системы византийского стиля заложена греко-римская ордерная система, синтезированная с художественно-конструктивными особенностями региональных архитектурных школ, получившая распространение в культурном ареале, охватывавшем обширные территории империи. Культовую монументальную архитектуру двух культур – армянской и византийской – несмотря на стилистические, композиционные и конструктивные различия, объединяет церковный ритуал, формирующий внутреннее пространство церкви, его доминанты и структуры. Разные по архитектурному образу церкви и соборы имеют аналоги в композиционном и конструктивном плане, что раскрывает новые стороны храмового зодчества в христианской культуре.

БИБЛИОГРАФИЯ

Փրիգորյան Վ. 1982, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնաձևերը փոքր եկեղեցիները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 188 էջ:

Асратян М.М. 2000, Армянская архитектура раннего христианства, М., «Инкомбук», 400 с.

Брунов 1966, Всеобщая история архитектуры 1966, т. 3, Л.-М., изд-во литературы по строительству, 687 с.

Комеч А.И. 1971, Византийская архитектура IX–XII вв. и архитектура Киева X–XII вв., Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата искусствоведения, М., 20 с.

Комеч А.И. 1973, Храм на четырех колоннах и его значение в истории византийской архитектуры (Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Сб. статей в честь В.Н. Лазарева, М., «Наука», 592 с).

Кузнецов А.В. 1951, Тектоника и конструкция центральных зданий, т. 1, М., Гос. изд-во архитектуры и градостроительства, 267 с.

Марутян Т.А. 1989, Архитектурные памятники, Ереван, «Хорурдаин грох», 269 с.

Мнацаканян С.Х. 1989, Крестовокупольные композиции Армении и Византии V–VII веков, Ереван, изд-во АН, 172 с.

Якобсон А.Л. 1983, Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры, Л., «Наука», 170 с.

Якобсон А.Л. 1976, Армения и Сирия. Архитектурные сопоставления, Византийский временник. Т. 37, М., «Наука», с. 192–206.

Якобсон А.Л. 1973, Взаимоотношения раннесредневековой архитектуры Армении и Византии // Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ, N 4, 33–42 էջ:

Brosset M. 1860, Les ruines d'Ani. Saint-Petersbourg, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, s. VII.

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱ – ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՏԱՃԱՐԱՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ - ԿԱՅՈՒՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐ ԵՎ ԿՈՄՊՈԶԻՑԻՈՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ

ՄԱՅԱԿԱՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ կայուն ճարտարապետական տիպ, տեկտոնիկ համակարգ, կառուցվածքային զուգահեռներ, գմբեթավոր բազիլիկա, կառուցվածքային ձև, խաչագմբեթ համակարգ, տետրակոնխ:

Բյուզանդագիտության ասպարեզում բանավիճային բնույթի՝ բյուզանդական խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցու ծագումնաբանության և ձևավորման խնդիրը հիմք է հանդիսացել կոմպոզիցիոն համանմանության ուսումնասիրության համար: Ուսումնասիրության արդյունքում ի հայտ է եկել միջին բյուզանդական շրջանում (IX–XII դ.)՝ կայսրության ճգնաժամային իրավիճակի պայմաններում, որպես տիպային կանոնական եկեղեցու՝ արդեն իսկ կայացած էջմիածին – Բագարան (V–VII դ.). կոմպոզիցիային նախապատվություն տալը: Վիթխարի կայսերական գմբեթավոր բազիլիկները փոխարինվել են խաչագմբեթ եկեղեցիներով՝ պայմանավորված տնտեսական, և ոչ թե էվոլյուցիոն ու տեխնոլոգիական գործոններով: Խաչագմբեթ եկեղեցիների կոմպոզիցիայի ընտրությունը նպատակահարմար էր շահավետ շինարարական տեխնոլոգիաների կիրառման, ինչպես նաև արևմուտքին բնորոշ գեղագիտական ընկալման համար:

Փոխուղահայաց թաղերի վրա ամրակայված գմբեթը մի կառուցվածք է, որը համընդհանուր ձևաստեղծ մոդել է և ձևավորել է քրիստոնեական Հայաստանի գմբեթավոր ճարտարապետությունը: Վաղ միջնադարյան շրջանում

այս ուղղահայաց քարե կառուցվածքը սինթեզվել է սրահային և բազիլիկ ծավալների հետ՝ ձևաստեղծելով գմբեթավոր եկեղեցիներ: Մոնումենտալ ճարտարապետությունը (տաճարաշինությունը) պետական ռազմավարության ուղղություններից է և քրիստոնեական Հայաստանում ձևավորվել է ազգային ինքնության շրջանակներում, իսկ Բյուզանդիայում՝ համակցված մշակույթների հիման վրա: Տվյալ ուսումնասիրության մեջ, համեմատական մեթոդի կիրառմամբ ի հայտ են բերվել կոմպոզիցիոն զուգահեռներ՝ հայկական և բյուզանդական տաճարաշինության ոլորտում, ինչպես նաև կայուն ձևերի քանակական հավասարազոր ցուցանիշներ:

BYZANTIUM – ARMENIA: TEMPLE BUILDING – RIGID TYPES AND COMPOSITIONAL ANALOGUES

MNACAKANYAN A.

Summary

Key words: rigid architectural type, tectonic system compositional parallels, domed basilica, constructive pattern, cross-dome system, tetraconch.

The compositional analogies are started with the principal issue of the Byzantine knowledge – genesis and formation of the cross-domed church. In the Middle Byzantine period (9–12th cc.) the typical canonic church was built after a ready-made structure of Echiadzin – Bagharan (5–7th cc.). The substitution of the enormous Imperial domed basilicas into the cross-domed churches is prompted by the economic factors. Besides, it is esthetically close to the perception in the Western world.

The structural form is based upon mutually perpendicular vaults, a universal model determinant of the domed structure for the Christian Armenia.

In the Early Medieval Period that vertical stone structure had been synthesized with the hallroom and basilica structures by transforming them into cross-dome. Temple building is a strategic trend of the state system having been developed through ethnic identification in Christian Armenia. This presentation deals with comparison of special structures and church compositions. Temple building in Byzantium and Armenia show similarities of steady-state compositional formations.

AELITA DOLUKHANYAN*

Membre-correspondante

de L'Ans D'Arménie

Docteur en Philologie, Professeur

aelita.dolukhanyan@gmail.com

**LE DISCOURS EN FRANÇAIS DE GHÉVOND (LÉONCE)
ALICHAN, CONSACRÉ À L'HISTOIRE ET À LA
LITTÉRATURE DE L'ARMÉNIE**

Dédié au 200e anniversaire de la naissance de Ghévond Alichan

Mots-clés: Alichan, Collège Mouradian, arménologie, histoire, géographie, littérature, Paris.

Parmi l'immense héritage multilatéral littéraire, historique, géographique, philologique, arménologique et de traduction de Ghévond Alichan, une place de choix revient à ses ouvrages écrits en d'autres langues, en anglais, en français et en italien. Le premier entre ceux-là est le recueil *Armenian Popular Songs* (*Chants populaires arméniens*), publié en anglais et en arménien, dont la brève préface et les notes sont uniquement en anglais, pour les lecteurs anglophones¹. Le recueil est formé de spécimens choisis de la poésie populaire arménienne, que nos sages scribes ont copiés et inclus dans les manuscrits arméniens, en les sauvant de l'oubli. Dans cette optique, Alichan a continué la tâche commune

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.04.20, գրախոսվել է 27.04.20, ընդունվել է պաշարույթ-
յան 14.08.20:

¹ *Armenian Popular Songs* 1852.

Le Discours en Français de Ghévond (Léonce) Alichan...

commencée par Khatchatour Abovian. Ces chants folkloriques présentent une grande valeur historique et artistique. Citons parmi ces œuvres «Ի Լեւոն որդի Հերմոյ Ա» (*On Leo Son of Haiton I, Sur Léo, fils de Hétoum Ier*), «Ողբ Զուլայեցոց» (*The Armenians in their Emigration from Old Julfa, Les Arméniens lors de leur émigration de la Vieille-Julfa*), «Երգ արագիլի» (*To the Stork, Le chant de la cigogne*), Մանուկն եւ ջուրն (*The Youngman and the Water, Le jeune garçon et l'eau*)), etc. Par la suite, elles ont été arrangées par les classiques arméniens G. Aghayan et H. Toumanian.

Après le décès de Ghévond Alichan, la Congrégation des Mekhitaristes de Venise a publié toute une bibliographie de grande valeur qu'elle a intitulée « Bibliothèque d'Alichan ». Elle est composée de cinq parties : « Poétique », « Littéraire », « Géographique et historique » et la dernière, « Religieuse ».

La partie « Géographique et historique » contient les œuvres en langues étrangères d'Alichan :

a) *Tableau succinct de l'histoire et de la littérature de l'Arménie*, exposé en français, Venise, 1869

b) *Physiographie de l'Arménie*, en français, Venise, 1860

c) *Elia d'Alessandro*, Venezia, 1876

d) *Laboubnia, auteur syrien, contemporain des Apôtres, Lettre du Roi Abgar, ou Histoire de la conversion des Édesséens*, traduit en français avec plusieurs notes, Venise, 1868

e) *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie*, description géographique et historique, avec carte et illustrations, traduit du texte arménien, Venise, 1899

Dans cette liste, c'est l'exposé *Tableau succinct de l'histoire et de la littérature arménienne* qui nous intéresse. Alichan l'a lu en 1859 au cours d'une cérémonie au Collège Samvel Mouradian. Cet exposé prolixe est consacré à Samvel Mouradian, riche Arménien originaire d'Eudoxie, selon le testament duquel le collège a été fondé pour devenir par la suite une merveilleuse école d'arménistes.

Le Collège Samvel Mouradian a été fondé en 1832 dans la ville de Padoue d'Italie. En 1846, elle a été transférée à Paris. Alichan a travaillé dans ce Collège de 1859 à 1951, tout en occupant en même temps les postes d'inspecteur aux Collèges Rafaélian de Venise et Mouradian de Paris.

Tout l'œuvre d'Alichan, aussi bien littéraire que scientifique, est pénétré d'un patriotisme illimité et d'idées de libération nationale. C'est dans ce même esprit

qu'il a travaillé comme pédagogue. Nous apprenons de la biographie de ce grand arméniste qu'il a été hautement apprécié des Pères Mekhitaristes de Venise. Lorsque Gabriel Aïvazovsky, rédacteur de la revue « *Bazmavep* », est parti pour le Collège Mouradian de Paris, ce poste a été confié avec grande estime à Alichan. En visitant le Collège, les célèbres savants français étaient émerveillés des qualités pédagogiques d'Alichan qui présentait l'Arménie comme un pays magnifique et les Arméniens comme une nation géniale, et en parlait souvent dans ses discours tenus en français².

Une autre figure patriotique, Grigor Artzrouni qui connaissait personnellement Alichan, écrit : « Le Père Alichan est connu de tous les Arméniens et de toute l'humanité comme écrivain et poète... Mais peut-être beaucoup ne savent-ils pas qu'Alichan était également un pédagogue intelligent. Il était l'âme des études en langue natale de l'école qu'il dirigeait... »³.

Le dernier grand ouvrage d'Alichan a été son *Histoire d'Arménie* (« Հայաստանի ») dont le titre est extrêmement éloquent⁴. Dans ce livre, l'arméniste a réuni un immense recueil d'ouvrages d'historiens et d'écrivains arméniens, des données concernant l'Arménie, des œuvres de poètes et du folklore arméniens de la période allant de l'Âge d'Or au XVIIIe siècle, recueil qui représente en fait le parcours difficile, mais plein de faits glorieux et d'actes de courage de l'Arménie, ainsi que leurs célèbres auteurs.

Lorsque nous comparons cette *Histoire d'Arménie* avec l'exposé lu à la cérémonie de 1859 du Collège Mouradian, nous constatons l'identité de ce que dit l'arméniste et son noble but.

Au début de son exposé, Alichan note qu'une année auparavant, il a présenté un exposé analogue, consacré au glorieux Haïk, ancêtre du peuple arménien. À présent, il a l'intention de mentionner un autre grand Arménien, Samvel Mourad (Mouradian).

Alichan rappelle que l'Allemagne voisine célèbre avec un grand éclat l'anniversaire du génial poète Schiller. Mais les Arméniens ne sont pas en mesure de célébrer comme il le faudrait l'anniversaire d'un grand homme qui a contribué au progrès du génie de sa nation. Il parle avec une profonde tristesse des grands territoires sur lesquels les Arméniens ont vécu pendant des siècles. Tandis que de

² Yérémiian 1902, 20, 74.

³ Yérémiian 1902, 92.

⁴ Voir Alichan 1901.

nos jours, les Arméniens se sont dispersés dans le monde entier en plus grande quantité qu'aucune autre nation. Où que se trouvent les Arméniens, ils y laissent leur souvenir et leurs monuments. Il remarque avec une grande douleur que les puissants empires, que seuls les biens matériels intéressent, discutent les destinées des peuples du monde entier, oubliant les sentiments d'humanisme⁵. Il semble que ces lignes soient écrites aujourd'hui. Il parle avec une reconnaissance particulière de la glorieuse et noble France qui a accueilli les Arméniens avec bienveillance. Et le Collège Mouradian que Mourad a légué dans son testament au peuple arménien, se souvient à présent de ce grand Arménien au cours d'une cérémonie, à laquelle participent et les Arméniens et les Français.

Alichan considère que le berceau des Arméniens est le Paradis, la terre où coulent les fleuves du Paradis, là où a pris naissance la civilisation intellectuelle de l'humanité. Les peuples les plus anciens, les Juifs, les Chaldéens lient à Noé la nouvelle évolution de l'humanité, et non seulement les traditions orales en témoignent, mais aussi les sources écrites⁶.

D'après Alichan, les Arméniens ont une civilisation très ancienne et leurs arts, leur poésie et leur cosmologie sont plus anciens que ceux qui se sont développés en Égypte, chez les Chaldéens, en Grèce ou en Inde. Nous trouvons ces traces chez nos chroniqueurs anciens, dans la Bible, dans le folklore de divers peuples et dans les œuvres des historiens les plus anciens⁷.

Avant la naissance de Jésus-Christ, vers le milieu du IIe siècle, l'histoire de l'Arménie a acquis un plus grand éclat, et le peuple arménien a joué un rôle significatif dans l'histoire universelle⁸. Les frontières de l'Arménie atteignaient les points de la chaîne du Caucase où l'Égypte se sépare de l'Asie.

Comme résultat des rapports eus avec ces peuples pendant une période de 500 ans, la langue arménienne s'est enrichie d'emprunts, les coutumes et les croyances du peuple se sont formées. Parmi les divinités de différentes nations, des Grecs, des Assyriens, des Perses et des Parthes, le culte de la déesse Anahite a été primordial, on l'appelait Mère de toutes les vertus. Les Arméniens vénéraient aussi Tyr, dieu de la science et de l'écriture.

⁵ **Alichan** 1883, 7.

⁶ **Alichan** 1883, 9.

⁷ **Alichan** 1883, 10–11.

⁸ **Alichan** 1883, 11.

À la suite de Movses Khorénatsi, Alichan fait remonter la plus ancienne relation de l'histoire ancienne de l'Arménie à Mar Abass⁹, historien assyrien. Tigrane le Grand a fait transporter de Grèce les statues des dieux grecs et il a frappé monnaie à inscriptions grecques. Il a réuni à sa cour des savants grecs et l'un d'eux a écrit l'histoire de Tigrane encore de son vivant. Il a fait donner à son fils Artavazd une instruction grecque et ce dernier écrivait des tragédies sur l'exemple de Sophocle et d'Euripide. Au Ier siècle de l'ère chrétienne, l'Arménie est tombée sous domination romaine. Les Romains étaient intéressés par les minerais du sous-sol arménien et ses beaux fruits dont ils ont nommé l'un, l'abricot, *Prunus armeniaca*. Cette appellation s'est conservée jusqu'à nos jours. Nous pensons que le premier auteur d'une histoire de Rome, Tyrannio a été un Arménien, fait prisonnier par Lucullus, nommé Tiran, prénom usité jusqu'à présent chez les Arméniens¹⁰. Il a été en même temps l'ami intime de Cicéron.

Avant Machtots, les Arméniens se servaient des écritures grecque, assyrienne et avestique. En Perse, la dynastie des Arsacides a été remplacée par les Sassanides qui est revenue à l'ancienne religion des mages et voulait faire de l'Arménie aussi un pays de religion zoroastrienne.

Tiridate Ier, revenu d'exil, a réussi au prix de grands efforts à restaurer la culture nationale en Arménie et il a régné ensuite heureusement pendant quarante ans. Le christianisme était déjà vénéré du vivant du Christ par Abgar, roi arménien d'Édesse, qui correspondait avec Jésus et qui a été baptisé par l'apôtre Thaddée pour adopter le christianisme. Ensuite, le christianisme a été propagé en Arménie par Bartolomé, un autre apôtre du Christ.

L'auteur présente l'époque de Tiridate III, ainsi que les Vierges Hripsiméennes, la fuite de l'empereur Dioclétien de Rome et sa venue en Arménie, leur martyre et la conversion au christianisme de toute l'Arménie par Grégoire l'Illuminateur. 400 évêques grecs et syriens sont venus en Arménie pour prêcher la nouvelle religion en grec et en syriaque.

Sahak Parthev, petit-fils de Grégoire l'Illuminateur, l'archimandrite Mesrop Machtots et le roi Vramchapouh se préoccupaient de la création d'une écriture nationale. Machtots a créé l'alphabet arménien au début du Ve siècle et il a

⁹ Alichan 1883, 13.

¹⁰ Alichan 1883, 15.

entrepris avec ses disciples la traduction en arménien de la Bible et de presque toutes les œuvres des Saints Pères¹¹.

Les disciples de Machtots, qui sont devenus ensuite d'habiles traducteurs, avaient été instruits à Athènes, à Alexandrie, à Édesse, à Constantinople et dans les écoles et les bibliothèques renommées de Rome¹².

Parmi les traductions qu'ils ont accomplies, il y en a de telles dont les originaux grecs sont perdus, telles la *Chronique* d'Eusébe de Césarée, les œuvres de Philon l'Hébreu, les *Homélies* de Sévérien¹³, Le Ve siècle est considéré l'Âge d'Or de la littérature arménienne.

BIBLIOGRAPHIE

Armenian Popular Songs, 1852, Venise, Impr. St. Lazare, 85 p.

Alichan L. 1883, Tableau succinct de l'histoire et de la littérature arméniennes, Venise, Impr. St. Lazare, 49 p.

Alichan L. 1901, Histoire d'Arménie («Հայաստան») Venise, Imprem. St. Lazare, 1031 p. (en arménien).

Yéremian A., Biographie du Père Alichan, Venise, 1902, Impr. Saint Lazare, 158 p. (en arménien).

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ ՃԱՌԸ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ

Ղևոնդ Ալիշանի ծննդյան 200-ամյակի առթիվ

ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի քառեր՝ Ալիշան, Մուրադյան վարժարան, հայագիտություն, պատմություն, աշխարհագրություն, գրականություն, Փարիզ:

Ղևոնդ Ալիշանի հսկայածավալ ու բազմաբնույթ գրական, պատմական, աշխարհագրական, բանասիրական, հայագիտական ու թարգմանական ժա-

¹¹ **Alichan** 1883, 23.

¹² **Alichan** 1883, 23.

¹³ **Alichan** 1883, 23.

ռանգության մեջ իրենց ուշագրավ տեղն ունեն այլ լեզուներով՝ անգլերենով, ֆրանսերենով ու իտալերենով գրված գործերը: Դրանց մեջ առաջինը անգլերենով ու հայերենով լույս տեսած “Armenian Popular songs” ժողովածուն է, որի համառոտ նախաբանը և ծանոթագրությունները միայն անգլերենով են՝ այդ լեզվով ընթերցողների համար:

Ղևոնդ Ալիշանի մահվանից հետո Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանությունը հրատարակել է մեծարժեք մի մատենագիտություն՝ «Ալիշանեան մատենադարան» վերնագրով: Այն բաղկացած է հինգ բաժիններից՝ «Բանաստեղծականք», «Մատենագրականք», «Աշխարհագրականք եւ պատմականք», «Բանասիրականք» և վերջինը՝ «Կրոնականք»:

«Աշխարհագրականք եւ պատմականք» բաժնում են զետեղված Ալիշանի օտարալեզու գրքերը:

Այս ցանկի մեջ մեզ հետաքրքրողը “Tableau succinct de l’histoire et de la littérature Arménienne” զեկուցումն է, որն Ալիշանը կարդացել է 1859-ին, Մուրադյան վարժարանի հանդիսությանը: Այն նվիրված է մեծահարուստ Սամուէլ Մուրատեանին, որի կտակի համաձայն, բացվել է վարժարանը՝ դառնալով ապագա հայագետների հիանալի դպրոց:

ДОКЛАД ГЕВОНДА АЛИШАНА НА ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ, ПОСВЯЩЕННЫЙ ИСТОРИИ И ЛИТЕРАТУРЕ АРМЕНИИ

(К 200-летию со дня рождения Гевонда Алишана)

ДОЛУХАНЫАН А.

Резюме

Ключевые слова: Алишан, гимназия Мурадян, арменоведение, история, география, литература, Париж.

Среди огромного и разностороннего литературного, исторического, географического, филологического, арменоведческого и переводческого наследия Гевонда Алишана значительное место занимают труды, написанные на английском, французском и итальянском языках. Первым из них является сборник *Armenian Popular Songs* («Армянские народные песни»), изданный на английском и армянском языках, краткое предисловие и

примечания к которому написаны на английском для англоязычных читателей.

После смерти Гевонда Алишана Венецианская Конгрегация Мхитаристов опубликовала ценную библиографию под названием «Алишанская библиотека», состоящую из пяти разделов: «Поэзия», «Литература», «География и история», «Филология», «Религия».

В раздел «География и история» включены труды Алишана на иностранных языках, в том числе доклад *Tableau succinct de l'histoire et de la littérature arméniennes* («Краткий очерк по армянской истории и литературе»).

В списке его работ нас интересует вышеназванный доклад, прочитанный Алишаном в 1859 году в гимназии Мурадян и являющий собой краткий обзор истории и литературы армянского народа. Доклад посвящен Самвелу Мурадян, по завещанию которого была основана гимназия, воспитавшая не одно поколение арменоведов.

VERJINÉ SVAZLIAN*

Docteur en Philologie

*Chercheur chef à l'Institut d'Archéologie et d'Ethnographie
de l'Académie Nationale des Sciences de la République d'Arménie
vsvaz333@yahoo.com*

LE DÉCLIN DU ROYAUME ARMÉNIEN DE CILICIE ET LES BATAILLES D'AUTO-DÉFENSE DES ZEYTOUNIOTES (Essai Historique et Philologique)

Mots clés: Royaume de Cilicie, Génocide Arménien, les batailles d'auto-défense, Zeytoun, Moussa Dag, Survivants témoins oculaires, Témoignages

Introduction

Après le Génocide de 1915, le dépeuplement de la Cilicie (1921) et la catastrophe de Smyrne (1922), les régions peuplées d'Arméniens de l'Arménie Occidentale, de la Cilicie et de l'Anatolie ont été complètement désertées, une partie considérable des Arméniens occidentaux a été exterminée, alors que ceux qui ont survécu par miracle se sont dispersés dans le monde entier.

Après de terribles errances, une partie de ces survivants, venant de Constantinople, de Grèce, de France, de Syrie, du Liban, d'Egypte, des pays balkaniques et d'ailleurs, se sont rapatriés en Arménie Soviétique et se sont installés dans des quartiers et des villages nouvellement construits portant le nom de leurs villes et villages d'origine (Nor Arabkir, Nor Zeytoun, Nor Hadjn, Nor Arech, Kilikia, Moussa Ler, Nor Ayntap, Nor Marach, Edessia, Sébastia, Malatia, Nor Kharberd, etc.).

A partir des années 1955, par notre vocation d'Arménienne occidentale (d'abord sur notre propre initiative, puis grâce aux expéditions scientifiques individuelles organisées par l'Institut d'Archéologie et d'Ethnographie de l'Académie Nationale des Sciences d'Arménie), parallèlement à d'autres recherches scientifiques, nous avons enregistré les reliques orales de la culture des rescapés rapatriés, témoins oculaires des événements historiques susmentionnés, qui, pour

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.05.19, գրախոսվել է 06.07.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

différentes raisons, n'ont encore jamais été enregistrées ni étudiées en Arménie, ni dans la Diaspora.

Nous nous sommes spécialement efforcée d'inclure non seulement les récits des narrateurs ciliciens, mais aussi de ceux des régions peuplées d'Arméniens de l'Arménie Occidentale et de l'Anatolie pour broser un tableau aussi complet que possible du folklore de tous les Arméniens occidentaux, de leur mentalité et de leurs méditations.

Compte tenu de l'action des facteurs inévitables du temps et de l'espace et dans les conditions de l'instruction générale établie en Arménie, il n'a pas toujours été facile de découvrir les porteurs des traditions folkloriques du passé, gens âgés et parlant des dialectes, et d'enregistrer leurs différents récits, mais nous avons essayé de conserver autant que possible l'originalité du dialecte de chaque localité et de conserver intacte la communication des narrateurs.

Nous avons enregistré les sujets en dialectes à l'aide de la transcription scientifique usitée, conservant les particularités linguistiques des dialectes déjà en voie de disparition de la Cilicie (Zeytoun, Fendedjak, Hadjn, Moussa-Dagh, Kessab, Marach, Beylan, Ayntap, Dyortyol, Sis, Tarse, Adana, Mersine), ainsi que de ceux de certaines régions de l'Arménie Occidentale (Edesse (Urfa), Tigranakert, Bitlis, Erzeroum, Van, Kharberd, Kghi, Balu, Malatia, Césarée, Sivas, Yozghat, Konya, Afion-Karahissar, Adabazar, Eskichéhir, Bursa, Bilédjik, Nicomédie, Smyrne, Tchanakkalé, Rodosto, Constantinople).

La variété des genres et des thèmes du recueil est conditionnée d'abord par les hauts et les bas de la vie sociale, politique et économique des Arméniens occidentaux, et leurs circonstances toujours changeantes (car les événements remarquables du passé, ainsi que les innombrables impressions de la vie quotidienne du peuple ne peuvent tenir dans le cadre de quelques genres folkloriques), puis par notre propre intention d'enregistrer tout ce qu'il était possible de sauver d'un oubli éternel. C'est pourquoi ce recueil contient presque tous les genres de sujets folkloriques d'un certain nombre de régions peuplées d'Arméniens de l'Arménie Occidentale, de la Cilicie et de l'Anatolie aussi bien que les narrations des rescapés du Génocide Arménien.

Le Royaume Arménien de Cilicie. XIe–XIVe siècles (Essai historique)

Cilicie¹ ou Sisvan, « cette belle terre en forme d’arc »² s’étend au sud-est de l’Asie Mineure, protégée au nord par la frontière naturelle que forment les Monts du Taurus, à l’est par la Montagne Noire ou Amanus et baignée au sud par les eaux bleues et violettes de la Mer Méditerranée.

La Cilicie, dont le territoire se partage en Cilicie-Plaine et Cilicie-Montagne, est arrosée par de grands fleuves dont le Pyramus (Djihan), le Saros (Seyhan), le Cydnos (Tarsus Tchay) paré de cascades, le Calycadnos (Sélevkia), le Lamos (Lama) et bien d’autres. Prenant leur source dans les montagnes du nord, ces fleuves apportent avec leurs eaux des alluvions qui enrichissent la plaine déjà fertile de la Cilicie avant de se jeter dans la Méditerranée³.

La partie nord-est de la Cilicie est la Cilicie-Montagne, nommée aussi Trône Cilicien, un haut plateau aux forêts touffues de cèdres, d’oliviers, de sapins, de pins et de chênes, aux gras pâturages et aux prés fleuris. La faune est riche en toutes sortes d’animaux (gazelles, cerfs, chamois, panthères, ours, hyènes, chacals, sangliers) et d’oiseaux (cigognes, aigles, vautours, hiboux, faucons, perdrix, cailles, paons, faisans, étourneaux), et le sous-sol en minerais divers (fer, pyrite, plomb, argent, calcaire, soufre, couperose, cuivre, sel, bore) et eaux thermales⁴.

Les plus anciens habitants de la Cilicie étaient des races et des groupes raciaux de l’Asie Mineure. Les Arméniens se sont installés en Cilicie depuis le règne de Tigrane le Grand (95–55 av. J.-C.), lorsque la partie orientale du pays a été réunie à l’Arménie et que le golfe d’Issop (actuelle Alexandrette) a été nommé Golfe Arménien. Par la suite, Jean Chrysostome, exilé en Cilicie a écrit dans une lettre (404) que le village qu’il habitait était peuplé d’Arméniens et que c’était un prince arménien qui en était le seigneur. Comme résultat de la politique byzantine de délocalisation des Arméniens, dès la première moitié du VIIe siècle un grand nombre d’Arméniens peuplaient les régions orientales de la Cilicie. L’on sait également qu’en 809 la ville de Sis a été reconstruite et que de nombreux Arméniens sont venus s’y installer. Au Xe siècle, la population arménienne de la Cilicie est

¹ Selon une légende grecque ancienne, le pays a été nommé Cilicie d’après le nom de Cilix, fils du roi Agenor, qui, après de vaines recherches de sa sœur Europe enlevée par Zeus, s’y serait installé. Voir **Mutafian** 1988, 71–77.

² Ալիշան 1883, 9:

³ Քելեշեան 1949, 9:

⁴ Pour plus de détails, voir **Տէր-Ղազարեան** 1966.

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

devenue si dense que le Catholikos Khatchik Ier Archarouni y a fondé un nouvel évêché arménien⁵.

Poussant les Arméniens vers les provinces micrasiatiques du royaume, l'Empire Byzantin essayait, d'une part, de créer un solide rempart de chrétiens entre lui et l'Orient musulman, et menait, d'autre part, une politique d'affaiblissement de l'Arménie, souhaitant la priver d'une vie politique indépendante et pousser les Arméniens vers la confession chalcédonienne. Recevant de vastes domaines dans ces régions, les Arméniens y ont créé d'importantes exploitations en fournissant à l'armée byzantine de courageux soldats dont la renommée était reconnue.

La politique de délocalisation des Arméniens présentait un caractère massif surtout au XIe siècle, après la chute de la Royauté des Bagratides arméniens d'Ani et des autres royautes locales, lorsque, fuyant les massacres et les violences seldjoukides, de nombreuses maisons princières du Vaspourakan, de l'Artsakh, de Sassoun, du Chirak et d'autres régions d'Arménie émigraient en Cilicie avec leurs troupes armées, leurs vassaux et leurs serfs, et s'installaient dans les villes de Sis, de Mamista, d'Adana, de Tarse et dans leurs banlieues. Se rendant maîtres de vastes terres cultivées, de villes et de forteresses, les Arméniens ont bientôt concentré dans leurs mains la vie militaire, politique et économique de la région.

Au XIe siècle, un certain nombre de principautés arméniennes existaient déjà en Cilicie dont la plus connue et la plus viable était celle qu'avait fondée dans la Cilicie-Montagne le prince Rouben, un parent du roi Gaguik II Bagratide. En 1080, il a réussi à déloger les Byzantins et à établir en Cilicie une principauté autonome, faisant de la forteresse de Vahka, située entre Hadjn et Sis, le centre de son domaine⁶.

La principauté arménienne de Cilicie se trouvait en état de lutte permanente contre ses voisins : l'Empire Byzantin, le sultanat d'Iconie, le sultanat Seldjoukide et la principauté latine d'Antioche. Au cours de guerres sanglantes, bien des régions du pays passaient de main en main. Toutefois, grâce à la politique souple que menaient les princes Roubénides, ils parvenaient à mettre à profit les contradictions qui opposaient leurs adversaires et à agrandir progressivement leurs possessions. Vers la fin du XIIe siècle, ils gouvernaient presque tout le pays. La

⁵ Սարգսեան 1953, 4:

⁶ Քելեշեան 1949, 22:

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

Le climat favorable du pays, les vallées et les plaines fertiles favorisaient l'agriculture, alors que les pâturages des régions montagneuses contribuaient au développement de l'élevage.

Sous Lévon le Magnifique, la Cilicie comptait environ quatre cents villes et forteresses, dont les plus connues sont la forteresse de la capitale Sis (Sisson), celles d'Anazarbe, de Vahka, Kapan, Lambrone, Lerenkal, Bazé, Bardzr, Anamur, Ariutz, Aregni, Berdus, Enkouzoust...⁹.

Presque la moitié du million et plus d'habitants du pays vivait dans les villes. Les couches les plus nombreuses de la population citadine étaient formées d'artisans et de commerçants.

Parmi les arts et métiers les plus pratiqués, il convient de citer l'argenterie, l'orfèvrerie, les textiles, les tapis, les soieries, les verreries, la confection des vêtements, la maçonnerie, la forge, la construction des navires, le travail du bois, du cuir, ainsi que la métallurgie lourde et légère¹⁰.

Étant principalement des domaines royaux, les villes et les ports (Adana, Alaya, Ayas, Anazarbe, Corycos, Mamista, Sis, Séleucie, Tarse, etc.) se développaient sous la protection de l'État. Sous le règne de la dynastie Roubénide, Ayas et Alexandrette (actuel Iskenderun) jouaient le rôle de ports d'avant-garde entre l'Orient et l'Occident. Dans les villes et les ports de Cilicie, les Arméniens vivaient côte à côte avec les Assyriens, les Arabes, les Juifs, les Grecs, les Persans, les Italiens et les Français. La Cilicie arménienne entretenait des relations commerciales avec l'Italie, la Crimée, l'Arménie Majeure, la Syrie, l'Égypte, le Sultanat d'Iconie et d'autres pays. Les rois ciliciens concluaient de nombreux contrats avec les marchands et les confréries commerciales de Gênes, de Pise, de Florence, de Marseille, de la Sicile et d'autres villes et régions. Pour la première fois, des monnaies ont été frappées avec des légendes en lettres arméniennes et c'est l'un des mérites des Roubénides¹¹.

Parmi les importantes institutions centrales et locales de l'État, il faut citer les tribunaux, dont la Haute Porte ou la Porte Suprême, présidée par le roi. Pour se défendre contre l'ennemi extérieur et maintenir l'ordre intérieur, la cour avait créé et entretenait une armée régulière et prête à combattre.

⁹ Քելեշեան 1949, 10:

¹⁰ Քելեշեան 1949, 15.

¹¹ Քելեշեան 1949, 12.

L'épanouissement de la culture arménienne en Cilicie, basé sur les traditions séculaires de la culture arménienne, était conditionné par l'essor sans précédent de la vie politique et économique du pays. La cour royale protégeait et soutenait les initiatives culturelles des intellectuels arméniens. Ainsi, Kostandin Ier a fondé l'école de Kostalon, Thoros Ier, celles de Drazark et de Machkévor, Mleh, celle de Metz Kar, Lévon II a fait ouvrir les écoles d'Akner et de Gayli. Thoros II était un habile philologue; Lévon III, surnommé le Lettré, l'auteur du statut et du programme de la célèbre école d'Akner, il a organisé la collection et la copie de beaux et rares manuscrits. Lévon III a été soutenu dans ses initiatives par son épouse la reine Kérane. La reine Zabel contribuait grandement au développement culturel, de même que Kostandin, père du roi, les rois Hétoum II et Ochine.

Les intellectuels œuvrant dans les centres culturels de la Cilicie arménienne réunissaient soigneusement, étudiaient et recopiaient les milliers de manuscrits créés aux siècles précédents, ils traduisaient du syriaque, du grec et du latin de nombreux ouvrages littéraires et scientifiques; les principes fondamentaux de l'art calligraphique ont été théoriquement élaborés et généralisés en Cilicie. Bien des œuvres scientifiques, littéraires et artistiques présentaient les traits caractéristiques de la Renaissance.

Les hommes d'État et les intellectuels progressistes de l'époque, tels Nerses Chnorhali, Nerses Lambronatsi, Smbat le Connétable, Hovhannes Plouz Erzyinkatsi, Movses Erzyinkatsi et bien d'autres, avançaient l'idée de l'instruction et de l'éducation de la génération montante. Dans ce but, des écoles s'ouvraient dans de nombreux monastères et localités du pays et des milliers d'élèves des deux sexes y étudiaient. L'instruction était donnée gratuitement et elle était accessible. Les plus doués continuaient leurs études dans des écoles supérieures spécialisées ou dans les universités médiévales où on leur enseignait la théologie, la philosophie, la logique, le droit, la diplomatie, la médecine, la chimie, les langues étrangères, ainsi que les arts : la poésie, la calligraphie, l'enluminure et la musique. Ces disciplines étaient enseignées par des savants, des instituteurs, des maîtres et des archimandrites connus, nommés par la cour. On comptait parmi les promus de ces écoles de célèbres savants, d'éminents hommes d'État et d'Église. L'enseignement était donné dans la langue parlée de l'époque, l'arménien moyen de Cilicie.

Les centres culturels et scientifiques les plus importants de la Cilicie arménienne sont Akner, Arkayakaghine, Drazark, Hesvants, Machkévor, Metz Kar,

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

Mlidj, Djermaghbiur, Skevra, Sis, Tarse et bien d'autres alors que les écoles les plus connues de la Montagne Noire étaient celles d'Areg, de Chapir, Choughr, Paghakdziak, Parlahon (Paradis du Seigneur), Vardka et Karachit. Au nombre des nombreuses écoles de la capitale Sis, il faut citer l'université laïque fondée par Nerses Lambronatsi d'où sont sortis de grands savants et d'éminents hommes d'État. Les hommes de sciences qui y enseignaient étudiaient et traduisaient les œuvres d'Homère, de Platon, d'Aristote, d'Euclide, de Théophraste, de Pythagore... L'école de Drazark était connue pour l'enseignement des langues et des arts de la calligraphie, de l'enluminure et de la musique. C'est là qu'a étudié Sarkis Pitzak, l'un des plus remarquables maîtres de l'enluminure cilicienne. C'est là qu'enseignaient Hovsep le Musicien, le fabuliste Vardan Ayguétsi et bien d'autres. Mkhitar Goch a perfectionné son instruction dans l'une des écoles de la Montagne Noire, Nerses Chnorhali et Grigoris l'ont fait à Choughri. Guévork Meghrik et Grigor Lorétsi enseignaient à Parlahon. L'instituteur Hacob et Hovhannes Plouz Yerzykatsi donnaient des cours à Metz Kar, important centre culturel et grand scriptorium. C'est à l'école de Skevra qu'ont fait leurs études Grigor Skevratsi et Nerses Lambronatsi, ainsi que Mekhitar Hératsi, Aboussaïd, Grigoris, Siméon, Jocelyn et bien d'autres médecins et hommes de sciences renommés en Cilicie. C'est en parlant de ces innombrables personnalités éminentes ayant joué un rôle important dans la vie sociale de la Cilicie que le chroniqueur Hovhannes caractérise la Cilicie comme « Pays de philosophes et d'hommes de sciences ». C'est l'Âge d'Argent de la culture arménienne¹².

En outre, un grand nombre d'hommes d'État et d'Église se consacraient à la littérature et à l'historiographie. Notons spécialement Smbat le Connétable, auteur d'une *Chronique* et surtout du célèbre *Code de Lois* (1265), ainsi que Matthieu d'Edesse, Grigor Kessouni, Samuel Anétsi, Vardan Aknerts, le moine Maghakia, Nerses Chnorhali, Nerses Lambronatsi et bien d'autres personnalités brillantes qui décrivaient avec exactitude les événements de la glorieuse et héroïque histoire de trois cents ans de la Cilicie, tout en pleurant sincèrement les vains efforts des rois arméniens successifs qui tâchaient de résister aux attaques des envahisseurs étrangers et de conserver la puissante et glorieuse souveraineté arménienne fondée par Lévon le Magnifique.

¹² Քէլէշեան 1949, 38.

L'incursion des tribus ottomanes turques et l'autodéfense des Zeytouniotes

En 1375, le Royaume Arménien de Cilicie est tombé sous les coups des Mamelouks d'Égypte. Par la suite, ce territoire a été envahi par les tribus turques ottomanes et à partir du XVIIe siècle, la tribu afshâr des Gozan oghli y a régné presque sans partage.

On ne possède presque pas de sources écrites sur cette période d'anarchie, puisque tout ce qui existait est devenu la proie du feu.

En parlant de cette période, Grigor H. Galoustian cite ce qu'il a entendu du Prof. H. G. Djagmagdjan : « La tradition dit que les Arméniens vivant dans les villes ciliciennes de Sis, d'Adana, de Tarse, d'Ayntap et dans leurs proches banlieues ont subi plus de troubles que ceux des autres régions. Après la chute de la dynastie Roubénide, les Arabes ont été remplacés par les Turcs qui ont massacré la population, rasé les villages et les bourgs, détruit les églises, les monastères et les écoles ou s'en sont parfois rendus maîtres, comme c'est le cas des mosquées Yagh-djamis d'Adana et Kilissé-djamis de Tarse, debout jusqu'à présent, qui étaient des églises restées de l'époque de la dynastie Roubénide. La vieille inscription arménienne que j'ai vue de mes propres yeux en 1905 sur l'armoire de la mosquée de Tarse prouve que le bâtiment date du règne du roi Ochine.

Ce sont les témoins vivants des destructions qui ont eu lieu. Mais plus tard, on ne sait comment, les Arméniens ont été autorisés à construire des chapelles, mais ni églises ni écoles»¹³.

A cette époque, la situation des Arméniens de Cilicie était si pénible et humiliante qu'ils ont été contraints à porter dans leur vie quotidienne des vêtements noirs ou foncés, car ceux qui portaient des habits rouges ou verts étaient tués.

Les femmes ne sortaient pas de jour de la maison de peur d'être enlevées. De même, les beaux adolescents évitaient de marcher seuls dans les rues, car ils étaient ou tués ou turcisés de force. C'est pourquoi les jeunes Arméniens ne sortaient de chez eux que vêtus de haillons et le visage noirci avec de la suie.

Les paysans arméniens ne pouvaient gagner leur pain s'ils n'étaient pas sous la protection d'un bey turc en tant que ses « *gavours* », esclaves ou captifs. Ces beys prenaient avec mécontentement les Arméniens sous leur protection avec la permission officielle de les mettre à mort dès qu'ils le voudraient et de la façon

¹³ Պալուստեան 1934, 697:

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

qu'ils voudraient... Comme vengeance, les beys ennemis faisaient tuer les *gavours* l'un de l'autre. Dans ces circonstances, les Arméniens vivaient plongés dans la terreur de voir leurs beys respectifs se quereller ou se battre entre eux, car de toute façon c'étaient les Arméniens qui faisaient les frais de ces conflits. On aurait cru que les Arméniens étaient des troupeaux de moutons vendus aux commerçants qui parfois, pour se porter dommage les uns aux autres, égorgeaient les montons de l'adversaire. Toutefois, ceux qui égorgeaient les moutons d'un autre devaient en répondre devant la justice, mais non ceux qui mettaient à mort les Arméniens. Par ailleurs, le témoignage des Arméniens n'était pas valable devant les tribunaux... »¹⁴.

En parlant de la turcophonie des régions citées de la Cilicie, le Prof. H. G. Djagmagdjian continue : « Non seulement les écoles destinées à éduquer la jeune génération des Arméniens étaient interdites, mais les langues de ceux qui prononçaient un mot arménien étaient coupées. Dès lors, les habitants des villes susmentionnées (Sis, Adana, Tarse, Ayntap et leurs banlieues – V. S.) ont perdu l'usage de leur langue maternelle et sont devenus turcophones »¹⁵.

Confrontés à tant d'adversité, les Arméniens de Cilicie, bien qu'ayant perdu l'usage de leur langue, n'ont pas renié leur foi ni leurs vertus nationales; ils ont gardé pures leurs traditions familiales.

A son tour, G. Sarafian écrit en parlant des Arméniens d'Ayntap de cette époque : « Les exactions et les persécutions des Turcs étaient si cruelles que les habitants arménophones d'Ayntap sont devenus turcophones, de même que ceux des autres villes importantes peuplées d'Arméniens de l'Asie Mineure. Et ce sont les janissaires qui ont porté le coup fatal à l'arménophonie en coupant le bout de la langue de ceux qui parlaient arménien. Les Arméniens turcisés de force ont conservé leurs paroles et leurs expressions, ainsi que leurs coutumes arméniennes »¹⁶. Pour confirmer ce qu'il dit, l'auteur cite des faits dignes de foi : « Les données anthropologiques (la forme de la tête et les traits du visage) des Turcs d'Ayntap sont très semblables à celles des Arméniens. Les Turcs d'Ayntap et des villages environnants ont conservé les coutumes et les traditions de leurs ancêtres arméniens chrétiens; ils ne pratiquent pas la polygamie, ils restent attachés aux traditions de leurs ancêtres et à leur foi natale; ils fréquentent les églises armé-

¹⁴ Գալուստեան 1934, 697:

¹⁵ Գալուստեան 1934, 698.

¹⁶ Սարաֆեան 1953, 5:

niennes, leurs noms conservent les terminaisons arméniennes « -ian » ou « -ents » avec les terminaisons turques « -oghlu » ou « -ollou »; par exemple : Pilavents oghli Sarkis ou Odzakhotan (Odzikhaytian) oghlu, etc... L'on croit que l'arménophonie à Ayntap s'est muée en turcophonie dans les années 1800 »¹⁷.

C'est ce dont témoignent aussi les récits en langue turque que nous avons recueillis des rapatriés originaires des régions susmentionnées et miraculeusement rescapés du Génocide.

Toutefois, les conditions sociales et économiques des Arméniens des régions montagneuses de la Cilicie sont différentes.

Parlant des Arméniens des régions montagneuses de la Cilicie, Dr. H. Ter-Ghazarian écrit : « ... Après la chute du Royaume Arménien de Cilicie, les paysans arméniens de la Cilicie-Plaine, chassés par les persécutions des hordes conquérantes, ont quitté les plaines de la Cilicie et se sont réfugiés dans des positions imprenables, dans les gorges et les forêts, sur les montagnes inaccessibles, afin de se sauver des exactions. La paysannerie arménienne habitait Zeytoun, Hadjn, Vahka, Kapan, Androun et leurs environs; ils parlaient leurs propres dialectes, ils avaient leurs monastères et leurs sanctuaires. Poussés par le désir de vivre sans être sans cesse talonnés par la peur, ils choisissaient des lieux isolés pour y vivre dans une semi-indépendance »¹⁸.

C'est ce dont témoignent aussi les divers sujets folkloriques que nous avons enregistrés dans les dialectes des différentes provinces (Zeytoun, Hadjn, Marach, Moussa-Dagh, Kessab, Beylan, etc.).

Parmi les sujets enregistrés, il y a un certain nombre de récits historiques qui racontent dans une interprétation populaire que les Zeytouniotes n'avaient pas toléré les persécutions des gens de Gozan oghli : « *Il était un temps* », dit **Karapet Tozlian** (né en 1903), rescapé originaire de Zeytoun, « *où Khozan oghli (Gozan oghli – V. S.) était une sorte de roi en Cilicie : le Mont Namrouth, Gavour-Dagh, tout le Taurus arménien lui appartenaient. Il venait avec ses mercenaires pour collecter les tributs des villages arméniens. Les Arméniens demandaient chaque année à Gozan oghli : - Agha, comment apporter le beurre, fondu ou non?*

Gozan oghli leur disait : - Gavours, fondez-le avant de l'apporter.

¹⁷ Սարգսեան 1953, 7:

¹⁸ Տէր-Ղազարեան 1966, 65:

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

Pendant un certain temps, les choses ont continué ainsi, mais nos gens de Zeytoun sont un peu rudes, ils n'aiment pas avoir de commandant au-dessus d'eux. Un jour, ils se sont mis d'accord pour dire : - Cette année, quand Gozan oghli viendra, nous ne lui donnerons rien.

Gozan oghli est venu avec ses mercenaires et il a vu que les Arméniens ne lui donnaient rien, mais qu'au contraire ils étaient prêts à se battre. Il s'est mis en colère... C'est alors qu'est commencé le conflit entre Arméniens et Turcs. Depuis, nous sommes occupés à fabriquer des armes, pour que notre honneur reste sauf »¹⁹.

Voyant tout cela, le 17 février 1618, le sultan Mourad a signé une charte spéciale et reconnu à Zeytoun le statut de « terre privilégiée », selon lequel Zeytoun était affranchi de la capitation. Il était dit dans la charte : « Aucun collecteur d'impôt ne doit se trouver à Zeytoun, afin qu'aucun dommage ne soit porté à cette situation exceptionnelle et autonome et à la faveur d'autogestion sans intervention étrangère que je leur confère »²⁰.

Restant dignement fidèles à cette charte, les Zeytouniotes, profitant de leur situation géographique favorable, de leurs montagnes et de leurs gorges inaccessibles, éloignées des routes fréquentées, menaient depuis longtemps une vie à demi indépendante. Cet état de choses était insupportable pour les pachas de Marach et les chefs des tribus musulmanes du voisinage qui essayaient maintes fois de liquider cette semi-indépendance.

En 1780, Eomer pacha de Marach est venu avec son armée pour assiéger Zeytoun pendant sept mois. Un jeune brave nommé Hacob l'a tué par ruse et son armée, défaite par les Zeytouniotes, s'est enfuie, terrorisée²¹. Cet événement historique a été transmis de génération en génération pour atteindre notre époque sous la forme de la narration épique « *Le cornu Hacob* »²².

En 1819, les Zeytouniotes ont également infligé une défaite à la horde de Tchapan oghli²³. C'est ce que mentionne ce passage d'un chant épique composé en turc :

« Les fusils ottomans éclatent tchat-pat, Les soldats de Tchapan tombent

¹⁹ Cilicie N° 75, 84.

²⁰ Luqban 1946, 99:

²¹ Քէլէշեան 1949, 686:

²² Cilicie, N° 76, 84.

²³ Քէլէշեան 1949, 687:

*Les fusils de Zeytoun ne se laissent pas abattus,
intimider; Tchapan oghli, renonce à notre
Zeytoun! »²⁴*

Ensuite, en 1847, c'est Topal (le Boiteux) Sado qui attaque Zeytoun avec son armée de plusieurs milliers de soldats et de deux mille volontaires albanais²⁵. Se réunissant, les Zeytouniotes les massacrent aussi. Seuls vingt-quatre soldats ennemis parviennent à fuir.

*« Le Boiteux Sado s'approche de notre Zeytoun,
Il convoite nos jeunes vierges de douze ans.
Nous l'avons bien ajusté avec nos fusils,
Sado bek a reçu sa mort de nos mains! »²⁶*

Les Zeytouniotes étaient toujours prêts à refouler l'ennemi et à défendre leur existence et leur honneur. « *C'est pourquoi* », communique le même **Karapet Tozlian**, originaire de Zeytoun, « *nous n'étions pas à chanter et à danser, nous étions occupés à fabriquer des fusils et de la poudre avec le fer des mines de nos montagnes, afin que notre honneur soit sauf. C'est pourquoi, quand un garçon naissait dans notre pays, on disait « Voici encore un fusil ». Nos Zeytouniotes sont des gens braves et courageux* »²⁷.

Nos mères de Zeytoun élèvent des garçons courageux et sans peur. Sur le berceau de leurs fils, elles chantent :

*« Demain, mon fils deviendra soldat,
Pour étendre à terre les cadavres des ennemis,
Son fusil à boucle d'argent sur l'épaule,
Il combattra avec dévouement »²⁸*

Ayant la conscience des droits élémentaires de l'homme, élevés dans la dignité et la noblesse d'âme, les Arméniens de Cilicie ne pouvaient évidemment pas supporter le joug étranger. La révolte accumulée au fond de leurs âmes devait un jour faire éruption comme un volcan sous forme de l'insurrection de 1862²⁹.

Les Zeytouniotes ont divisé leurs forces armées de sept mille combattants en quatre détachements, commandés par les quatre princes de Zeytoun : Nazareth Sourénian, Mekertitch Yaghoubian, Assatour Enidounian (Norachkharhian) et

²⁴ Cilicie, N° 397, 154.

²⁵ Քէլէշեան 1949, 687:

²⁶ Cilicie, N° 397, 155.

²⁷ Cilicie, N° 78, 87.

²⁸ Cilicie, N° 147, 117.

²⁹ Քէլէշեան 1949, 687:

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

Hacob (Ghazar) Chovroyan. Dans une lutte héroïque, ils ont infligé une défaite à l'armée de plusieurs milliers de l'ennemi et composé le chant burlesque suivant :

*« Aziz pacha est venu avec son canon, Tachtchian a tiré et abattu le ca-
Il a tiré cent fois et n'a tué qu'un ânon, nonnier,
De peur, le pacha a rempli son
pantalon! »³⁰*

Bien des combattants se sont illustrés par leur bravoure dans ce combat, tel Mélikset Kassemlian, âgé de vingt et un ans qui, blessé, éventré, les intestins dehors, a continué à se battre et s'est traîné jusqu'à la hauteur Saint-Sauveur où ses proches l'ont trouvé et l'ont guéri. Entendant parler de ce haut fait surprenant, le poète Mekertitch Péchiktachlian l'a immortalisé dans son poème « La mort des braves ». Ce même cas est rapporté comme « fait réel » dans la narration « Le courageux Zeytouniote »³¹.

Dans ce combat inégal, livré dans la gorge de la rivière Tchakr, les Zeytouniotes sont parvenus à vaincre l'armée de quinze mille soldats d'Aziz pacha et les forces irrégulières des chefs des tribus voisines; ils les ont poursuivis jusqu'à la rivière Djahan, les chassant des limites de la province.

Cette victoire de Zeytoun est relatée dans le passage suivant d'un chant épique :

*« En mille huit cent soixante-deux, Sur le pont de Karassoun, nous avons
Le deux août selon le calendrier de vaincus les Tcherkesses,
Rome, Les cadavres ont pourri jusqu'à ce que
les oiseaux les dévorent »³².*

Aziz pacha a été remplacé par Achir pacha et d'autres qui ont eu la mission de punir les Zeytouniotes révoltés, mais eux non plus n'ont pas réussi à soumettre les braves de Zeytoun.

L'insurrection de Zeytoun est le premier soulèvement important contre la tyrannie turque. Elle a donné l'espoir d'une lutte non seulement aux Arméniens de Zeytoun et de la Cilicie, mais aussi aux intellectuels progressistes de l'époque : Mikaél Nalbandian, Haroutiun Svadjian, Mekerticth Péchiktachlian et à tous ceux qui voyaient la solution du problème arménien dans la lutte armée des masses populaires.

³⁰ Cilicie, N° 78, 86.

³¹ Cilicie, N° 79, 87.

³² Cilicie, N° 397, 155.

Ensuite, c'est le gouvernement français qui est intervenu avec sa mission « pacificatrice », essayant d'amener les mouvements de libération nationale des peuples assujettis par la tyrannie ottomane à servir ses propres intérêts diplomatiques, et il a résolu le problème de Zeytoun soi-disant « pacifiquement ».

Un peu plus tard, en 1865, des casernes et une mosquée turques ont été construites à Zeytoun et un gouverneur turc a été nommé qui est arrivé avec son personnel et un détachement de deux cent cinquante Tcherkesses mercenaires et leur commandant. Ils se sont installés dans les casernes neuves, où se sont également installés les officiels, et se sont mis à collecter des impôts, à piller la population et à inquiéter les femmes et les jeunes filles.

A cette époque, l'évêque Nikoghayos Khorkhorouni était primat de Fernouz et, selon un des récits historiques que nous avons enregistrés, il y avait un religieux d'une grande bravoure qui portait toujours sur lui, d'un côté de sa ceinture un poignard, de l'autre un pistolet. Une fois, alors qu'il servait la messe, on lui a appris que les Turcs avaient emmené les troupeaux du village. L'évêque a interrompu l'office en disant : « *Je vais chercher les troupeaux, puis je continuerai la messe* »³³.

Ne tolérant pas les violences du gouverneur Tavout Niazi, en 1879 les Zeytouniotes sont de nouveau passés à l'autodéfense, ils ont brûlé le siège du pouvoir officiel et la mosquée, puis ils ont prié le prince Papik Norachkharhian, un homme connu pour ses exploits et ayant mérité du peuple le titre de pacha, de passer à la tête de leur insurrection³⁴. Le prince Papik a accepté volontiers la proposition des villageois et, comme signal, il a fait battre le célèbre tambour de Zeytoun, béni par l'évêque Sarkis de Cilicie. Aussitôt, trois cents braves arméniens se sont réunis autour du prince Papik et ont fait campagne sous ses ordres pour se venger des cruels Tcherkesses collecteurs d'impôts. Pour encourager ses braves, le prince Papik a fièrement déclaré :

« Le prince Papik a dit : - Je n'écouterai personne, Je ne me soumettrai pas aux grands chefs d'Alep,	Même si mille soldats arrivent, je ne bougerai pas, Tu ne peux prendre Zeytoun, pa- cha, va-t-en! » ³⁵ .
--	--

³³ Cilicie, N° 103, 104.

³⁴ Քիչեղան 1949, 687:

³⁵ Cilicie, N° 397, 155.

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

Le gouvernement turc a réuni de nouvelles forces armées dans le but d'étouffer la révolte de Zeytoun qui traînait en longueur, mais les Zeytouniotes ne se soumettaient pas et continuaient à lutter, ils ont refusé de payer les impôts, chassé de la ville le gouverneur turc nommé d'Alep et les gendarmes, et se sont déclarés indépendants.

« N'est-ce pas les Zeytouniotes qui ont massacré cinq mille Tcherkesses? Est-il possible, est-ce qu'on verra jamais
Notre nation ne vous abandonnera pas Que le fils se retourne contre son père? »³⁶
cette terre,

La résistance des révoltés menés par le prince Papik a continué jusqu'à la fin de la guerre russo-turque, lorsque la Sublime Porte a été contrainte à entrer en pourparlers avec le prince Papik, le reconnaissant maire de Zeytoun. Finalement, après certaines concessions réciproques, Zeytoun a retrouvé la paix.

La guerre russo-turque, la victoire de la Russie et les conséquences de la guerre ont fait le mécontentement des États d'Europe Occidentale, surtout de la Grande-Bretagne, de l'Allemagne et des dirigeants de l'Autriche-Hongrie. Ces derniers ont exigé de revoir le traité signé en 1878, après la guerre, à San Stefano. La même année, le Congrès de Berlin a adopté l'article 61, plein d'équivoque, selon lequel la Sublime Porte prenait l'obligation de réaliser des réformes découlant des besoins locaux des provinces peuplées d'Arméniens et d'assurer aux Arméniens la sécurité, les protégeant contre les Tcherkesses et les Kurdes.

Parallèlement à ces circonstances historiques et politiques, l'instruction en Cilicie, dont les traditions culturelles étaient jadis si riches, a commencé peu à peu à reprendre ses activités.

Dans diverses provinces ciliciennes, les écoles fonctionnant presque clandestinement auprès des monastères ont été remplacées, sur l'exemple de Constantinople, par des écoles préparatoires portant des noms de fleurs, qui sont devenues ensuite des écoles avec leurs organisations de patronage. Ces dernières, entrant en concurrence avec les activités de prédication et d'enseignement des missionnaires installés en Cilicie, ont donné un nouvel essor à la vie culturelle des Arméniens locaux. Dès 1856, la première école régulière arménienne, l'École nationale Nersissian a été fondée à Ayntap, suivie en 1858 de l'Association Musée école du soir, plus tard nommée Association Musée Oussoumnassirats. En 1862, la première bibliothèque publique s'est ouverte à Ayntap; par la suite, enrichie de vo-

³⁶ Cilicie, N° 397, 155.

lumes reçus en don de Jérusalem, elle est devenue une organisation nationale exemplaire sous le nom de Bibliothèque Vardanian. Le 1er septembre 1874, les élèves de l'école Noubarian-Chahnazarian ont installé à Hadjn l'Association Vardanian dans le but d'y fonder une école. Par la suite, cette Association a étendu ses activités à toute la Cilicie et fondé des garderies, des écoles préparatoires et des écoles à Hadjn, à Ayntap, à Marach et ailleurs. Sont particulièrement à citer les foyers culturels d'Ayntap, ville surnommée « Athènes cilicienne » : École féminine supérieure américaine, écoles Vardanian et Adénakan, Séminaire cilicien, Collège central de Turquie et autres établissements scolaires dont les promus portaient la lumière spirituelle aux Arméniens du Moussa-Dagh, de Kessab, de Kilis et des autres villes et villages arméniens, les fournissant de maîtres et de maîtresses d'écoles, de prêtres et de prédicateurs³⁷.

Dans ces conditions de renouveau culturel, les massacres d'Arméniens organisés en 1894-1896 par le gouvernement du sultan ont été parfaitement inattendus ; on comprend que leur but était d'arrêter le progrès culturel et le mouvement de libération nationale, mettant ainsi un terme au Problème arménien.

Dès 1894, l'armée régulière turque et les détachements *hamidiés*, se sont heurtés à la résistance héroïque de Sassoun assiégé, l'ont cruellement réprimée. Voyant ces exactions inhumaines, les grandes puissances européennes, l'Angleterre, la France et la Russie ont élaboré en mai 1895 un nouveau « programme » de « réformes arméniennes » et l'ont remis au sultan. Non seulement Abdülhamid n'y a prêté aucune importance, mais en septembre 1895, alors que les membres du parti Hentchak avaient organisé une manifestation pacifique sur la place Bab Ali de Constantinople pour exiger la réalisation des réformes susmentionnées, il l'a étouffée dans le sang, faisant deux mille victimes arméniennes. En outre, sur ordre du gouvernement du sultan, au cours du même mois de septembre, des massacres ont commencé à Trébizonde, Baberd, Derdjan, Erzyinka, Bitlis, Tcharsandjak, Kghi, Baghech, Gumichkhané, Akn, Diarbékir, Marzvan, Sivas, Zili, Urfa et ailleurs. Ces massacres ont été perpétrés par les forces régulières de l'armée, les détachements *hamidiés* et les gendarmes, avec les méthodes les plus cruelles et inhumaines.

En octobre 1895, voyant que leur tour allait bientôt venir, les Zeytouniotes, réunis autour de leurs quatre princes et menés par le prince Ghazar Chovroyan,

³⁷ Pour plus de détails, voir **Գալուստեան** 1934, 427 et **Սարաֆեան** 1953, 651-670:

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

âgé de soixante-quinze ans, et M. Aghassi Toursargsian, membre du parti Hentchak arrivé de Londres, ont de nouveau levé l'étendard de la révolte.

« *Norachkharhian, Chovroyan, Ces quatre se sont unis
Sourénian et Yaghoubian, Pour combattre les Turcs* »³⁸.

Ils ont entouré le bâtiment du gouvernement de Zeytoun et les casernes, où six cents soldats turcs s'entraînaient, ils ont coupé les conduites d'eau qui fournissaient aux casernes de l'eau du pied de la montagne Berzynka, désarmé la garnison locale, se sont emparé des vivres et des munitions et se sont préparés à résister aux nouvelles forces armées qui se dirigeaient vers Zeytoun.

« *Nous nous sommes battus près de Bey- Nous avons fait captifs les soldats,
diz Tchay, Nous avons levé notre drapeau* »³⁹.
Nous sommes venus prendre la caserne,

Rageant, le sultan Hamid a ordonné de « détruire et réduire en cendres cette montagne ». Il a fait attaquer Zeytoun de plusieurs côtés par les détachements turcs de Cham, Alep, Beyrouth et Adana, commandés par Ramzi pacha (environ soixante compagnies), mais sans succès.

Puis, c'est Ali bey qui a attaqué le village de Fernouz, à proximité de Zeytoun, avec trente mille hommes. Une poignée d'hommes de Fernouz ont résisté pendant trois jours, causant de grosses pertes à l'ennemi.

Finalement, l'armée de Ramzi pacha, recevant du renfort de Constantinople, d'Izmir, de Konya, de Sébaste et de Césarée, est passée à l'attaque et s'est jetée cette fois avec une armée de quarante mille soldats, qui s'est complétée en route par des mercenaires et est arrivée à environ cent mille hommes, sur les mille cinq cents Arméniens seulement qui avaient pris position au pied du mont Sandoukh avec leurs batteries⁴⁰.

« *En l'entendant, le pacha s'est mis en Nous nous sommes battus sous
colère, Sandoukh,
Il est venu avec son armée à Djermouk, Il s'est enfui, perclus de honte* »⁴¹.

Dans cette lutte sans merci, c'était l'archimandrite Bardoughiméos de Fernouz qui se distinguait par son héroïsme. Armé jusqu'aux dents, non seulement il se battait courageusement, mais encourageaient les paysans par son exemple⁴² :

³⁸ Cilicie, N° 399, 156.

³⁹ Cilicie, N° 399, 156.

⁴⁰ Քէլէշեան 1949, 688:

⁴¹ Cilicie, N° 399, 156.

⁴² Քէլէշեան 1949, 688:

Svazlian V.

« L'archimandrite Bardoughiméos
S'est avancé, sans rester en arrière,
Le fusil à l'épaule, l'épée à la
main,
Il était très habile au combat! »⁴³.

Plus le nombre des ennemis est grand, plus la colère des insurgés augmente.

« Les diacres ont pris des fusils, Les femmes ont pris des fourches
Les prêtres ont pris des haches, Ils ont étendu par terre le cadavre du
pacha »⁴⁴.

Pendant plus de deux mois, une poignée de Zeytouniotes ont livré une lutte héroïque contre l'armée de plusieurs milliers de soldats turcs, subissant les pires privations, mais ne se soumettant pas à l'ennemi.

« L'ennemi arrive, ô Zeytouniotes,
Prenez les fusils, montez les chevaux,
Battez-vous héroïquement,
Tuez les soldats noirs!

Luttons héroïquement, ô Zeytouniotes,
Vengeons-nous des Turcs,
Au nom du lait sacré de nos mères,
Faisons couler le sang à flots! »⁴⁵

A partir de 1780 jusqu'au 20 octobre 1985, on compte dans l'histoire de Zeytoun quarante et un conflits armés et seize rixes⁴⁶, mais cette dernière terrible bataille, livrée contre l'État turc, a été leur grande victoire.

A la fin de décembre 1895, avec l'intervention des consuls de six États européens et par des concessions réciproques, Zeytoun s'est enfin calmé et, de même que les habitants héroïques et épris de liberté du Moussa-Dagh, n'ont point subi les massacres hamidiens. Alors que dans d'autres provinces peuplées d'Arméniens d'Arménie Occidentale et d'Anatolie, entre 1894 et 1896, environ trois cent mille habitants arméniens sont tombés victimes du yatagan turc.

Les années qui ont suivi les massacres hamidiens se sont caractérisées par une dépression générale. Les Arméniens des villes et des villages sinistrés traînaient en silence leur douleur et tâchaient dans la mesure de leurs forces de relever les ruines, de restaurer l'enseignement dans les écoles, de fortifier leur foi dans les églises. À cette époque, bien des organisations humanitaires de bienfaisance de divers pays, souhaitant aider la Cilicie, y fondaient des orphelinats et des établissements scolaires anglais, américains, allemands. Depuis 1895 et jusqu'au

⁴³ **Cilicie**, № 399, 156.

⁴⁴ **Cilicie**, № 399, 156.

⁴⁵ **Cilicie**, № 396, 154.

⁴⁶ **Լազեան** 1946, 99:

début de la Première Guerre mondiale, ces établissements arméniens et étrangers ont grandement contribué à l'éducation de la génération montante.

Conclusion

En concluant, notons que les traditions orales populaires, que nous avons enregistrées et citées dans cet article scientifique, sont des reliques exactes et dignes de foi qui précisent et confirment l'image réelle des événements et figures historiques de l'histoire glorieuse de 300 années de l'Arménie Cilicienne, ainsi que des cruelles souffrances et des combats héroïques qui ont été son partage par la suite, à partir du roi Léon II le Magnifique jusqu'à la fière révolte de 1862 des courageux Zeytouniotes et leurs combats d'autodéfense.

BIBLIOGRAPHIE

Ալիշան Հայր Ղ. 1883, Սիսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 592 էջ:

Գալուստեան Գ. 1934, Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, տպ. Կոչնակ, 944 էջ:

Լազեան Գ. 1946, Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), Գահիրէ, Նոր Աստղ, 392 էջ:

Սարաֆեան Գ. 1953, Պատմութիւն Անթեպի հայոց. Խ. Ա, Լոս Անճելըս, Հրատ. Հայ այնթապցիներու Մշակ միութեան, 1088 էջ:

Սվազյան Վ. 1994, Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատ., 406 էջ:

Տէր-Ղազարեան Յ. 1966, Հայկական Կիլիկիա (Տեղագրութիւն), Պէյրութ, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 324 էջ:

Քէլէշեան Մ. 1949, Սիս-Մատեան. Պատմական, բանասիրական, տեղագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ, տպ. Հայ ճեմարանի, 770 էջ:

Mutafian C. 1988. La Cilicie au Carrefour des Empires. V. I, Paris.

**ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ԶԵՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐԻ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ
(Պատմաբանագիտական ակնարկ)**

ՍՎԱԶԼՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Կիլիկյան թագավորություն, Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, Զեյթուն, Մուսա Լեռ, ականատես վկաներ, վկայություններ:

Սույն հոդվածում մեր գրառած ու մեջքերած ժողովրդական բանավոր ավանդության ստույգ ու հավաստի նշխարները ճշգրտում ու հիմնավորում են Կիլիկիայի հայկական թագավորության 300-ամյա շենշող պատմական դեպքերն ու դեմքերը, ինչպես նաև հետազայում նրան բաժին ընկած դաժան տառապանքների ու հերոսական ոգորումների իրական պատկերները՝ սկսած Լևոն Բ Մեծագործ թագավորից մինչև անվեհեր զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունն ու ինքնապաշտպանական մարտերը:

**ПАДЕНИЕ АРМЯНСКОГО ЦАРСТВА КИЛИКИИ И
САМООБОРОНИТЕЛЬНЫЕ БОИ ЗЕЙТУНЦЕВ
(Историко-фольклористический очерк)**

СВАЗЛЯН В.

Резюме

Ключевые слова: Киликийское царство, геноцид армян, самооборонительные бои, Зейтун, Муса Даг, свидетели-очевидцы, свидетельства.

Представленные в статье образцы-реликвии устного народного творчества являются свидетельством ярчайших исторических событий, имевших место в армянском Киликийском царстве на протяжении 300-лет.

Le Déclin du Royaume Arménien de Cilicie...

Они явствуют также о бедах и испытаниях, выпавших на долю армянского народа, показывая реальную картину героической борьбы, начиная с Левона II Мецагорца и кончая восстанием и самообороной непреклонных зейтунцев в 1862 г.

ԼԱԼԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ*

*Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ Լեզվաբանական
հեղափոխությունների լաբորատորիա
lingualal51@mail.ru*

ԿԱԽՅԱԼ ԱՐՄԱՏՆԵՐԻ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ԳՐԱԲԱՐԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ (ԸՍՏ ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՉԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ)

Բանալի բառեր¹ կախյալ արմատ, կրկնավոր բարդություններ, սերող հիմք, համադրական բարդություններ, կառուցատիպ, արմատական տիպ, հնչյունափոխական տիպ:

Ներածություն

Արմատագիտության տեսության մեջ առանձնացնում են անկախ և կախյալ արմատներ հասկացությունները: Անկախ արմատներն ունեն արմատական (բառական, ստուգաբանական) իմաստ, թեքականության հատկանիշ, գործածության ինքնուրույնություն և կարող են համընկնել կամ չհամընկնել բառի ձևային պլանին:

Կախյալ արմատները զուրկ են ինքնուրույնությունից, անկախ գործածություն չունեն և ինքնուրույնաբար հազվադեպ են հանդիպում¹:

Կախյալ արմատները կարող են իրացվել բառակազմական մակարդակում՝ հանդես գալով որպես միջուկային միավորներ (անդամներ), որոնց բառական իմաստն ամբողջացնում են առմիջուկային արմատները (բառակազմական կամ բառահարաբերական ձևություններ):

Կախյալ արմատներով կազմված բառերի մեջ որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում համադրական այն բարդությունները, որոնց սերող հիմքերը կազմված են կախյալ արմատների կրկնությամբ: Արմատակրկնությամբ կազմված համադրական բարդությունների ուսումնասիրությունն ունի

^{*} Հոդվածը ներկայացվել է 02.10.19, գրախոսվել է 01.07.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

¹ Զահուկյան 1989, 32:

Կախյալ արմատների բառակազմական արժեքը...

գիտատեսական որոշակի արժեք. այն կարող է ամբողջացնել պատմական բառագիտության նկարագրությունը համաժամանակյա կտրվածքով:

Ինչպես նշվում է մասնագիտական գրականության մեջ, արմատական բուն բայերը ... քարացած՝ բայերից և նրանց ածանցյալներից դուրս գործածություն չունեցող ձևեր են, որոնց ստուգաբանական վերլուծության դեպքում էլ հաճախ նույնպես հայտնաբերվում է անհնքնուրույնություն²:

Այս առումով մենք կարևորում ենք հին հայերենի համադրական (կրկնավոր) բարդությունների, մասնավորապես կախյալ արմատներով կրկնավոր բարդությունների ուսումնասիրությունը, որ կարող է որոշակի գաղափար տալ V դարի կրկնավոր բարդությունների բառակազմական տիպերի, դրանց խոսքիմաստային արժեքների, կախյալ արմատների ծագումնաբանության, դրանց իմաստների և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Այս կարգի հարցերի լուծման արդյունավետ ուղին կրկնավոր բարդությունների ուսումնասիրությունն է հին հայերենի թարգմանական առաջին գործում՝ Աստվածաշունչ մատյանում³:

Այս առումով գրաբարի կրկնավոր բարդություններին անդրադարձել են Հր. Աճառյանը (Հայերեն արմատների ստուգաբանություն)⁴, Է. Թումանյանը (Գրաբարի համաժամանակյա քննություն)⁵, Վ. Առաքելյանը (Հինգերորդ դարի թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը)⁶, Լ. Խաչատրյանը (Աստվածաշնչի արմատակրկնության կառուցատիպեր)⁷ և այլն:

Կախյալ արմատներով բայական կրկնավորների իմաստակառուցվածքային յուրահատկություններն Աստվածաշունչ մատյանում

Մեր կատարած ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աստվածաշնչում գործածված կրկնավոր բարդությունները՝ ձևավորված կախյալ արմատներով, կարելի է բաժանել չորս խմբի (ըստ խոսքիմաստային արժեքների):

Առաջին խումբն արտահայտում է առարկա կամ առարկայացված հասկացություն (գոյական անուն), երկրորդ խումբը՝ առարկաների հատկանիշ

² Զահուկյան 1989, 48:

³ Քննության բնագիր ենք ընտրել Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերության՝ 1997-ի հրատարակած բնագիրը՝ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր կտակարանաց»:

⁴ Աճառյան 1971–1979:

⁵ Туманян 1971, 167–170.

⁶ Առաքելյան 1984:

⁷ Խաչատրյան 2018, N 21, 64–75: Խաչատրյան 2018, N 4, 194–205: Խաչատրյան 2019, N 1, 52–62:

Խաչատրյան Լ.

(ածական անուն), երրորդ խումբը՝ գործողության կամ ընթացայնության գաղափար (բայ), չորրորդ խումբը՝ գործողության հատկանիշ (մակբայ):

Կրկնավոր հիմքերով գոյականական, ածականական, բայական և մակբայական բարդությունները հիմնականում կազմված են կախյալ արմատներով. հազվադեպ հանդիպում են անկախ արմատներով կազմություններ:

Այսպես, Աստվածաշնչում գործածված *խորխորատ*, *չարչարանք* (գոյ.), *մեծամեծ*, *չարաչար* (ած.), *կարկապեղ*, *խողխողել* (բայ), *շեղջաշեղջ*, *վազվազ* (մակբայ) բարդությունների արտահայտության պլանի (ձևության) վերլուծությամբ հնարավոր է պարզել դրանց անկախ արմատական ձևայինները, որոնց կրկնությամբ կազմվել են այդ բարդությունները: Օրինակ՝ խորխորատ (խոր+խոր), մեծամեծ (մեծ+մեծ), կարկատել (կար+կատ (տ<ր) ել), շեղջաշեղջ (շեղջ+շեղջ) և այլն⁸:

Սակայն Աստվածաշնչում հանդիպում են որոշակի բարդություններ, որոնց արտահայտության պլանի վերլուծությամբ հնարավոր չէ պարզել դրանց սերող հիմքերը (արմատական բաղադրիչները): Համեմատեք *կոկորդ* (գոյ.), *շոգմոգ* (ած.), *շաղփաղփել*, *շոշափել* (բայ), *անդադար*, *անդանդաղ* (մակբայ) և այլն:

Այս կարգի բառերի նկատմամբ պետք է կատարել ստուգաբանական քննություն՝ բացահայտելու դրանց հիմնական ձևայինները, ինչպես նաև պարզելու դրանց բնիկ կամ փոխառյալ լինելու հանգամանքը:

Այստեղ մենք կանդրադառնանք միայն *բայական համադրական բարդություններին*, որոնց սերող հիմքերը կազմված են կախյալ արմատների կրկնությամբ, և կփորձենք ցույց տալ դրանց բառակազմական (հիմքակազմական) տիպերը⁹:

Աստվածաշնչում հանդիպում են հետևյալ բայական (համադրական) բարդությունները, որոնց հիմքերը կազմվել են կախյալ արմատների կրկնությամբ.

աղաղակել	դանդաչել	կողկողիլ
արհամարհել	երերիլ	հայհոյել
արծարծել	խարխաբել	մարմաջել
բաբախել	խողխողել	շաղփաղփել

⁸ Բագրատունի 1852, 660:

⁹ Աստվածաշնչում կախյալ արմատների կրկնությամբ կազմված գոյականական, ածականական և մակբայական բարդություններն առանձին ուսումնասիրության նյութ կարող են դառնալ:

Կախյալ արմատների բառակազմական արժեքը...

բարբարել	կականել	շօշափել
գրգռել	կասկածել	փայփայել
դանդաղել	կերկերիլ	փրփրալ

Դիտարկելով այս կարգի բայահիմքերի արտահայտության պլանը՝ կարելի է կատարել որոշակի խմբավորումներ և պարզաբանել դրանց բառակազմական տիպերը¹⁰:

Որոշ բայական բարդությունների արմատական բաղադրիչները բառակազմական քայլերի են մասնակցել *անհնչյունափոխ ձևով*, ինչպես՝ արծարծել (արծ+արծ), երերիլ (եր+եր) խողխողել (խող+խող), կերկերիլ (կեր+կեր), փայփայել (փայ+փայ), կողկողիլ (կող+կող) և այլն:

Յույց տանք այս բառերի կախյալ արմատները, բարդությունների իմաստները՝ հընթացս վկայելով կրկնավոր սերող հիմքով նորակազմություններն Աստվածաշնչում:

Աղաղակել կրկնավոր բարդության բայահիմքը կազմված է *աղաղ* բնածայնական արմատից (առկա է բրբ. *աղաղել* բայի մեջ)՝ *-ակ* վերջածանցով («գոչյուն» իմաստով)¹¹: Հետևաբար՝ *աղաղակել*՝ «գոչել, ծայն տալ» (հմմտ. Եսալ ... *աղաղակեաց* ի ծայն մեծ դառնացեալ յոյժ (Ծնն. ԻԷ. 34)):

Աղաղակ սերող հիմքով Աստվածաշնչում հանդիպում են *աղաղակ առնել* և *աղաղակ բառնալ* բայական հարադրությունները (հմմտ. *Աղաղակ արասցէ* վասն նոցա (Եսայ. Ե. 30)): Քաղաքացիքն ... *զաղաղակ բարձեալ* կարդային առ Շմավոն (Ա.Մակ. ԺԳ. 45):

ՆՀԲ-ն *աղաղակ* սերող հիմքով այլ բարդություն չի վկայում:

Արծարծել բառի *արծ* ձևույթը կապվում է *արծնել* բայի («տաք երկաթով փայտին գծագրել») արմատի հետ և հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *arg* արմատին՝ «փայլուն, սպիտակ, լուսավոր» նշանակություններով¹², բարդության իմաստն է «ցույց տալ, ներկայացնել»։ *Արծարծեցաւ* ոգին Յակոբայ հօր նոցա (Ծնն. ԻԵ. 27): Աստվածաշնչում հանդիպում է *-ան-* տևական կերպի ածանցով՝ *արծարծանել*։ Ոչ որպէս դարբին մի որ փրովք կայծակունս *արծարծանէ* (Եսայ. ԾԴ. 16):

¹⁰ Գրաբարի կրկնավոր բարդությունների կառուցվածքին անդրադարձել են՝ **Աճառյան** 1957, 83–93: **Աբրահամյան** 1962, 138–141:

¹¹ Կախյալ ձևույթը հանգում է հնդեվրոպական *ala- բնածայնական արմատին (**Ջահուկյան** 2010, 33):

¹² **Աճառյան** 1971, 318–319:

Խաչատրյան Լ.

ՆՀԲ-ն *արծարծ* սերող հիմքով վկայում է *արծարծիչ* (արծարծող), *արծարծութիւն* և *արծարծումն* (ցույց տալը, ներկայացնելը) բառերը:

Երերիլ բարդությունն առաջացել է *երեր* սերող հիմքով. վերջինս ձևավորվել է կախյալ *եր* արմատի կրկնությամբ, որ հանգում է հնիւ. *tres* - «վախից դող(ալ)» ձևին¹³: *Երերիլ* կրկնավոր բարդությունը «տատանվել, շարժվել» իմաստով գործածվել է Աստվածաշնչում (հմմտ. *Երերեալ* եւ տատանեալ եղիցես (Ծնն. Դ.12)):

Խողխողել կազմված է պարզական *խող* արմատի կրկնությամբ՝ «սպանել» իմաստով¹⁴. բարդության իմաստն է «սրով՝ զենքով ծակծկել, սպանել» (հմմտ. Եւ անդէն իբրեւ եհան՝ *խողխողեաց* (Բ. Մակ. Դ. 34)):

ՆՀԲ-ն *խողխող* սերող հիմքով վկայում է *խողխողիչ* (սպանող) և *խողխողումն* (սպանություն) բառերը:

Բարբարել բառի արմատի ծագումն անհայտ է¹⁵: Կրկնավոր բարդությունը «ժամանակ չունենալ, չկարողանալ մի բան անել. վարանել, տատանվել» իմաստներով գործածվել է Աստվածաշնչում (հմմտ. Զի եւ դուք զմտաւ ածէք հոգալ ինչ վասն իմ, բայց *բարբարէիք* իմնէ (Փիլի., Դ. 11)):

ՆՀԲ-ն *բարբար* սերող հիմքով վկայում է *բարբարանք* (վարանում, տատանում) բառը:

Փայփայել կրկնավոր բարդության հիմնական ձևությոն հանգում է անծանոթ *փայ* արմատին¹⁶: Բարդության նշանակությունն է «հոգատարությամբ՝ սիրով գուրգուրել, խնամել». *Փայփայեցից* զնոսա, որպէս *փայփայէ* հայր զորդի (Մաղա. Գ. 17):

Փայփայ սերող հիմքով գրաբարում գործածվում է *փայփայանք* բառը՝ «գուրգուրանք, խնամք» նշանակությամբ:

Կողկողիլ¹⁷ «ցավագին աչքերով նայել, լալ, հեծկլտալ» (հմմտ. *Կողկողեսցին* առ դրունս վատթարաց (Առակ. ԺԴ. 19)):

¹³ Զահուկյան 2010, 223:

¹⁴ Աճառյան 1973, 389:

¹⁵ Աճառյան 1971, 420:

¹⁶ Զահուկյան 2010, 758:

¹⁷ Զահուկյան 2010, 416: Հր. Աճառյանը նախաձև է համարում *կող արմատը, որից՝ *կողալ* «վրան լաց լինել, ողբալ» բայը. այն ներկայացնում է *կողկողալ* բայի պարզականը, որ հին գրականության մեջ չի հանդիպում (տե՛ս Աճառյան 1973, 621):

Կախյալ արմատների բառակազմական արժեքը...

Գրաբարում *կողկող* սերող հիմքով կազմվել են՝ *կողկողագին*, *կողկողայի* (ողորմագին, ցավագին), *կողկողածայն* (որտեղ ցավագին ծայն կա), *կողկողանք*, *կողկողումն* (պաղատանք, կարեկցություն) և այլն:

Կողկողագին կազմությունը հանդիպում է Աստվածաշնչում (հմմտ. Եւ յայեսցիս ստէպ *կողկողագին* յամենայն բարութիւնս զոր յարասցէ Տէր Աստուած, (Ա. Թագ. Բ. 32)):

Բ) Որոշ բայական բարդություններ կազմվել են արմատի ծայնավորի հնչյունափոխությամբ, ծայնդարձի կամ հերթագայության, ինչպես նաև հնչյունի անկման միջոցով, ինչպես՝ *գրգռել*, *դանդաղիլ*, *դանդաչել*, *կասկածել*, *հայհոյել*, *փրփրալ*, *շօշափել* և այլն:

Արմատի հնչյունափոխությամբ է ձևավորվել **փրփրել** բնիկ հայերեն բառը. ծագում է հնիւ. *pher- (ցանել, սփռել) արմատի կրկնությամբ¹⁸, բարդության իմաստն է «զարմանալ» (հմմտ. Եւ *փրփրէ* եւ կրճտէ զատամունս իւր եւ ցամաքի (Մար. Թ. 17)):

Փրփ(ու)ր սերող հիմքով գրաբարում հանդիպում են որոշակի կազմություններ. *փրփրադեզ* (դեզի նման բարձր փրփուրներ), *փրփրերախ* (բերանը փրփրակալած), *փրփրական* (փրփուր կապած), *փրփրապեսակ* (փրփուր կապած), *փրփրեղջիւր* (փրփուրի տեսքով եղջուրներ) և այլն:

Ձայնդարձով է ձևավորվել **հայհոյել** բառը. կազմված է բնածայնական *հայ* արմատից՝ որպես ծաղրական բացականչություն, այն անգործածական բառ է¹⁹, բարդության իմաստն է «լուտանքներ թափել, վիրավորել» (հմմտ. *Ջի հայհոյէին* զԱստուած որդիք նորա (Ա.Թագ. Գ.13)):

Գրաբարում *հայհոյ* սերող հիմքով հանդիպում են. *հայհոյանք*, *հայհոյութիւն* (վիրավորանք՝ անարգանք հասցնելը), *հայհոյական* (վիրավորանք պարունակող), *հայհոյիչ* (վիրավորանք հասցնող) բառերը և այլն:

Աստվածաշնչում **գործածվել** են *հայհոյիչ* և *հայհոյութիւն* բառերը «Եցոյց նոցա զանօրէն *զհայհոյիչն* (Բ. Մակ. ԺԵ. 32): Լուայք *զհայհոյութիւն* դորա (Մատ. ԻԶ. 65)»:

Արմատի բաղաձայնի հերթագայությամբ են ձևավորվել հետևյալ բառերը:

Մարմաջել կրկնավոր բարդության սերող հիմքն է *մարմաջ*, որի հիմնական ձևույթը հանգում է հնդեվրոպական *mer- «շփել, տրորել»²⁰ արմատին՝ e>a ծայնդարձով: *Մարմաջ* կրկնավորն ունի «քոր, մորթի գրգիռ» նշանա-

¹⁸ Աճառյան 1979, 535:

¹⁹ Աճառյան 1977, 29:

²⁰ Զահուկյան 2010, 517:

կություն. բայական միավորը «եռք ունենալ, քոր գալ, մորմոքվել, մրմռալ» իմաստներով գործածվել է Աստվածաշնչում. «Ըստ իւրաքանչիւր ցանկութեանց կուտեսցեն իւրեանց վարդապետս, ըստ *մարմաջելոյ* լսելեաց իւրեանց (Բ. Տիմո., Դ. 3)»:

Մարմաջ սերող հիմքով գրաբարում հանդիպում են *մարմաջողական* (մորմոքեցնող, տանջանք պատճառող), *մարմաջին*, *մարմաջումն* (մորմոք, կսկիիծ, հոգեկան ցավ) բառերը և այլն:

Գրգռել. *գրգռ* հիմնային բաղադրիչը հանգում է հնդեվրոպական *ghers – «զգվանք» արմատին (*ghēr-ghērs>գրգիռ)²¹: Կրկնավոր բարդությունն ունի «հակառակվել, դրդել» իմաստներ (հմմտ. Եւ զերկիր նորն սկսիր ժառանգել, եւ *գրգռել* ընդ նմա պատերազմ (Բ. Օրենք. Բ. 24)):

Գրգ(հ)ռ սերող հիմքով են կազմվել *գրգռիչ* (հակառակություն պարունակող), *գրգռութիւն* (հակառակություն, վեճ) և այլ բառեր:

Դանդաղիլ կազմված է *դաղ* պարզ արմատի կրկնությամբ, որի տարբերակներն են *դիլ*, *դուլ* (հմմտ. *անդուլ*), *դլալ*. ծագում է հնիւ. dhar «կացուցանել, կալ, ունել տանել, կրել» արմատից²²: Աստվածաշնչում *դանդաղիլ* բառը գործածված է «ոչ արագ շարժվել, հապաղել, չշտապել, ծովանալ» իմաստով (հմմտ. Եւ ի գբերան իւր *դանդաղի* տանել (Առակ. ԻՁ.15)):

Դանդաղ սերող հիմքով ՆՀԲ-ն վկայում է հետևյալ կազմությունները՝ *դանդաղաբար* (տարտամորեն, առանց շտապելու), *դանդաղագին* (շատ դանդաղ), *դանդաղական* (որտեղ դանդաղություն կա), *դանդաղամած* (թանձրությամբ անշարժ մնացած), *դանդաղանք*, *դանդաղութիւն*, *դանդաղումն* (տարտամություն), *դանդաղկոյր* (ծանրաշարժ) և այլն:

Դանդաջել²³ «հարբածի պես այս ու այն կողմ երերալ» (հմմտ. Մեծ և փոքր առ հասարակ մոլորեալք *դանդաջեն* ի վերայ լերանց (Եսայ. ԻԲ. 5)):

Դանդաջ սերող հիմքով են կազմվել հետևյալ բառերը՝ *դանդաջկոյր*, *դանդաջուն* (երերուն, տատանվող, ցնորված), *դանդաջութիւն*, *դանդաջումն* (զանգանք, ցնորք, կասկածամտություն) և այլ բառեր:

Խարխաբել բառի արմատական ձևությոնը (խաբ/խափ) վերջնական ստուգաբանություն չի ստացել. այն կապում են կա՛մ *խարխ* արմատի (հմմտ.

²¹ Զահուկյան 2010, 176:

²² Աճառյան 1971, 620:

²³ Հր. Աճառյանը համարում է կրկնավոր բարդություն. արմատը չի նշում (1971, 621): Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ ծագումն անհայտ է (Զահուկյան 2010, 183):

խարխ+ափ), կա՛մ *խափ* արմատի հետ²⁴, որի կրկնությամբ՝ *խարխաբ(ել)*՝ «մթնում կույրի պես շոշափելով՝ առաջ գնալ» իմաստով (հմմտ. Որպէս *խարխաբիցէ* կոյր ի խաւարի (Բ. Օրէնք. ԲԸ. 29)):

խարխաբ սերող հիմքով գրաբարում հանդիպում են՝ *խարխաբանք*, *խարխաբումն* (խավարում կուրորեն շոշափելը՝ խարխափելը) և այլն:

Կասկածել²⁵ կրկնավորի արմատական ձևությամբ՝ *կած*, առաջացել է *կարծ* արմատից հնչյունի անկումով (հմմտ. *կարծ-իք*): Կրկնավոր (բայական) բարդությունը նշանակում է «տարակույս՝ վտանգ՝ երկյուղ ապրել», «երկմտել, տատանվել» (հմմտ. - Ոչ ոք տեսանէ զիս. զի՞ *կասկածեմ* (Սիրաք. ԻԳ. 26)):

Գրաբարում *կասկած* սերող հիմքով հանդիպում են հետևյալ բառերը՝ *կասկածանք* (չարության ակնկալություն, վարանում, վախ, տարակույս), *կասկածագին* (երկյուղագին, կասկածանքով լի), *կասկածաւոր*, *կասկածելի* (երկյուղալի, զգուշավոր) և այլն:

Որոշ բայական կրկնավորներ էլ ձևավորվել են *արմատի հնչյունի անկումով*, ինչպես՝ *բաբախել*, *կականել*, *հեծեծել*, *շոշափել* և այլն: Վկայենք բնագրային օրինակներ:

Բաբախել կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *բախ*՝ «հարված, զարկ» իմաստով. հմմտ. բախ-ել «զարկել, ծեծել (դռան՝ ջրի ալիքի՝ կրծքի առումով)»²⁶): Բարդության իմաստն է՝ «իրար զարնվել» (հմմտ. Ծունկը նորա զմիմեանս *բաբախէին* (Դանի. Ե. 6)):

ՆՀԲ-ն *բաբախ* սերող հիմքով վկայում է *բաբախիւն* և *բաբախումն* բառերը՝ «դղրդյուն, որոտ» նշանակություններով:

Կականել բարդության սերող հիմքը՝ *կական*, բնածայնական բառ է՝ կազմված *կան* կախյալ արմատի կրկնությամբ, որ նշանակում է «ծիչ, լացի ձայն, ողբ»²⁷: Ցեղակից լեզուներում արմատի տարբերակն ունի «սագի նման ձայներ հանել» նշանակություն: *Կականել* բայական կրկնավորը նշանակում է «դառնապես ողբալ»: Այդ իմաստով այն գործածվել է Աստվածաշնչում (հմմտ. Ընտիրքն զձայն բարձեալ *կականէին* (Ողբ.Ե.13)):

Կական սերող հիմքով է կազմվել *կական բառնալ* բայական հարադրությունը՝ «բարձրաձայն ողբալ» իմաստով (հմմտ. *Կական բարձ* ի ձայն մեծ (ԲԹագ. ԺԹ. 4)):

²⁴ Ջահուկյան 2010, 321: Աճառյան 1973, 346:

²⁵ Աճառյան 1973, 533–534:

²⁶ Աճառյան 1977, 389:

²⁷ Աճառյան 1973, 488:

Շօշափել բարդության հիմնային բաղադրիչը՝ շօշափ («ձեռքերը քսելով զննել») անգործաձական միավորն է. այն կազմված է *շափ* արմատի կրկնությամբ, որ դարձյալ առանձին անգործաձական է. *շափշափել* > *շաւշափել* > *շօշափել*²⁸ (հմմտ. Գուգէ *շօշափիցէ* զիս հայր իմ (Ծնն. Իէ. 12)):

Շօշափ սերող հիմքով գրաբարում հանդիպում են՝ *շօշափական* (շոշափել կարողացող), *շօշափելի* (ինչ որ հնարավոր է շոշափել), *շօշափելիք* (շոշափելու գործիք), *շօշափութիւն*, *շօշափումն* (շոշափելը, շոշափելիք) և այլն:

Աստվածաշնչում գործածվել է *շօշափելի* կազմությունը. Ջի ոչ էի մատուցեալ առ լեառն *շօշափելի* (Եբրա. ԺԲ. 18):

Գ) Որոշ կրկնավոր բարդություններ ձևավորվել են աճականի (հավելատարրային մասնիկների) միջոցով: Աճականները, ի տարբերություն ածանցների, կախյալ արմատներին գործառական կամ իմաստային նոր արժեք չեն հաղորդում, աճականների առկայության դեպքում էլ արմատը շարունակում է մնալ արմատի սահմաններում²⁹:

Աստվածաշնչում հանդիպում են արմատակրկնությամբ և աճականով ձևավորված հետևյալ բայական բարդությունները՝ *արհամարհել*, *շաղփաղփել* և այլն:

Արհամարհել կրկնավորի հիմնական բաղադրիչն է *արհ* ձևությամբ (<իրանյան *ahr*)³⁰: Բարդության արտահայտության պլանում *արհ* արմատն ստացել է մ հավելվածային տարրը (մարհ)՝ պահպանելով բառապատկերի ամբողջականությունը:

Բայական բարդությունը՝ *արհամարհել*, ունի «խոտելի՝ անարգ համարել, բանի տեղ չդնել» իմաստներ և այդ նշանակություններով հանդիպում է Աստվածաշնչում (հմմտ. Արդ իբրեւ ետես թէ յղացաւ, *արհամարհեցայ* ես յաչս նորա (Ծնն. ԺԶ. 5)):

ՆՀԲ-ն *արհամարհ* սերող հիմքով վկայում է հետևյալ բառերը՝ *արհամարհաբար* (անարգաբար), *արհամարհանք* (անարգանք), *արհամարհիչ* (անար-

²⁸ **Ջահուկյան** 2010, 584: Աճառյանը *շափ* արմատը միացնում է *շուփ* (շփել) արմատի հետ՝ մակաբերելով *շօշափել* ձևը (1977, 547):

²⁹ **Ջահուկյան** 1989, 34:

³⁰ **Աճառյան** 1971, 323: Գ.Ջահուկյանը, հնարավոր համարելով բառի կրկնավոր կազմությունը, միաժամանակ հավանական է համարում, որ այն փոխառություն է իրանական աղբյուրից՝ *ahramarhi* < **adra* (h)*mr*vyā «աննշան համարված, ստոր համարված, արհամարհելի» իմաստով: (**Ջահուկյան** 2010, 92):

Կախյալ արմատների բառակազմական արժեքը...

գող), *արհամարհող* (արհամարող), *արհամարհողի* (արհամահանք, անարգանք) և այլն:

Աստվածաշնչում գործածվել են *արհամարհանք* (Եսթեր, Ա. 18), *արհամարհող* (Առակ., ԺԱ. 3), *արհամարհող* (Ծնն., ԻԷ. 12) և *արհամարհողի* բառերը (Ա.Թագ., ԻԴ. 12):

Շաղփաղփել կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *շաղփ* առանձին անգործածական արմատը³¹, «անհեթեթ՝ անմիտ՝ ցնորամիտ խոսքեր՝ դատողություն» նշանակությամբ: *Շաղփաղփել* բայական միավորը «հիմար-հիմար խոսել, ցնդաբանել, դատարկաբանել» իմաստներով գործածվում է գրաբարում (հմմտ. Ուր ասողք իցեն *մի՛ շաղփաղփեր* (Սիրաք. ԼԵ. 13)):

Շաղփաղփ սերող հիմքով գրաբարում հանդիպում են հետևյալ կազմությունները՝ *շաղփաղփաբան* (շաղակրատող), *շաղփաղփական* (շաղակրատ, դատարկախոս, ցնորամիտ, անհեթեթ), *շաղփաղփանք*, *շաղփաղփոթի* (շաղակրատանք, դատարկախոսություն, զառանցանք), *շաղփաղփում* (դատարկախոսելը, զառանցելը), *շաղփաղփուր* (դատարկաբան) և այլն:

Աստվածաշնչում գործածվել է *շաղփաղփոթի* կազմությունը (հմմտ, Երեմեյան առաջի նոցա *շաղփաղփոթի* բանքն նոցա (Ղու. ԻԴ. 11)):

Եզրակացություն

Աստվածաշնչում գործածվող բարդությունների մեջ զգալի կշիռ ունեն կախյալ արմատներով կազմությունները, որոնցով կազմվել են մի շարք բայական (համադրական) բարդություններ: Այդ կարգի բարդությունների կազմավորման գործում կարևոր դեր ունեն արմատակրկնությունը և որոշակի գործոններ, որոնց հիման վրա էլ առանձնացվում են դրանց բառակազմական տիպերը՝ արմատակրկնության տիպ, ինչյունափոխությամբ տիպ (ինչյունափոխություն, ձայնդարձ, հերթագայություն, ինչյունաանկում), աճականով տիպ և այլն:

Կախյալ արմատներով բայական (համադրական) բարդությունների ուսումնասիրությունը վկայում է հայերենի բառակազմական եղանակների ճկունության մասին, որի միջոցով նախագրային հայերենում կազմվել են զգալի թվով բարդություններ և նախագրային հայերենի բառային կազմի հետ փոխանցվել հին հայերենին: Ինչպես ցույց է տալիս հին հայերենի բառային կազմի համաժամանակյա ուսումնասիրությունը, կախյալ արմատները բառակազմական այլ քայլերի չեն մասնակցել՝ քննարկված բառային միավորներից

³¹ Աճառյան 1977, 490:

Խաչատրյան Լ.

դուրս: Մյուս կողմից՝ այդ արմատների կրկնությամբ կազմված անվանական հատվածները, իբրև սերող հիմքեր, կենսունակ մասնակցություն են ունեցել բառակազմության գործընթացում՝ ստեղծելով նորանոր բարդություններ, որոնք կայունացել են հին հայերենի բառային կազմում:

Քննության ընթացքում բերված ստուգաբանական վկայությունները ցույց են տալիս, որ կախյալ արմատների նախնական ձևերը կա՛մ բնիկ հայերեն արմատներ են, կա՛մ փոխառություններ են ցեղակից լեզուներից:

Կախյալ արմատներով բայական բարդությունների ուսումնասիրությունը կարևորվում է պատմական բառագիտության առումով. քննության առարկան բնութագրում է լեզվական տվյալ իրողությունը համաժամանակյա կտրվածքով, այն կարող է նաև համեմատության եզր (եզրեր) դառնալ կախյալ արմատներով բայական բարդությունների տարժամանակյա ուսումնասիրության համար՝ լեզվի զարգացման տարբեր գոյավիճակների միջև:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. 1962, Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. 1, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 729 էջ:

Աճառյան Հ. 1957, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 3, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1011 էջ:

Աճառյան Հ. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 698 էջ:

Աճառյան Հ. 1973, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 687 էջ:

Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 635 էջ:

Աճառյան Հ. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 674 էջ:

Առաքելյան Վ. 1984, Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 230 էջ:

Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի 1865, Երկրորդ տպագրություն, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար:

Աստվածաշունչ մատենան Հին և Նոր կտակարանաց, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն, UBS-EPF 1997 – 1.5M, Printed in Great Britain.

Բագրատունի Ա. 1852, Հայերեն քերականություն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, տպ. Սրբոյն Ղազարու, 743 էջ:

Խաչատրյան Լ. 2018, Կրկնավոր բարդությունների աճականով և նախդրավոր տիպերն Աստվածաշունչ մատյանում, ՀՀ ԳԱԱ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» Գյումրի, N 21, էջ 64–75:

Կախյալ արմատների բառակազմական արժեքը...

Խաչատրյան Լ. 2018, Կրկնավոր բարդությունների ծայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն Աստվածաշունչ մատյանում, ՀՀ ԳԱԱ Բանբեր, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն հրատ.», Երևան, N 4, էջ 194-205:

Խաչատրյան Լ. 2019, Կրկնավոր բարդությունների արմատական տիպն հայերեն Աստվածաշունչ մատյանում, Բանբեր ԵՊՀ, Հայագիտություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, N 1, էջ 52-62:

Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց, աշխատասիրութիւն Թադէոս վարդապետի Աստուածատուրեան Արապկերցոյ 1895, տպ. Յերուսաղէմ, Առաքելական աթոռոյ Սրբոց Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1578 էջ:

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երկասիրութիւն երից վարդապետաց 1836, Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմէլեան, Մ. Ազերեան, Խ. Ա. Վենետիկ, տպ. Սր. Ղազար, 1140 էջ:

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երկասիրութիւն երից վարդապետաց 1837, Գ. Աւետիքեան, Խ. Սիրմէլեան, Մ. Ազերեան, Խ. Բ. Վենետիկ, տպ. Սր. Ղազար, 1170 էջ:

Ջահուկյան Գ. 1989, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 319 էջ:

Ջահուկյան Գ. 2010, Ստուգաբանական բառարան, «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 819 էջ:

Туманян Э. 1971, Древнеармянский язык, Москва, изд.-во «Наука», 448 с.

Համառոտագրություններ

Անգէ- Անգէոս

Առակ- Առակք Սողոմոնի

Բ. Տիմո- Թուղթք Պաւղոսի Առաքելոյ, Առ Տիմոթէոս Բ.

Դանի.-Դանիէլ

Եսայ.- Եսայի

Ելք- Ելք

Եզե.- Եզեկիէլ

Եսթեր- Եսթեր

Եզր- Եզր

Զաքա.- Զաքարիայ

Թագ.Ա. – Թագաւորութեանց Ա

Իմաս.- Իմաստութիւն Սողոմոնի

Մակ. Ա. Բ. Գ.- Գիրք Մակաբայեցոց Ա. Բ. Գ.

Մատ.- Աւետարան ըստ Մատթէոսի

Մար.- Աւետարան ըստ Մարկոսի

Յակո.- Թուղթք Յակոբայ Առաքելոյ

Նաւում- Նաւում

Ողբ. – Ողբք Երեմեայ մարգարէի

Ովսէ- Ովսէէ

Սաղ.- Գիրք Սաղմոսաց

Սիրաք- Սիրաք

Օրենք-Բ.- Երկրորդումն Օրինաց

**СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СВЯЗАННЫХ
КОРНЕЙ В СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ КОМПОЗИТАХ
ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА
(ПО ДАННЫМ БИБЛИИ)**

ХАЧАТРЯН Л.

Резюме

Ключевые слова: связанные корни, редупликативные сложные слова, порождающая основа, синтетические сложные слова, структурный тип, корневой тип, тип звуковых изменений.

Предметом исследования являются глагольные (синтетические) композиты, использованные в первом варианте армянского перевода Библии, в частности, типы глагольных (синтетических) композитов, редупликативные типы (աբաբաբաբա), тип звуковых изменений (սրսրսր), тип приращения (շաղաղաղա) и т.д. В типах звуковых изменений редупликатов определенную роль играют и другие факторы, такие как чередование гласных (հաղաղաղա), чередование согласных (գրգրգր), падение звука (բաբաբա) и т.д.

Наличие глагольных композитов в тексте Библии показывает, что использование композитов восходит еще к дописьменному периоду. В дальнейшем они вошли в обиход армянского языка. Этимологические данные явствуют, что первичные формы связанных корней являются либо армянскими корнями, либо заимствованиями из родственных языков.

Исследование глагольных (синтетических) композитов, составленных из связанных корней, весьма важно с точки зрения синхронии. Оно может быть использовано при диахронических исследованиях данной языковой реалии.

THE WORD-FORMING VALUE OF DEPENDENT ROOTS IN
THE VERBAL COMPOUNDS OF GRABAR
(WITH REFERENCE TO BIBLICAL DATA)

KHACHATRYAN L.

Summary

Key words: dependent root, reduplicative compound, derivative stem, closed compound, structural type, root type, sound interchange type.

The article discusses the verbal (closed) compounds formed with the reduplication of dependent stems which were used in the first Armenian translation of the Bible. Moreover, within the frames of our study, different types of verbal (closed) compounds of dependent roots are revealed: root reduplication type (արծարծել), sound interchange type (փրփրալ), determinative type (շաղփաղփել), etc. It is established that in the sound interchange type of reduplications other factors, such as vowel alternation (հայհոյել), consonant alternation (գրգռել), sound-dropping (բաբախել), etc., play a certain role.

The study of verb-compounds used in the Bible shows that they were formed in the prewritten period of Armenian and transferred to Old Armenian as heritage. The etymological data show that the first forms of dependent roots are either original Armenian roots or borrowings from related languages.

The analysis of verb (closed) compounds formed by dependent roots are significant in terms of synchrony. It can also be used within the scope of the diachronic research of the given linguistic realia.

ԿԱՐԻՆԵ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ

karine.arakelyan.2016@mail.ru

ՀԱԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ՈՃԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼՅԱՆԻ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Երգիծանք, պատմվածք, լեզու, խոսք, բառապաշար, հականիշ, ոճ:

Ներածություն

Հայ երգիծաբանական գրականությունն ունի հարուստ ավանդույթներ և խորը արմատներ:

Իր ծավալային, ժանրային, բովանդակային բազմազանությամբ այն առկա է մեր գրականության ամենավաղ շրջանում, բավական է հիշել Փավստոս Բյուզանդի «Հայոց պատմությունից» մեզ հասած մանրապատումային զրույցները: Տվյալ ժանրը զարգացման գագաթնակետին է հասել XIX–XX դարերում, հատկապես արևմտահայ երգիծաբանության կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Հակոբ Պարոնյանի և Երվանդ Օտյանի շնորհիվ: Արևմտահայ գրականության ավանդները շարունակեցին սփյուռքահայ գրագետները, և այս առումով երգիծաբանական գրականությունը բացառություն չէ:

Մասնավորապես, իր մեծ նախորդների՝ Պարոնյանի և Օտյանի գործի փայլուն շարունակողը եղավ Նշան Պեշիկթաշյանը, որը ծնված ու նախնական կրթությունը ստացած լինելով Պոլսում՝ կրողն էր այն վիթխարի ժառանգության, որ թողել էին արևմտահայ գրական ու մշակութային գործիչները: 1922-ին, դժբախտ հանգամանքների բերումով Պոլիսը թողնելով, նա հաստատվել էր Ֆրանսիայում և մինչև իր երկրային կյանքի ավարտը՝ 1972-ը, շուրջ կես դար, իրեն անմնացորդ նվիրել գրականությանը, հատկապես դրա երգիծաբանական ուղղությանը:

Նշան Պեշիկթաշյանի ստեղծագործություններում երգիծանքը դրսևորվել է արձակի ամենատարբեր ժանրերում՝ ակնարկ, պատմվածք, վեպ, թատե-

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.09.19, գրախոսվել է 04.09.19, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

Հականիշների ոճական կիրառությունը Նշան Պեշկեթաշյանի...

րախաղ և այլն: Պեշկեթաշյանը դիմել է երգիծանքի բոլոր տեսակներին, որոնց արտահայտման համար ընտրել է զանազան միջոցներ:

Հակառակ սփյուռքահայ գրականության ամենապայծառ ներկայացուցիչներից մեկը լինելու հանգամանքին՝ Նշան Պեշկեթաշյանը ցարդ հատկապես Հայրենիքում, մնում է քիչ ծանոթ և ուսումնասիրված, իսկ նրա լեզվական արվեստի մասին, կարելի է ասել, ոչինչ գրված չէ:

Հականիշները Նշան Պեշկեթաշյանի պարմվածքներում

Տվյալ աշխատանքում կանդիդատանք Պեշկեթաշյանի գեղարվեստական արձակի լեզվին խիստ բնորոշ մի երևույթի՝ հականիշների գործածությանը:

Արտահայտելով հակադիր հասկացություններ՝ հականիշներն ունեն խոսքը ոճավորելու լայն հնարավորություններ, իսկ երգիծական խոսքի դեպքում դրանք ավելի ցայտուն են, քանի որ երգիծանքի հիմքում հենց հակասությունն է խոսքի ու գործի, արտաքինի ու ներքինի կամ ձևի ու բովանդակության միջև:

Մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է հականիշները բաժանել որոշակի խմբերի, որոնցից են լեզվական և խոսքային, բուն կամ համագործածական և համատեքստային կամ անհատական հականիշները¹:

Լեզվական հականիշներն իրենց առաջնային իմաստներով հակադրվում են միմյանց և երբեմն կոչվում են նաև բացարձակ հականիշներ:

Ընդունված է համարել, որ խոսքը ոճավորելու առումով խոսքային հականիշների հնարավորություններն ավելի մեծ են, սակայն չպիտի մոռանանք, որ լեզվական հականիշները ևս ունեն կիրառության շատ լայն շրջանակ և ոճական մեծ արժեք: Բավական է հիշել ժողովրդական տարբեր առած-ասացվածքներ, թևավոր խոսքեր, դարձվածքներ, ինչպես՝ «Չորը թացի հետ է վառվում», «Ինչ որ ցանես, այն կհնձես», «Շատ մի՛ ատիր, սիրել կա», «Նրբագագն իրեն է տանջում, անզգամը՝ ուրիշին», «Քաջը մեկ անգամ է մեռնում, վախկոտը՝ հազար» և այլն:

Հականիշների խորը իմաստասիրական կիրառություններ ենք տեսնում Աստվածաշնչի ժողովող գրքում, որտեղ մեկ նախադասության մեջ խտացված բազմաթիվ հականիշների միջոցով հեղինակն ի մի է բերում մարդկային ողջ կյանքը, նրա ապրած ժամանակը և հանգում մի հարցի, որի պատասխանը շատ դժվար (եթե ոչ անհնարին) է գտնել. «Ամենեցուն ժամանակ է, եւ ժամ ամենայն իրաց ի ներքոյ երկնից. ժամանակ ծնանելոյ, եւ ժամանակ մեռանե-

¹ Հմմտ. Մելքոնյան 1984, 83:

Առաքելյան Կ.

լոյ, ժամանակ տնկելոյ, եւ ժամանակ խլելոյ զտնկեալն. ժամանակ սպանանելոյ, եւ ժամանակ բժշկելոյ. ժամանակ քակելոյ, եւ ժամանակ շինելոյ. ժամանակ լալոյ, եւ ժամանակ ծիծաղելոյ. ժամանակ կոծելոյ եւ ժամանակ կաքաւելոյ. ժամանակ ձգելոյ քարինս, եւ ժամանակ ժողովելոյ քարինս. ժամանակ գիրկս արկանելոյ, եւ ժամանակ հեռանալոյ ի գիրկս արկանելոյ. ժամանակ խնդրելոյ, եւ ժամանակ կորուսանելոյ. ժամանակ պահելոյ, եւ ժամանակ արտաքս հանելոյ. ժամանակ պատառելոյ, եւ ժամանակ կարկատելոյ. ժամանակ լռելոյ եւ ժամանակ խօսելոյ. ժամանակ սիրելոյ, եւ ժամանակ ատելոյ. ժամանակ պատերազմի, եւ ժամանակ խաղաղութեան: Արդ զի՞նչ առաւելութիւն է այնմ որ առնէ որով ինքն ջանայ»²:

Նշան Պեշկեթաշլլանի երգիծական ստեղծագործություններում այս հականիշները բավական հաճախ են հանդիպում և անչափ օգնում խոսքի արտահայտչականացմանը, վառ գունավորմանը: Սրանց գործածությունն առավել ցայտուն է «Հայ աղբրտիք» գրքում, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է զանազան մարզերի հայերի նկարագրին և առանձնահատկություններին, ապա նաև հայ տեսակի հավաքական կերպարին:

Խոսելով խարբերոցիների մասին և ծաղկելով նրանց օտարասիրությունն ու օտարամոլությունը, Հայրենիքը լքելու, օտար ավերում լավ կյանք փնտրելու մոլուցքը, ինչը, ցավոք, բնորոշ է նաև այսօրվա հայ մարդուն, հեղինակը գրում է. «Ամէնուն համար Ամերիկան *նոր* աշխարհն է, իսկ խարբերոցիին համար Ամերիկան *հին* աշխարհն է: Կ'ըսեն, թե Գոլոմպոսի գիտէն առաջ, խարբերոցիները Միսիսիպիի եւ Միսսուրիի ավերէն գաղթած ու եկած հաստատուած են Մուրատ գետին մօտերը, կառուցանելով Խար անուն բերդը: Խարբերոցիներու մեծ մասը ժամանակի ընթացքին վերադարձած է իր բուն ծննդավայրը՝ Ամերիկա»³:

Անշուշտ, նշված *նոր* ու *հին* ածականներն՝ իբրև բացարձակ հականիշներ, ունեն ռճաստեղծ ու պատկերաստեղծ զգալի դեր:

Խոսելով Գոնիայի հայի մասին՝ Պեշկեթաշլլանը խարազանում է նրա ցոփ ու շվայտ կյանքը, օղու, երգի ու պարի, զվարճությունների հանդեպ հիվանդագին սերը և այս ամենն ամփոփում գեղարվեստական մի պատկերով, որտեղ մեծ է լեզվական հականիշների ռճական դերը. «Քեզի *դուրսէն* վառելու

² Աստուածաշունչ մատեան 1997, 693–694:

³ Պեշկեթաշլլեան 1941, 34: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում՝ փակագծերի մեջ՝ Հ.աղ. նշումով:

Հականիշների ոճական կիրառությունը Նշան Պեշիկթաշյանի...

չէ, այլ *ներսէն*: Երկիր իջնես, օղի խմես ու այրիս: Կին տեսնես ու այրիս: Ամառը վառիս ու ձմեռը բռնկիս» (Հ. աղ., 44):

Գոնիացու մասին խոհերն ամփոփված են հետևյալ կերպ. «Անշուշտ ամէն գոնիացի մեր նկարագրած գոնիացիին պէս չէ, *բարեբախտաբար*: Եւ սակայն, *դժբախտաբար*, բազմահազար հայեր կան, որոնք նման են մեր ներկայացուցած գոնիացիին» (Հ. աղ., 45):

Դարձյալ ակնառու է բացարձակ հականիշների՝ այս անգամ մակբայ խոսքի մասով արտահայտված, ոճական կիրառությունը:

Հեղինակը սուր հեզնանքով է խոսում կեսարացի հայերի ընչաքաղցության մասին: Այս առիթով նա ստեղծում է գեղարվեստական զանազան պատկերներ՝ կազմված փոխաբերություններից, չափազանցություններից և պատկերավորման այլ միջոցներից, ինչպես. «Կեսարացիին դաւանանքը առուտուրն է, տաճարը՝ շուկան, խորանը՝ խանութը: Իր աստուածը ոսկի հորթը, սուրբը՝ արծաթը, ու սրբուհին կամ սիրուհին՝ գոհարեղէնը» (Հ.աղ., 21):

Ապա նշվածները հեղինակն ամբողջացնում է մեկ այլ պատկերով, որտեղ խոսքի ծանրության կենտրոնը գոյականով ու բայով արտահայտված հականիշներն են և նրանք պատկերաստեղծ են ու ոճաստեղծ:

Աշխարհում տիրող ու օրըստօրե ավելի ու ավելի թափ առնող նողկալի բարքերի պայմաններում «Կեսարացին իր կրօնքին ու պետութեան զօրութեամբ *պատերազմի* մէջ է *խաղաղութեան* ատեն, ինչպէս *խաղաղութեան* մէջ է *պատերազմի* ժամանակ: Իր հայրենիքը *կը սկսի* Կեսարիայէն ու *կը վերջանայ* հոն, ուր ինք կրցած է դիզել քանի մը միլիոն» (Հ.աղ., 21):

Նույնն է պարագան նաև կեսարացու մասին խորհրդածությունների ավարտին. «Ուրեմն կեսարացին շատ ալ *գէշ* մարդ մը չէ, թէւ իրմէ *աղէկները* կարելի է գտնել... դժոխքին մէջ» (Հ.աղ., 24):

Մինչ այժմ մենք խոսում էինք այնպիսի հականիշների մասին, որոնք պատկանում են նույն խոսքի մասին, սակայն դա հականշության համար պարտադիր պայման չէ: «Հականիշները խմբավորելիս նկատի պիտի ունենալ, թե դրանք նու՛յն, թե՛ տարբեր խոսքի մասի են պատկանում: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ հականիշները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ներխոսքամասային և միջխոսքամասային»⁴:

Միջխոսքամասային հականիշները ևս լայն կիրառություն և ոճական արժեք ունեն Պեշիկթաշյանի ստեղծագործություններում: Իր պատմվածքներից

⁴ Մեղրոնյան 1984, 83:

Առաքելյան Կ.

մեկը՝ «Պանաօլա եւ հայերը», հեղինակը կառուցում է երկու հերոսների երկխոսության միջոցով: Նրանցից մեկը տարագրության մեջ՝ Փարիզում հայտնված ցեղասպանությունից մազապուրծ հայն է, մյուսը՝ սևամորթ միսիոներ: Խոսելով հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած ահազարհուր իրադարձության՝ Մեծ եղեռնի մասին, Պեշիկթաշլյանի հերոսը նշում է, որ այն տեղի ունեցավ մեծ պետությունների անտարբեր հայացքի ներքո, հաճախ էլ նրանց օժանդակությամբ: Խոսակցի զարմացական հարցին, թե «այդ «մեծ»երը ինչո՞վ են մեծ», հետևում է խորիմաստ և խիստ ցավալի պատասխան. «*Մեծ են իրենց պզդիկություններով, իրենց բազմաթիւ փոքրություններով: Այդ բոլոր պզդիկությունները դրէ՛ք վրայ վրայի, կ'ունենաք տխուր մեծություն մը*»⁵:

Միջխոսքամասային հականիշներ են բացում և փակել բառերը՝ օգտագործված «Հայ աղբրտիքի»՝ գոնիացուն նվիրված մասում. «նախ կ'ընէ բացման խօսքը... փակելով ամէնուն բերանը» (Հ.աղ., 44):

Այս հատվածում կա մի հետաքրքիր երևույթ ևս: Հայտնի է, որ կան բառեր, որոնք «հականիշություն են ձեռք բերում հաջորդ եզրում միայն մեկ ածանցի հավելումով... նաև միևնույն բառին հականիշ ածանցների ավելացումով... սակայն միևնույն բառով և ժխտական ածանցով եզր ունեցող բոլոր բառերը չէ, որ կազմում են հականիշ զույգեր»⁶:

Այսպիսի օրինակի հանդիպում ենք նույն «Գոնիացին» գլխում. «Յետոյ կը սկսի *բանախօսութեան՝ ճառելով անբանախօսութեան* մասին, մերթ ընդ մերթ ալ համեմելով իր պերճախօսութիւնը, բացատրութիւններ տալով օղիին բարերար դերին համար, ազգութեան եւ կրօնքի մէջ» (Հ.աղ., 44):

Լեզվական հականիշներից զատ, «խոսքի մեջ շատ հաճախ հականիշային կիրառություն են ստանում այնպիսի բառեր ու բառաձևեր, որոնք առանձին վերցրած միմյանց նկատմամբ հակադիր իմաստներ չունեն, այսինքն՝ լեզվական հականիշներ չեն, նշանակում է՝ խոսքի մեջ բառերի իմաստային տարողունակության սահմանները ընդարձակվում են, և բառերը ձեռք են բերում հակադրական հարաբերություններ արտահայտելու լայն հնարավորություններ»⁷:

Պեշիկթաշլյանի պատմվածքներում խոսքային հականիշները ևս բազմազան են ու բազմաբնույթ: Մասնավորապես, կարող ենք նշել մի ուշագրավ երևույթ: Բառեր, որոնք խոսքի մեջ հակառակ իմաստ են ստանում, արտա-

⁵ Պեշիկթաշլեան 1973, 209:

⁶ Էլոյան 1989, 152–153:

⁷ Էլոյան 1989, 156:

Հականիշների ոճական կիրառությունը Նշան Պեշկյաշյանի...

հայտում են տարբեր կրոնների պատկանող հասկացություններ, ինչպես. «Իր սեփական տանը մէջ մատրոն կը շինէ ու կը ջանայ ուրիշին տանը մէջ ալ կանգնել մեհեան մը» (Հ.աղ.,36), «Աստուծոյ կողմէ չէ, որ ստեղծուած է գոնիացին: Ալլահին ձեռքերէն ելած պտուղ մըն է ան» (Հ.աղ., 43), «Կոհն ու կիրքը հեթանոսական են, իսկ սէրն ու սրբութիւնը՝ քրիստոնէական»⁸ և այլն:

Եթե իբրև լեզվական հականիշ կարելի է դիտարկել *գավառացի-քաղաքացի* զույգը, ապա Պեշկյաշյանի գրչի տակ՝ արևմտահայ միջավայրին համապատասխան, *քաղաքացի* եզրը փոխվել է *պոլսեցիի՝ գավառացիի* հետ կազմելով արդեն խոսքային հականիշների զույգ. «Հակառակ իր ունեցած շնորհաց ծաղիկներուն՝ *գավառացի* մեր քոյրերն ու եղբայրները, ընդհանրապէս եւ բնականաբար, չեն սիրեր *պոլսեցին*» (Հ.աղ.,5): Նույն պոլսեցու մասին խոսելիս հեղինակն օգտագործել է նաև խոսքային այլ հականիշներ. «Պոլսեցին ընդհանրապէս *ազգասէր* է, բայց ոչ *հայրենասէր*: Այս վերջին տարիներս եղած է «*Հայաստանասէր*», եւ ինչու՞ չըլլայ, քանի որ հեռու է Հայաստանէն...» (Հ. աղ., 6) կամ «Ան քաջառողջ է իբրեւ *Քիզանդացի*, հիւանդ է իբրեւ *Հայ* ու թաղած են զինքը իբրեւ *Հայաստանցի*» (Հ.աղ., 6):

Հականիշների գործածությունը հաճախ չի սահմանափակվում մեկ նախադասության սահմաններում, և ամենատարբեր հականիշներ կիրառված ենք տեսնում իրար հաջորդող մտքերում: Այսպիսի դեպքերում արատավոր երևույթը ներկայացվում է հականիշների շղթայի միջոցով, ինչպես «Շատակերութիւն եւ սակաւակերութիւն» պատմվածքում, որի վերնագիրն իսկ հականիշային զույգ է: Այստեղ սուր ծաղրի առարկա է դարձել ֆրանսիացի հոգեբույժի դասախոսությունը, դոկտորի մտավոր սնանկությունն ու կեղծավորությունը: Բանախոսը քննադատում է շատակերությունը, մատնանշում դրա վնասակար ազդեցությունը և գովում սակավակերությունը, նույնիսկ սովը. «Գիւղի մը մէջ հանդիպեցայ իննսունվեց տարեկան թշուառ ծերուկի մը, որուն հարցուցի. «Ինչպե՞ս ապրած ես, մե՞ծ հայրիկ...»: Ալեւորը պատասխանեց. «Ապրած եմ թշուառ կեանք մը, գրեթէ կէս անօթի: *Քիչ* կերած եմ ու *շար* կ'ապրիմ: Ճաշս *կարճ* է եղած, իսկ կեանքս եղաւ *երկար*: Ասոր իմ խելքս չէ հասած»: Ծերուկը չէր գիտեր, որ իր *երկար* կեանքը կը պարտի իր *կարճ* ճաշերուն» (Բ. եւ հ.,71):

Պատմվածքի ավարտին, սակայն, պատռվում է կեղծ բարեպաշտի դիմակը, երբ հոգեբույժի մուրացիկ դարձած ազգականը հայտարարում է. «Այդ

⁸ Պեշկյաշյան 1964, 61: Այսուհետև այս գրքից կատարվող մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում՝ փակագծերի մեջ՝ Բ. եւ հ. նշումով:

Առաքելյան Կ.

անզգամը հորեղբորս տղան է: Գիտե՞ք թե ո՞րչափ կ'ուտէ ինք: Երեք խոզէ աւելի» (Բ. եւ հ., 72):

Խոսքային հականիշներ ստեղծվում են նաև անսպասելիության հիման վրա, երբ առաջին հայացքից միանգամայն տարբեր, որևէ առնչություն չունեցող հասկացություններ հակադրվում են միմյանց և խոսքային համապատասխան միջավայրում դառնում ոճակիր, ասելիքին հաղորդում յուրահատուկ հմայք՝ այն դարձնելով առավել կենդանի ու ինքնատիպ, ինչպես «Սիրեցե՛ք, սիրուեցե՛ք...» խոհական պատմվածքում *հերոս* և *միմոս* բառերի հակադրությունը. «Սիրոյ ի՛նչ ըլլալը հասկնալու համար, անոր շուրջը դառնալէ աւելի, պէտք է ոտքով գլուխով անոր մէջը նետուիլ եւ մկրտուիլ: Եւ հասկնալ, թէ սիրոյ վիճակահանութիւնը ի՛նչ վիճակի մէջ դրած է նետուողը: Անձէ անձ կը տարբերի ամէն արդիւնք: Մարդ կայ, որ սիրոյ վիճակահանութենէ դուրս կ'ելլէ իբրեւ *հերոս*, մարդ ալ կայ, որ դուրս կ'ելլէ իբրեւ *միմոս*» (Բ. եւ հ., 58):

Գեղարվեստական գրականության մեջ երբեմն կարելի է հանդիպել մի երևույթի, որ ոճագիտության մեջ հոմանշային կրկնություն անունն է ստացել: Այն շատ է նպաստում խոսքի արտահայտչականացմանը և հարստացմանը զանազան նրբերանգներով, քանի որ «հոմանիշները միշտ ունենում են նաև չհամընկնող տարրեր՝ կամ առարկայական-տրամաբանական իմաստի մեջ, կամ կոննոտացիայում: Այդ իսկ պատճառով հոմանշային կրկնությունը հնարավորություն է ընձեռում առավել ամբողջական և բազմակողմանիորեն բացահայտելու և նկարագրելու առարկան»⁹:

Հետաքրքրական է, որ Պեշկոթաշյանի պատմվածքներում հանդիպում ենք սրա հակառակ երևույթին՝ հականիշների կրկնությանը, ինչը, սակայն, ծառայում է նույն նպատակին՝ նկարագրվող առարկայի, անձի, երևույթի առավել համակողմանի բնութագրմանը: Բերենք երկու օրինակ «Հայ աղբրտիքի» «Վանեցիին» և «Հայը» գլուխներից, որոնցում հեղինակը համապատասխանաբար վանեցուն և հային բնութագրելու համար դիմել է հականիշների կրկնության և բնութագրությունները դարձրել ավելի խորը ու բազմաշերտ, ինչպես. «Վանեցիին քսակը *գոց* է, սակայն, սեղանը *բաց*: Ձեռքը *գոց* է, բերանը *բաց*: Գլուխը *գոց* է, ճակատը *բաց*: Վանեցիին ականջը *գոց* է, սակայն, աչքը շատ *բաց*» (Հ.աղ., 11):

Նաև. «Հայուն մէջ երկու հոգի կայ.-*Վախկոյր* մը եւ *քաջ* մը կամ *սպրուկ* մը եւ *հերոս* մը: Ամէն ազգի մեջ *Վախկոյր* կը կծկուի *քաջին* ետեւը. ընդհա-

⁹ Арнольд 1973, 130.

Հականիշների ոճական կիրառությունը Նշան Պեշկեթաշյանի...

կառական է Հայուն մէջ, քաջը կը գտնուի *վախկոտին* տակը: Ամէն բռնակալ կրնայ իր առաջին հոգին հանել: Հանե՞ց. սոսկալի է հրաշքը: Կը ցցուի պահեստի հոգին, խենթի նման: Ու կը զարնէ: Եւ իր հարուածը անսխալական է... Երբ վտանգի օրերը անցնին, Հայը կը մեռնէ իր միջի *հերոսը* ու *վախկոտին* հետ քաջաբար շուկայ կ'իջնէ՝ գրաւելու համար Ոսկեբերդ մը» (Հ. աղ., 55–56):

Գեղարվեստական խոսքի ոճավորման գործում իր ուրույն տեղն ունի օքսիմորոնը: Այն ոճական հնար է, «որն արտահայտվում է իմաստով միանգամայն հակադիր և տրամաբանորեն մեկը մյուսին բացառող բառերի կապակցությամբ»¹⁰:

Շնորհիվ իր այս՝ կառույցի երկու եզրերի հակադիր նշանակություն ունենալու հանգամանքին, օքսիմորոնը լայն կիրառություն ունի նաև երգիծական գրականության մեջ: Նշան Պեշկեթաշյանի երգիծական արձակը բացառություն չէ այս առումով, և նրա պատմվածքներում հանդիպում են տարբեր օքսիմորոններ, որոնց եզրերն արտահայտում են լիարժեք կամ մասնակի հակադրություն, ինչպես. «Ես *խելքով առողջ խենթ* մըն եմ» (Բ. եւ հ., 62), «*Շնորհալի գիժն* է Տարօնցին՝ վարձատրուած Ս. Կարապետէն» (Հ. աղ., 50) և այլն:

Հեղինակի օգտագործած օքսիմորոնները կարելի է քաղաքական երգիծանքի միանգամայն հաջողված նմուշներ համարել: Նա ստեղծել է երգիծաբանության մեջ բավական տարածված «գրպանի բառարանը», որի *ազգ* բառի «բառահողվածում» կարդում ենք. «Միլիոնաւոր մարդոց միութիւն մը, իր անմիաբանութեամբ անուանի թէ՛ դաւանական, թէ՛ դասակարգային, թէ՛ դաւադրական, թէ՛ գաղափարական, թէ՛ գեղեցկագիտական հարցերու մէջ: Այս միլիոնաւոր *միութենական անմիաբանները* երբեմն կ'ակմբուին միեւնոյն կրկէսին մէջ՝ խաղալու, խեղկատակելու, դիմակաւորուելու, դերակատարելու, նոյնիսկ իրարու արիւն թափելու համար»¹¹:

Հականիշները լայն գործածություն ունեն հակադրություններում: Հակադրությո՞ւն ոճական արտահայտչամիջոց է, որով հակադիր իմաստ ունեցող բառերի գործածությամբ հակադրվում են առարկաներ, հատկանիշներ, երևույթներ: Գեղարվեստական գրականության մեջ հակադրությո՞ւն մեծ տարածում ունի: Մասնագիտական գրականության մեջ հակադրության փայլուն օրինակ է համարվել Շեքսպիրի մադրիգալը, որտեղ «օբյեկտիվ իրականության երևույթները ոչ թե ընդհանուր հատկանիշներով մերժենում են, այլ ավելի են հեռա-

¹⁰ Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարազույան 1975, 314:

¹¹ Պեշկեթաշյան 1963, 2:

Առաքելյան Կ.

Նում միմյանցից: Երիտասարդության և ծերության հակադրությունը տարվում է երկու հասկացությունների բոլոր բնորոշ գծերի միջև:

Grabbed age and youth cannot live together:

Youth is full of pleasure, age is full of care;

Youth like summer morn, age like winter weather;

Youth like summer brave, age like winter bare.

Youth is full of sport, age's breath is short;

Youth is nimble, age is lame;

Youth is hot and bold; age is weak and cold;

Youth is wild, and age is tame

Age, I do abhor thee, youth I do adore thee;

Oh! My Love, my Love is young»¹².

Երգիծական գրականության մեջ այս մոտեցումը հաճախ է կիրառվել, և դրա ցայտուն օրինակ կարելի է համարել բանաստեղծի ճառը Հակոբ Պարոնյանի «Մեծապատիվ մուրացկաններ» վիպակում, որտեղ լեզվական ու խոսքային հականիշների կիրառությամբ կազմված հակադրությունների, տրամաբանությունից բացարձակապես զուրկ խոսքի միջոցով հեղինակը բացահայտել է իր կերպարի՝ բանաստեղծի փուլ էությունը. «անոնք անցյալ են, մենք՝ ապառնի, անոնք խավար են, մենք լույս, անոնք տգետ են, և մենք՝ գիտուն, անոնք սուր են, մենք՝ զրիչ, անոնք ատելություն են, մենք՝ սեր, անոնք կրակ են, մենք՝ ջուր, անոնք միս են, մենք՝ բանջարեղեն, անոնք վարունգ են, մենք՝ խնձոր, անոնք փուլ են, մենք՝ վարդ...»¹³:

Նշան Պեշկոթաշյանը երգիծական տարբեր իրավիճակներ, երևույթներ նկարագրելու համար ևս հաճախ դիմել է հակադրությունների: «Բժշկական նամականիում» կարդում ենք մի հարց ու պատասխան, որտեղ մի քանի հականիշ զույգեր կազմել են հակադրության հրաշալի օրինակներ՝ խոսքը դարձնելով ավելի ընդգծված, հումորային ու արտահայտիչ. «Հարցում. – Տարօրինակ վիճակ մը ունիմ: Աջ ոտքս միշտ չափազանց *տաք* է, իսկ *ձախ* ոտքս ալ սաստիկ *պաղ* է: *Յերեկը* այնքան զգալի չէ ոտքերուս իրարու հակապատկեր ըլլալը, բայց *գիշերը* մեծապէս զգալի է ու անտանելի: Կրնամ ազատիլ այս տարօրինակ վիճակէս... Պատասխան. – Այդ այլանդակ վիճակը ունեցողները յայտնապէս լերդային հիւանդութիւն ունեցողներն են: Ամբողջ պատասխանատուն

¹² Гальперин 1958, 241–242:

¹³ Պարոնյան 1954, 396:

Հականիշների ոճական կիրառությունը Նշան Պեշիկթաշյանի...

լեարդն է: Գիշերները, այդ վիճակը ունեցողներուն աջ ոտքը կարծէք կը գտնուի *այրեցեալ գօրիի* մէջ, իսկ ձախ ոտքը՝ *սառուցեալ ովկէանոսի* մը մէջ: Կամ աջ ոտքը *փռուի* մը մէջ է, իսկ *ձախը՝ սառնարանի* մէջ: Այդպիսիները իրենց աջ ոտքը դուրս կը հանեն վերմակէն, մինչդեռ *ձախ* ոտքը վերմակին տակ... » (Բ. եւ հ., 64):

Հակասությունների ու հակադրությունների հիման վրա կառուցվում են նաև ամբողջական գրական ստեղծագործություններ: Դրա լավագույն օրինակ է համարվել Չ. Դիքենսի «Երկու քաղաքների պատմություն» վեպը, որն անդրադառնում է 1789–1794 թթ. Ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությանը: Այստեղ «առկա են նախևառաջ հանրային հակասություններ, որոնք հանգեցնում են հեղափոխական հզոր պայթյունի: Բացի դրանից այստեղ հակադրվում են երկու երկրներ՝ Ֆրանսիան ու Անգլիան, և վերնագրում հիշատակված երկու քաղաքները՝ Փարիզն ու Լոնդոնը... Վեպի առաջին գլուխը, որը հեղինակն անվանել է «Շրջան», և որը պատմական էքսկուրս է ու նախապատրաստություն՝ հիմնական գործողություններին, կազմված է իրական ու լեզվական հակասությունների հիման վրա... «It was the best of times, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of light, it was the season of darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair, we had everything before us, we had nothing before us, we were all going direct to Heaven, we were all going direct the other way...»¹⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ նույն երևույթը՝ նույն ժամանակը բնութագրվում է հակադիր, իրարամերժ հասկացություններով, ինչը հնարավորություն է տալիս երևույթը դիտարկել իր ամբողջության մեջ, բազմակողմանի, բազմաշերտ, ասելիքին հաղորդում է պատկերավորություն, արտահայտչականություն, գաղափարական հագեցվածություն, նաև՝ խորը փիլիսոփայական ենթատեքստ:

Նմանատիպ դեպքերի կարելի է հանդիպել Նշան Պեշիկթաշյանի արձակում: Հային նվիրված իր խորհրդածություններում հեղինակը հատկապես խոսքային հականիշների միջոցով ստեղծել է երգիծական բազմաշերտ պատկերներ և հայի տեսակը ներկայացրել խիստ բազմակողմանի՝ մի դեպքում հումորով, մի դեպքում կծու հեգնանքով. «Առաջին քննութեամբ կ'ըսես.-թիւ է ան: Կը կարդաս իր թուանշանները ու կը տեսնես, որ տակէն կ'ելլեն բառեր,

¹⁴ Плевина 1980, 140–141.

Առաքելյան Կ.

կ'ըսես.-*խոսք է ան*: Կ'ընթեռնուս խօսքերը ու կը գտնես, որ *ոտանաւոր է*: Կը նկատես սակայն որ բնաւ չափ չունի ու կ'եզրակացնես.- *հանելուկ է եղեր...* Հայը *աշխատանք* կը կարծես ու կ'ըսես իրեն.- Ինչքա՞ն գործունեայ ես, եկուր միասին քրտինք թափենք հանրային գործի մը համար: Կուգայ, բայց ատեն մը վերջը կը խորհրդածես.- Ան *գործի մարդ է անձնական ձեռնարկի մէջ* ու *խոսքի մարդ՝ հանրային ձեռնարկի մէջ ...* Հայը, երբ *կուսակցական է*, կը ճառէ *ազատութենէ*, երբ *չէզոք է*, կը խօսի *միութենէ*: Իբր մարդ *անիշխանական է*, իբր Հայ՝ *ազգայնական»* (Հ. աղ., 52-53):

Ոճագիտության մեջ այն կարծիքն է հայտնվել, որ հակադրույթը սովորաբար կազմվում է նախադասությունների շարահարական կապակցությամբ: Եթե հակադրույթի բաղադրիչների կապակցությունը շաղկապական է, ապա հաճախ կիրառվում են միավորիչ շաղկապներ: Հակադրական շաղկապների առկայության դեպքում հակադրույթի ոճական ազդեցությունը զգալիորեն նվազում է, քանի որ «այս շաղկապի ներհակական իմաստն ինքին ընթերցողին նախապատրաստում է հակասական արտահայտության, որը հետևելու է, օրինակ.

The cold in clime are cold in blood,
Their love can scarce deserve the name;
But mine was like a lava flood
That boils in Etna 's breast of flame. (Byron)»¹⁵:

Կարծում ենք՝ միշտ չէ, որ հակադրական շաղկապները նվազեցնում են խոսքի տպավորությունը: Դրանում կարող ենք համոզվել՝ կարդալով մի հատված Պեշկեթաշյանի «Վայրենի մը» պատմվածքից, որը ներկայացնում է սևամորթ աֆրիկացու և եվրոպացու զրույցը, որտեղ աֆրիկացին քննադատում է կեղծ քաղաքակրթությունն ու նրա արժեհամակարգը. «Մենք՝ վայրենիներս, դուրսէն սեւ ենք, *սակայն* ներսէն սպիտակ: *Իսկ* դուք դուրսէն ճերմակ էք ու ներսէն սեւ... Մենք կ'ուտենք, երբ անօթի ենք, *մինչդեռ* դուք կ'ուտիք, երբ անօթի էք ու կ'ուտէք, երբ կուշտ էք» (Հ. աղ., 69):

Եզրակացություններ

Անշուշտ, նշված օրինակներով չեն սահմանափակվում հականիշների կիրառությունները Նշան Պեշկեթաշյանի երգիծական պատմվածքներում: Դրանք խիստ բազմազան են ու բազմաբնույթ, և բոլորին անդրադառնալ մեկ հոդվածի շրջանակում՝ պարզապես անհնար է: Ասվածը բավական է փաստե-

¹⁵ Гальперин 1958, 244:

Հականիշների ոճական կիրառությունը Նշան Պեշկյաշյանի...

լու, որ Պեշկյաշյանի ստեղծագործության մեջ հականիշներն ունեն լայն գործածություն և ուրույն ոճական դեր: Հաճախ այս միավորների առկայության հետ է կապված խոսքի արտահայտչականությունը, հագեցվածությունը, ազդեցիկությունը և այլ արժանիքներ: Հականիշները կարևոր մասնակցություն ունեն հակադրությունների կազմության մեջ, որը ոճական զորեղ արտահայտչամիջոց է և երգիծական խոսքի կարևոր բաղադրիչ: Հակադրությունը Պեշկյաշյանի համար մտածելակերպ է, հատու միջոց թափանցելու իրերի, երևույթների ու հոգիների խորքը, վերհանելու շատերին առաջին հայացքից անտեսանելի գաղտնարանները, անխնա ծաղկելու ամեն կարգի արատները, փնտրելու ապաքինման եղանակները:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց 1997, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, 1450 էջ:

Էլոյան Ս. 1989, Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Երևան, ԳԱ հրատարակչություն, 258 էջ:

Մեքրոնյան Ս. 1984, Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Երևան, «Լույս» հրատարակչություն, 248 էջ:

Պարոնյան Հ. 1954, Ընտիր երկեր, գիրք 1, Երևան, Հայպետհրատ, 576 էջ:

Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ս., Ղարազուլյան Թ. 1975, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, ԳԱԱ հրատարակչություն, 328 էջ:

Պեշկյաշյան Ն. 1964, Բժիշկներ եւ հիւանդներ, Պէյրութ, հրատարակութիւն «Բժիշկ» ամսագրի, տպարան Ատլաս, 82 էջ:

Պեշկյաշյան Ն. 1963, Գրպանի բառարան, «Բագին», ամսագիր գրականութեան եւ արուեստի, Պէյրութ, թիւ 9, էջ 1-9:

Պեշկյաշյան Ն. 1941, Հայ աղբրտիք, Փարիզ, մատենաշար «Արմենական մշակոյթ», թիւ 1, 82 էջ:

Պեշկյաշյան Ն. 1973, Հնդկահաւեր, Պէյրութ, 648 էջ:

Арнольд И. 1973, Стилистика современного английского языка, Ленинград, «Просвещение», 304 с.

Гальперин И. 1958, Очерки по стилистике английского языка, Москва, изд.-во иностранной литературы, 462 с.

Плевина Н. 1980, Стилистический анализ художественного текста, «Просвещение», Ленинград, 272 с.

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АНТОНИМОВ В РАССКАЗАХ НШАНА ПЕШИКТАШЛЯНА

АРАКЕЛЯН К.

Резюме

Ключевые слова: сатира, рассказ, язык, речь, лексика, антоним, стиль.

В армянской литературе сатирический жанр достиг своего апогея в XIX–XX вв., в частности, в творчестве западноармянских писателей Акопа Пароняна и Ерванда Отяна. Традиции западноармянской литературы переняли писатели Спюрка (Дияспоры) и в их числе Ншан Пешикташлян, ставший одним из ярких сатириков в литературе диаспоры.

Проза Ншана Пешикташляна изобилует антонимами, которые придают тексту особую стилистическую окрашенность и экспрессию. Антонимы играют важнейшую роль в создании антитезы как экспрессивного средства и составной части сатирической речи.

THE STYLISTIC USE OF ANTONYMS IN THE STORIES OF NSHAN PESHIKTASHLIAN

ARAKELYAN K.

Summary

Key words: satire, story, language, speech, vocabulary, antonym, style.

In the Armenian literature the genre of satire reached its apogee in the 19th – 20th centuries, in the works of such Western Armenian writers as Hagob Paronian, Yervand Otian. Being one of the most brilliant satirists in the Diaspora literature, Nshan Peshiktashlian followed the legacy of the Western Armenian writers.

Nshan Peshiktashlian's fiction teems with antonyms, which endow the text with unique stylistic coloring and expressiveness. Antonyms play a significant role in the creation of antithesis, which as figure of speech, is an integral component of satiric speech.

LUIZA GASPARYAN*

PhD in Philology

Institute of Literature after M. Abeghyan of NAS RA

luisa.gasparyan83@gmail.com

THE PORTRAIT OF MKRTICH KHRIMYAN IN H. LYNCH'S TRAVELOGUE

Key words: Khrimyan Hayrik, Armenia, travelogue, Henry Lynch, patriotism, Consecration ceremony, the Armenian Church

Introduction

Mkrtich Khrimyan – a leader, educator, publisher and a devotee of the Armenian people, who was the Catholicos of All Armenians from 1893 to 1907, played an invaluable role in the life of the Armenian society. His prolific work was comprehensive as it covered political, religious, literary, and pedagogical spheres which created a fertile background for Armenian national awakening. One cannot fail to observe that Armenian National Liberation ideology of that period encouraged generations. As the head of Armenian delegation at the Berlin Congress (1878), Mkrtich Khrimyan visited the state officials of the great European powers and tried to gain favorable positions for the solution of the Armenian Question, hoping to resolve the issue diplomatically.

The utmost dedication of M. Khrimyan to his people made him utter his famous patriotic speech “The Paper Ladle” which had metaphoric overtones and underlined that the participating nations had taken their portion of “harissa” (an Armenian national dish) from a cauldron with iron ladles, while the Armenian delegation hadn’t been able to take anything with their paper ladle. The moral of the sermon illustrates that the efforts of the Armenians and the Armenian question of that period entered a deadlock.

Khrimyan’s wisdom and insightful works, which have undeniable merits, are on the agenda of many theorists and literary figures. M. Khrimyan emphasized

* Հոդվածը ներկայացվել է 31.05.20, գրախոսվել է 03.06.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

The Portrait of Mkrtich Khrimyan in H. Lynch's Travelogue

and reinforced the significance of the cultural, historical treasures of the Armenian nation, as a representative of one of the ancient civilizations of the world, which afterwards inspired the European travellers and researchers to embark on the laborious endeavor to travel and write travelogues about Armenia and the Armenians. In this connection D.M. Lang stated, "*The ancient land of Armenia is situated in the high mountains immediately north of the great plains and rivers of Mesopotamia. Although Mesopotamia with its ancient civilizations of Sumeria and Babylon is usually considered together with Egypt as the main source of civilized life in the modern sense, Armenia too has a claim to rank as one of the cradles of human culture. To begin with, Noah's Ark is mentioned in the Book of Genesis to have landed on the slope of Mount Ararat, in the very center of Armenia*"¹.

Lynch's Travelogue and M. Khrimyan

Further observations of the travellers who were interested in the fate of the Armenian people and pursued a pro-Armenian policy discover the travelogue of the British intellectual Henry Lynch which is of particular interest. His research depicts the political, religious, cultural, national peculiarities of the Armenian people of Western and Eastern Armenia.

Henry Lynch's interest in Armenia and the Armenians was not accidental, since his maternal grandmother was Armenian, from Sivas, and his grandson was proud of it. In his biography H. Lynch underlined his Armenian roots, his love and care towards his Armenian grandmother and his utmost respect towards the Armenians. Twice he traveled to his ancestral homeland (1893–1894 and 1898), crossed the route Yerevan–Etchmiadzin–Ani–Kars–Van–Akhtamar–Baghesh–Mush–Karin–Trabzon, climbed the peaks of Ararat, Sipan, Nemrut, compiled and made the map of Armenia, commented on and interpreted instances of Armenian folklore, touched upon socio-economic and ethnographic issues. H. Lynch summarized a large-scale research and published his two-volume work on "Armenia: Travels and Studies" in London, in 1901. The valuable survey was first translated into Armenian in London, in 1902 and later in Constantinople, in 1913.

Lynch was a devoted defender of the Armenian national interests and, as a member of the British Parliament, tried to benefit and ease the burden of the

¹ David 1978/1980, 9–10.

Armenian people. In his comprehensive work, Lynch thoroughly described the character and personality of M. Khrimyan, as his visit coincided with the consecration of His Holiness. It is with these lines that Lynch refers to the upcoming pan-Armenian ceremony. *It is not only the ancient ceremony, and it is not merely the assembling of delegates from all parts of the Armenian world that appeals to the heart of the nation. It is the personality and reputation of the man*².

Lynch describes the image of M. Khrimyan with great reverence, emphasizing that Armenians were filled with enthusiasm towards his personality and fame and waited for the anticipated ceremony as an exclusive and nation-wide event. Moreover, the author gradually unfolded M. Khrimyan's personality with impeccable praise, like: *The imagination of the race still sees in the holder of the pontifical office not alone or so much an archbishop or Katholikos – the keystone of the edifice of the Church – as a high priest in the old Biblical sense. Khrimean is the ideal of a high priest. He is a figure, who steps straight out of the Old Testament with all the fire and all the poetry. At the ceremony of his consecration it seemed as if at the foot of Ararat the ancient spirits were still alive, and that the holy oil, which descended upon that venerable head from the beak of the golden dove anointed a law-giver to the people who announced the Divine Word*³.

According to the author, the Armenian nation perceived M. Khrimyan as a bishop or Catholicos, the founder and pillar of the Armenian Church and as a “High priest” in the old Biblical sense. Mkrtich Khrimyan's image is described not only by chronological faithfulness, but also by the motives of the liberation of the Armenian people, where the character of the guardian “father” of the Armenian nation and the unique features of M. Khrimyan's personality are revealed. It is not in vain that according to Lynch, the image of M. Khrimyan, full of spiritual richness, comes out of the Old Testament, embodying fire and poetry. Lynch truthfully points out that for Khrimyan Hayrik the notions of religion and patriotism are in dialectical unity and are almost interchangeable. This phenomenon is more than evident, because for centuries the Armenian nation has fought for the independence of Armenia and, of course, the fact of

² Lynch 1901, 236.

³ Lynch 1901, 237.

The Portrait of Mkrtich Khrimyan in H. Lynch's Travelogue

the invention of the Armenian alphabet in the 5th century, contributing to the translation of the Holy Book and the enlightenment of the Armenian people strengthens the significance of Armenia as a cradle of world civilization. Moreover, Lynch objectively perceives the relevant role assigned to the Catholicos in the Armenian reality, as the authority and the embodiment of national, spiritual and physical power.

With the confidence of an eyewitness Lynch describes the hometown of M. Khrimyan, which was located in Van. The author tries to present as accurately as possible the atmosphere in which M. Khrimyan lived and found his spiritual balance by qualifying it as the place with *magnetic influence*. When the route-traveller was walking along the slopes of Mount Varag, reaching Hankusner Monastery, where M. Khrimyan lived and taught for many years, he noticed the point where, according to some sources, the hired killer was waiting for M. Khrimyan. But when the killer noticed him and raised his gun, a shiver went over his body, his hands trembled, and he knelt in front of his victim, as he did not dare look at Khrimyan's face⁴.

Lynch introduced a brief description of Khrimyan's life, which reveals his tireless and unwavering devotion to the welfare of the Armenian nation, moreover the research-traveller studied the etymology of the surname of Khrimyan's father by illustrating that *his (Khrimyan's) father and uncle were well-to-do citizens of Van, who had come to be known under the name of Khrimean because of a trade which they had conducted with the Crimea*⁵. He married at the age of twenty-five, but unfortunately the woman died after giving birth to a baby girl, and the child died before the age of six or seven.

With great enthusiasm and positive feelings did Lynch describe in his travelogue the establishment of a printing house and the revelation of the newspaper entitled as *Artsiv Vaspurakani* by Khrimyan: *The proceeds of the sale of this periodical, which was at first printed on Constantinople, whither he had returned in 1855, enabled him to purchase an instrument of great rareness in Turkey, which the Armenians prize with the same childish affection and reverence as the Persian highlanders value a rifle or a sporting gun*⁶.

Evidently, Lynch captures the quintessential psychological nuance; for

⁴ Lynch 1901, 238.

⁵ Lynch 1901, 239.

⁶ Lynch 1901, 240.

Armenians literacy, intellect and background knowledge make the embodiment of spiritual power. Lynch accurately describes Khrimyan's perceptions of time and the relevance of national-political, historical awakening. One of his key goals was to raise the living standards of Armenians in the coming era, because, according to Khrimyan, there would be a tangible decrease of the Muslim people's geopolitical influence in the next era.

It should be noted that Lynch comprehensively described and illustrated the geopolitical, national, religious and cultural peculiarities of the Armenian people of the time. As an interpreter and expert Lynch flavoured his travelogue with detailed descriptions and illustrated photographs, trying to objectively reproduce the collective portrait of the Armenian people of the era and their destiny.

The scrutinized study of the travelogue has revealed that Lynch not only was aware of the historical and political conditions of the Armenians, but also had a deep sympathy towards the civilized Armenian people; the fact is reflected in the following lines; *The Armenians have a long history, and that their progress, to be solid and permanent, must be based on a revival of consciousness in the dignity of their past*⁷. The traveler interpreted M. Khrimyan's vision and aspirations for the rise of the national self-consciousness of the Armenian people and the desire to create an independent state and country. Thus, H. Morgenthau's statement of Armenians being indigenous and native to the region was not accidental as the ambassador proceeded from facts presented in Herodotus' historical works which are a reliable source: *In the north-eastern part of Asia Minor, bordering on Russia, there were six provinces in which the Armenians formed the largest element in the population. From the time of Herodotus this portion of Asia has borne the name of Armenia. The Armenians of the present day are the direct descendants of the people who inhabited the country for three thousand years*⁸.

In that era, the political atmosphere was gradually filled with the Armenians' respect for Khrimyan enthusiastic activity of his supporters'. Lynch not only represents the factual and trustworthy information, but also gently and subtly tries to analyze the external and internal policy tendency and positions on

⁷ Lynch 1901, 241.

⁸ Morgenthau 1974.

The Portrait of Mkrtich Khrimyan in H. Lynch's Travelogue

the Armenian people, thus emphasizing that the Turkish government had an evident disfavour towards M. Khrimyan's ambitious desire and a freedom-oriented posture. The Russian-Turkish unfavourable relations caused difficulty for Armenians and the further solution of the Armenian question. In 1889 the Turkish government exiled M. Khrimyan to Jerusalem. However, thanks to the efforts of the Russian diplomats, M. Khrimyan assumed the patriarchal position of the Armenian Church. For two years the Turkish government prevented the return of M. Khrimyan, however, due to the efficient negotiations of the Russian diplomats, the Armenian Father was anointed as Catholicos of All Armenians in Etchmiadzin. Lynch qualifies and evaluates the abovementioned negotiations with positive expressive-evaluative-emotional overtones by using the qualitative adjective *shrewd* (*shrewd diplomats*) as well as emphasizing that *one must admire the extraordinary cleverness of those Russian bureaucrats*⁹.

The brief presentation of Khrimyan's biography is followed by a vivid description of the magnificent and spectacular architecture of Etchmiadzin and the astounding consecration ceremony of M. Khrimyan. The description of sanctuary-monuments in the travelogue is unique and rationalistic, as Lynch draws parallels with the University of Trinity College, Cambridge when describing and outlining the marvelous landscape of Etchmiadzin and the surrounding area, so that the English-speaking reader can imagine the majestic sanctuary and envisage its construction in his mind, thus, pointing out that *the great court of Edchmiadzin perhaps already makes the record*¹⁰.

Having had an exceptional opportunity to witness the consecration ceremony in Etchmiadzin, the traveller truthfully assures that the image of M. Khrimyan was central and pivotal for the Armenian people. He mentions all the saints who played a quintessential role in the adoption of Christianity by Armenia, and Khrimyan ascended their respectable and honorable throne (*It is therefore in his seventy-fourth year that he ascends the throne of St. Thaddeus and of St. Gregory*)¹¹.

In general, Lynch was interested in Khrimyan's moral and psychological portrait. He also briefly referred to his lifestyle, health condition and other minor peculiarities which could comprehensively outline the character of the

⁹ Lynch 1901, 242.

¹⁰ Lynch 1901, 243–245.

¹¹ Lynch 1901, 239.

Catholicos of All Armenians. He emphasized that Khrimyan Hayrik had no other weakness than the inclination to hard breathing.

In his survey, Lynch completely condensed the characteristic features of M. Khrimyan, noting that the Armenian people added the diminutive unit *Hayrik* to his name, trying to enhance the idea that Khrimyan Hayrik was the embodiment of faith and truth, he was the pan-Armenian protector and honorable savior. Moreover, in the text of his travelogue Lynch introduced the element *Hayrik* in capital letters, interpreting its meaning and positive emotional overtones: *Even the garden had been invaded by the peasants, who would wait for hours to catch a glimpse of their Hayrik – a term of endearment, signifying little father, under which Khrimean is very generally known*¹².

The air of calmness, equilibrium and dignity of Khrimyan Hayrik made an enormous impact on the traveller, and the private dialogue with *Hayrik* was characterized by simple yet reinforcing overtones: *I do not remember having ever seen a more handsome and engaging face. I experienced a thrill of pleasure at the mere fact of sitting beside him.* In answer to Lynch's question about Khrimyan's life in Turkish provinces, flavoured with negative overtones, the Catholicos frowned and after a deep sigh, replied, *"I have come," he said, "to the land of Forgetfulness"*¹³.

For Lynch everything connected with Armenia and Armenians was specifically fascinating and of great interest; he unwrapped and illustrated the unique social and cultural features with admiration and simple devotion. For instance, the traveller described the dishes typical of Armenian clergy who during the Great Lent served him lentils and peas, but a few days later a big party was held and Lynch tasted the salmon trout of Lake Sevan and delicious dolma. Moreover, for preserving the culturally marked elements Lynch transliterated the name of the dish and presented its ingredients: *delicious dolmas of minced meat and rice bound together by tender cabbage leaves*¹⁴.

Our further observations of Lynch's travelogue reveal that during the consecration of the Catholicos, many pilgrims from different regions of Armenia, wearing either fashionably designed modern costumes or national *taraz* (Armenian authentic national costumes) and speaking the dialect, peculiar

¹² Lynch 1901, 246.

¹³ Lynch 1901, 248.

¹⁴ Lynch 1901, 248.

The Portrait of Mkrtich Khrimyan in H. Lynch's Travelogue

to the region, attended and honoured the national ceremony. Thus, Lynch compiled the mosaic portrait of the ethnographic regions of Armenia.

Here are some extracts from his narrative:

“Was there ever collected together a more motley crowd? They must have come great distances. There were ladies from Akhaltsykh, with the pretty fillets across the brow; there were frock-coats and uniforms. The bright calicoes of peasant women enlivened the scene; some of the men, the poorest class, wore their rough sheepskin hats, while the better-to-do had donned low caps with a peak, like that of a naval officer”¹⁵.

Lynch first depicted the style and costumes observed in the street during the consecration, and afterwards he minutely described one of the national taraz during the banquet, illustrating the image of a delegate from Karabagh:

“A single exception to this dark apparel was furnished by a delegate from Karabagh, who seated next myself. He wore his national dress – a spare black tunic, fastened at the neck, displaying the front and the sleeves of a light blue silken vest. His face was large and expressive of great resolution, especially the chin, which, like the cheeks, was shaved. The bronze complexion heightened the whiteness of the bold moustache. One was reminded of the best type of peasant properties in Europe”¹⁶.

The consecration ceremony of Khrimyan Hayrik was on the agenda of the whole Armenian nation and the cornerstone of the travelogue. Russian soldiers lined up in front of the church's front door and did not allow the enthusiastic crowd to enter. The decision was made to perform the consecration ceremony right on the doorway of the church, with a large inscription at the top; *The Only-Begotten has descended from the Father, and the light of glorification with Him*¹⁷.

The historical facts provided by Lynch are relevant and undeniable sources for the Armenian people, and on the basis of his valuable observations and faithfulness to the research he could outline the whole portrait of Armenians in general, and Khrimyan Hayrik, in particular. In his narration he writes:

“Next a bishop advances, bearing in his hands the image of a dove, wrought in gold. It is the receptacle of the holy oil. In the southern apse of the cathedral stands a chest containing a vase, in which is preserved oil blessed by

¹⁵ Lynch 1901, 251.

¹⁶ Lynch 1901, 254.

¹⁷ Lynch 1901, 252.

St. Gregory. It is nothing, they say, but a mass of dry material. Of this substance they take a pinch and mix it with consecrated oil, specially prepared and scented with essence of flowers. Such is the liquid which is allowed to flow from the beak of the dove upon the head of the father of the nation. The bishops gather round, and each with his thumb spreads the oil over the scalp, making the figure of a cross at the same time. Then a mass of wool is applied to the crown of the head, in the folds of a muslin veil, which is adjusted to fall over the face. The Catholicos rises after a brief interval, places his feet in his embroidered slippers and with the bishops re-enters the church. The ceremony has occupied a quarter of an hour”¹⁸.

The main procedure of anointing is presented in the passage. The bishop held the golden dove in his hand, which is the receptacle of the holy oil. In the southern apse of the cathedral there was a vase in which the same oil blessed by St. Gregory was preserved. Lynch was told it was a mass of dry material. The bishop took a pinch of oil, mixed it with the consecrated oil prepared and scented with essence of flowers, later from the beak of the dove the mixture streamed upon the head of the father of the nation. The bishops gathered round, and each with his thumb spread the oil in cross-like movements over the scalp of the Catholicos.

The banquet accompanied with greetings and toasts followed the consecration ceremony:

“The health of the Emperor is received with cries of Hooray; but the remaining toasts without exception with the Armenian cheer of Ketsze! the equivalent of the French Vive!”¹⁹

In the extract, the toast devoted to Tsar's had Russian greetings, like *Oura – Ypa*: For natural perception of the atmosphere Lynch gave the Armenian and French equivalent versions of the greetings: *Ketsze!* and *Vive!*.

Conclusion

Lynch's travelogue is descriptive-informative. Its main features are accuracy, textual integrity, completeness and the reliability of facts and data. However, the cognitive value of the narrative is also there. Presenting an elegant mixture of facts and emotions, the narrator achieves quite an original impact on

¹⁸ Lynch 1901, 253–254.

¹⁹ Lynch 1901, 255.

The Portrait of Mkrtich Khrimyan in H. Lynch's Travelogue

the reader, anchored in the cultural and historical heritage of the Armenian nation.

His information on the era of hope and anticipated enlightenment sounds very reliable and convincing. The odyssey of the traveler proves once again that Armenia and the Armenian nation are an indispensable part of the ancient civilization and still have an important role to play on the world stage.

BIBLIOGRAPHY

Lang David M. 1978/1980, Armenia: Cradle of Civilization, London, Boston, Allen & Unwin, 320 pages.

Lynch H.F.B. 1901, Armenia; Travels and Studies, The Russian Provinces, Longmans, Green and Co., London, Vol. 1.

Morgenthau H. 1974, The Murder of Nation, New York, Armenian General Benevolent Union of America, 121 pages.

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄՅԱՆԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ ԼԻՆՉԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ Լ.

Ամփոփում

Քանալի քաներ՝ Խրիմյան Հայրիկ, Հայաստան, տրավելոգ, Հենրի Լինչ, ուղեգրություն, հայրենասիրություն, օժման արարողություն, Հայոց եկեղեցի:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի ազգային ինքնության առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը առանցքային դարձավ եվրոպացի ուղեգիրների համար: Այս առումով հետաքրքրական են, մասնավորապես, անգլիացի ուղեգիր Հենրի Լինչի (1862–1913)՝ Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի, հայ ժողովրդի քաղաքական, կրոնական, մշակութային և ազգային ըմբռնումների մասին դիտարկումները, որոնք զետեղվել են նրա “Armenia; Travels and Studies (1901) 2 Volumes” (Հայաստան ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ) երկհատոր լայնածավալ աշխատության մեջ:

Լինչի՝ Մ. Խրիմյանի կերպարին նվիրված հատվածները բացահայտում են XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայ հասարակության կյանքում անգնահատելի դերակատարություն ունեցող նվիրյալին: Լինչը նկարագրում

է Մ. Խրիմյանի բեղմնավոր գործունեությունը քաղաքական, կրոնական, գրական և մանկավարժական բնագավառներում, որոնք նոր սերնդին համակեցին հայ ազգային ինքնության գաղափարներով և նպաստեցին ազգային-ազատագրական զարթոնքին:

ПОРТРЕТ М. ХРИМЯНА В ТРАВЕЛОГЕ Г. ЛИНЧА

ГАСПАРЯН Л.

Резюме

Ключевые слова: Хримян Айрик, Армения, травелог, Генри Линч, патриотизм, церемония освящения, Армянская церковь.

Изучение Армении и национальных особенностей армянского народа стало ключевым для европейских путешественников. В связи со сказанным особый интерес представляют материалы английского путешественника Генри Линча (1862–1913), собранные им во время двух путешествий в Армению (1893–1894, 1898). Путешествие Линча в Армению завершилось созданием двухтомного труда, озаглавленного «Армения» (1901). В нем содержатся сведения по истории, этнографии, фольклору армянского народа, географии и демографии Армении, а также статистические данные по Западной и Восточной Армении.

Особую ценность представляют отрывки, посвященные образу М. Хримяна. Линч описывает плодотворную деятельность М. Хримяна в сфере политики, религии, литературы и педагогики, способствовавшую пробуждению национального самосознания.

NAIRA HAMBARDZUMYAN*

PhD, Associate Professor

Institute of Literature after Manuk Abeghian

nairahambardzumyan@yahoo.com

MYTHOLOGICAL, POETIC CHRONOTOPE: THE SPACE, TIME AND MYTH IN HOVHANNES TUMANYAN'S POEMS AND BALLADS

Key words: myth, symbol, ontology, transcendental reality, topology, mystical energy, neurophysiology.

Mythological thinking is the product of powerful logic and serious intellectual feature, and does not correspond either to the world or the experience aroused from the world, but only the image in which the author sees the world. It is revealed through mythological understandings that are created as a result of the mystical energy and morphological abilities formed in the inner domain of the text, since the language (herein, literature-art-culture) relates exclusively to the author's neuropsychological system, and many impulses (visual, mental, emotional) are created as carnal beings, providing his consciousness and individuality. Therefore, the interpretation of life and death and their binary are observable from the counterpoint of the text when the author – society experience is secured and completed, and in the domain of the author's subconsciousness not only the incident but also the necessity are maintained, making him the holder of the same mystical energy (mystical thinking). In this case, the morphogenesis of the text as a biological system is being formed, developed, undergoing systemic, aetiological and spatial-morphological or physiological systemic changes. In this context, noteworthy are the topological-qualitative characteristics of poems and ballads by Hovhannes Tumanyan such as “Anush”, “Sako of Lori”, “The Capture of Fort Tmuk”, “Lament”, “Maro”, “To the Unfathomable”, “Akhtamar”, “Parvana”, “Aghavni Monastery”, “The Enlightener” where the text relates to the mythological-poetic space, in which not only the measuring-quantitative but also

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.04.20, գրախոսվել է 20.05.20, ընդունվել է տպագրության 14.08.20:

the text-world-image general relations of space are radically manifested, since in the domain of the world the collaborative model of space and time is indivisible. In the mythological-poetic composition of the Tumanyan's text, the time-space correlation is viewed not only as a chronotope, but also in terms of its chronotopic nature and the sources of creation, as the author's mythological consciousness is also prone to observe the aetiological function of the myth, thus, conditioning the formation of the latter in the text.

In this case, both the mythical and the sign system variations are essential, which in their genesis relate not only to the participation of external physiological processes but are also essentially connected to the visual-neurophysiological impulses. Mythological-poetic consciousness perceives the space as an imprecise, incomparably major image, contributing to the realization of the author's subjectivity by its being. In this context, Tumanyan's text crosses the boundary of the temporal:

Ascension night, that bewitching night,
There is a wonderful, happy second,
Doors open to the golden sky,
Down to silence, everything lull,
And with divine impersonal counsel
Is filled with its whole holy mercy.
On that majestic moment of the glorious night,
From infinite, far depths of the sky,
For the lovers dead with no dream
The flown stars come together,
Come, longingly kiss only once
Away from the world, in the dome of heaven¹.

Tumanyan interlinks the myth with the text, as the space is first and foremost time-space for him, though he does not oppose the text to the explosion of the nucleus of the universe, but directs the expansion of the macrocosm, the material, and its spreading in all directions, until the perception of the mythological-poetic picture of the world when the equally shaped surface of microcosm and the image of the macrocosm (the Space) coincide with the non-spatial territory present in the text.

¹ Թումանյան 1989, 109:

And I made a supple move,
I caught him. Suddenly he screamed,
In my hands became a white dove,
And he lifted his arm, and flew beyond,
He left, hovering in that dream valley,
It sank, disappeared in the bright navy...²

This function cannot really be accepted as a characteristic, defining the pre-
entity of the myth, since the myth in this case is perceived firstly by the expression
of life, then by the worldview of a soul + body perceptual expression, creating
the idea of an infinity of the material where the existing mediator (Latin: mediator)
whistle: one, two, three..., rightly implies the ability to contradict the succeeding
text and the relatively equal aptitude of resembling the preceding text:

We are all but guests in this mortal world
Since the day we get our birth,
We come and go, each in his turn
To and from this fleeting earth.

Man's work is immortal alone.
Only noble deeds will never die
Through the centuries gloried and famed.
Happy's the man who through his deeds
Wins an immortal name.³

The meaningful word breaks its shell, linking the past with the present and
the future on its whirling way up. Such systems, constituted in the domain of time,
find themselves out of bounds in the resonance of unseasonability. From the point
of view of psychology, the above mentioned is a phenomenon that penetrates the
depths of things, creating a fourth temporal inner environment, bearing the
characteristics of the previous three times (as a system) and relating to the
realities of the past in the mythical space:

Year after year sped past again.
His daughter watched in vain
The melancholy neighborhood:
No horse nor rider came.

² Թումանյան 1989, 113:

³ Թումանյան 1989, 47:

At last the princess lost all hope,
And sad tears did she weep
And soon the castle lay beneath
A lake both vast and deep.
The princess vanished in the lake
Whose source were her sweet eyes;
Since then among the mountains tall
Clear as a tear it lies.⁴

The same reality (the transition from the present to the past, from the past to the future, and then a fourth temporal interface) has its expression in the poems “Maro”, “Anush”, “The Cursed Bride”, “Paul-Peter” ballads, “Old Blessing” poetry and more in other writings. In such mythical text-structures, the mythical being is created not by style or form, narration or metalogic, but by the history within it. The existence of the myth brings the text to perfection, and when the word works in the highest realm, it gives birth to meaning, separates from the foreground and leads to the secret where the author excels himself:

And people say those luckless moths
That perish in the flame
Were once Parvana’s gallant knights
Whom passion made insane.
Turned into moths upon their way,
Whenever they see fire
They fly to it from far and near
And in the flame expire.⁵

The Mythological-poetic chronotype is formed in a single united spatial time frame, maintaining gravity as parallel means with indivisible core. Therefore, as a time-space unity, the mythological-poetic chronotype is best known in literary criticism as “science in literary-fictional texts”⁶. In this case, the theological practice of interpreting the world is replaced by a narrative (Milesian school), deciphered by the image and its reflection. This is the unique return of the Logos, which by its very existence implies its own death and awakening everywhere and at all times. The absolute lateral nature of the previous three-dimensional space in

⁴ Թումանյան 1991, 125–126:

⁵ Թումանյան 1991, 126:

⁶ Бахтин 1975, 234–407.

this case coincides with the fourth space-time interval, therefore, the absence of space is the absence of time, the division of space is the division of time, and the absolution is the absolution of eternity. “The literary-fictional chronotope implies the infiltration of semantically full spatial and temporal signs. Time thickens, becomes powerful, becomes fictionally more subject-visible. Space is reinforced, encompassing the domain of time, plot, movement of history. Signs of time open up in space, and space is conceived and measured by the time. This infiltration of signs and things is characterized as a fictional chronotope”⁷. The attitude towards the mystical space of the text also principally changes, as Tumanyan reaches the solution of issues that are initially perceived in the domain of creation, crossing the boundaries of God's possibilities as well:

So it flows, it changes, it goes,
It goes to the unwordy shores,
To the supreme state of happiness,
The eye of happiness, the homeland of love,
Where there are no people and no drive
Where a great life connects the alive...⁸

The theory of relativity views the mythological-poetic tradition in the domain of four-dimensional space and appreciates it more than the metaphor, which, as a transitive form, also relates to four-dimensional space, summarizing the structure and reflection of a single time-space, which the author achieves through the mastering of the text and the cosmic flow of speech, embodying the inner time. The unity of space and time also implies the language of the author, which, as a result of constant transformations, becomes the driving force of the surrounding world, and finds its interpretation in the domain of textual adjustments, necessary changes, and information exchange range, in the **material - spirit ↔ spirit - material** contrast.

“Myth is a major part of language activity, it is transmitted through words and is completely in the domain of Thought,”⁹ writes Claude Lévi-Strauss, so it is worth noting that thanks to such characteristics, the myth acquires sound and appearance, is portrayed by abandoning the border of absence; as in this case, the space involving the myth is perceived as a sign, reflected in the text formed by

⁷ Бахтин 1975, 108.

⁸ Թումանյան 1989, 117:

⁹ Леви-Стросс 2008, 238–270.

its internal order (syntagma). Space encompasses the text, revealing the inner linguistic and extralinguistic characteristics of the myth which are not purposeless emotional fluids but reflections of the things, penetrating the inner domain of the text through which the boundaries of the text relativity are created by the hybrid of Being and Cosmic Otherness.

**And life and death - past, biggity
Are only a form of big eternity,
Still endless today and yesterday
Converted only, you can always be one -
One great time
Switch the outer shell only -
The body today is a legitimate type,
Used endlessly as time¹⁰.**

This phenomenon is most expressive in Hovhannes Tumanyan's poems and ballads, when the myth is intrinsic to the meaning, and the meaning is communicated to the text through "mythological archetypes"¹¹ that appear in the form of chains or endless knots, and in which the reality of the word is separated from its understanding. Through the inner binary contrasts of these rings: **heaven - earth, heaven - hell, up - down, day - night, sun - darkness, order - chaos**, the integrity of the text is created. In this case, the language becomes the object through which Tumanyan overcomes reality, without separating the verbal situation from the introspection and pre-knowledge. **Author-text interaction** in this case, is formed in the text by the existence of the author.

It is a huge valley. One piece of moon
Looks faint, hiding in the veil.
In the middle of a night, dark and gloom
Sako is running in Lori valley.
The wicked ones behind,
With a hair down band, crying out loud:
They reach his back, they grab his arm,
They bite like a snake, they do him some harm.
And the brave with zourna and drums

¹⁰ Թումանյան 1989, 117:

¹¹ See Юнг 1996, 384.

They call, they call with familiar hums¹².

Tumanyan, as the author carrying the subjective consciousness of the text, directs the reader to the layers of myths in the poems and legends, emphasizing the fact that some images in the inner domain of the text can be mythologically indivisible though they become initial and final forms of judgement in the text structure marked by binary and reflected in the interval of the creation. The cosmic impulses of information are constantly circulated between the human consciousness and culture, which lead to the idea that the human consciousness is not merely a scientific matter, but in general what one knows. According to Losev, "it is the most necessary order of thought and life, far from any contingency and arbitrariness."¹³ The latter accurately describes the essence of the myth based on the pre-existing nature of myth and mythology. According to him, in mythical words about the disappearances and revelations of gods in the Hittite cuneiforms (partly, the god of thunder) the words are united by their internal sound data. These are the features that unite the mythological understanding of the world by the author by placing all the metaphysical, mythological-poetic and cosmic information in the inner domain of the text. By the mythical space-time shifts it is possible to observe the current (present-past) tension in the text, in the history domain and its opposing dialogue, so by subduing the myth movement from the beginning to the end, the historical energy of the text weakens, yielding to the energy of the dialogue which ensures the author's presence in the text and on the contrary, the weakening of dialogical energy returns the myth to the boundary of historicity, where the presence of the author is impossible. Therefore, the myth as a phenomenon is also visible in the domain of culture studies.

Conclusion

In the 20th century, mythology has gradually and harmoniously evolved into ideology, making historicity a service tool. The transforming fabula (story) of the text with various transformations assumes a complete plot of mythological events, that seeks non-interfering dialogue wars. In the domain of event evaluation, however, metaphors and fact choices are dominating, when the text lives exclusively through its own sign system, which makes contextual events gain meaning by weakening argumentation and marking text as mythological existence.

¹² Թումանյան 1989, 22:

¹³ Лосев 2008, 106.

In this context, the industrial civilization of modern times and the substantive ideas and systems implemented by it, which distinguish the perception of and its dialectics, have an important place also in the historical and genetic notions of human theology (with realizing its specific role only) and Christian tradition.

BIBLIGRAPHY

Թումանյան Հովհ. 1991, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 2, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ, Եր., 637 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1989, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 3, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ, Եր., 544 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1991, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 4, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ, Եր., 624 էջ:

Бахтин М.М. 1975, Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике. Вопросы литературы и эстетики: сб., Москва, «Худ. лит.», с. 121–290.

Леви-Стросс К. 2008, Структурная антропология, Москва, «Академический проект», 555 с.

Лосев А. 2008, Диалектика мифа, Москва, «Академический проект», 304 с.

Юнг К.Г. 1996, Душа и миф: шесть архетипов, Киев, Государственная библиотека Украины для юношества, 384 с.

ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ՔՐՈՆՈՏՈՊ. ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՎ ԱՌԱՍՊԵԼԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՊՈԵՄՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԲԱԼԼԱԴՆԵՐՈՒՄ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ Ն.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ առասպել, նշան, գոյաբանություն, այնկողմնային իրողություն, տոպոլոգիա, միստիկական էներգիա, նեյրոֆիզիոլոգիա:

Սույն ուսումնասիրությունը անդրադարձ է Հովհաննես Թումանյանի մի շարք պոեմների և բալլադների ներքին տոպոլոգիական-որակական հատկանիշներին: Տեքստը հարաբերվում է առասպելաբանաստեղծական տարածությանը, որում արմատապես երևութանում են ոչ միայն տարածաժամանակի չափումային-որակական, այլև՝ տեքստ-աշխարհ-պատկեր ընդհանրական հարաբերությունները, քանզի աշխարհի ընդգրկումով՝ տարածության ու ժամանակի միասնական մոդել-

ը, տարբաժանելի չէ: Առասպելաբանաստեղծական քրոնոտոպը ձևավորում է Թումանյանի համապատասխան աշխարհըմբռնումը՝ տեքստի ներքին տիրույթը համակելով մետաֆիզիկական, առասպելաբանաստեղծական, տիեզերական տարածությունների տեղեկատվությամբ: Առասպելաբանական մտածողությունը զորեղ տրամաբանության ու ինտելեկտուալ լուրջ հատկանիշների արդյունք է, և սույն երևույթը չի համապատասխանում ո՛չ աշխարհին, և ո՛չ էլ աշխարհից արտաձվող փորձին, այլ հեղինակի կողմից ընկալած աշխարհի պատկերին:

МИФОПОЭТИЧЕСКИЙ ХРОНОТОП–ПРОСТРАНСТВО, ВРЕМЯ И МИФ В ПОЭМАХ И БАЛЛАДАХ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА

АМБАРЦУМЯН Н.

Резюме

Ключевые слова: миф, символ, онтология, трансцендентальная реальность, топология, мистическая энергия, нейрофизиология.

В настоящем исследовании рассматриваются внутренние топологические и качественные характеристики поэм и баллад Ованеса Туманяна «Ануш», «Сако из Лори», «Взятие крепости Тмук», «Харачанк», «Маро», «К бездне», «Ахтамар», «Парвана», «Голубиный скит», «Лампа просветителя». Текст относится к мифопоэтическому пространству, в котором находят отражение не только пространственно-временные количественно-качественные, но и общие соотношения текста-мира-образа, поскольку в масштабе мира единая модель пространства и времени неделима. Мифопоэтический хронотоп формирует мифопоэтическое мировосприятие Туманяна, во внутреннем пространстве текста сочетая метафизическую, мифопоэтическую информацию, а также информацию, связанную с космическим пространством. Мифологическое мышление обусловлено логическими способностями и уровнем интеллекта, и этот феномен не соответствует ни миру, ни жизненному опыту, а тому образу, который соответствует мировидению автора.

ԲԱՆԱԿԵՃ DISCUSSION

ИРИНА ГАЮК

Доцент Львовской Национальной

Академии искусств

irinahayuk@gmail.com

ПО КОМ ЗВОНИТ КОЛОКОЛ (К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ НАУЧНОЙ КРИТИКИ НЕКОТОРЫХ УЧЕНЫХ)

Данную статью уместно начать эпиграфом, взятым из книги замечательного философа Карена Свасьяна «Становление европейской науки»: «Если книги имеют свою судьбу, то, очевидно, что судьба эта зовется читатели: всё равно, читающие читатели или отсутствующие. Судьба книги – быть прочитанной или непрочитанной, но и прочитанная она может оставаться непрочитанной, хуже: понятой мимо, косо, невпопад, не в том, что она есть, а *«как вам будет угодно»*; читатель – Прокруст, укорачивающий (или как раз вытягивающий) книгу до размеров своего лобного места, той самой точки, где она покорно укладывается в его мнение и выпускает дух»¹.

Подобная судьба, к сожалению, случается не только с книгами, но и со статьями, о чем, собственно, и данный очерк. Год назад в Ростове-на-Дону был опубликован сборник материалов конференции «Армяне Юга России: история, культура, общее будущее»². Просматривая материалы книги, я обнаружила там статью Давида Давтяна *«К вопросу о характере*

¹ Свасьян 2002, 3.

² Армяне Юга России: история, культура, общее будущее 2018.

некоторых арменоведческих исследований на Украине и в Армении», посвященную анализу статьи И. Гаюк «Роль армянских колоний Юго-Западного региона Украины»³ (опубликована в 2014 г. НАН Республики Армения в сборнике докладов «Второго международного арменоведческого конгресса»). По словам г. Давтяна, «изложенный в статье материал вызвал ряд критических замечаний, которые имеют фундаментальное значение в вопросе исследования истории армян региона», поэтому он решил критически же пройти по этим «фундаментальным» вопросам, так как И. Гаюк, по его мнению, крайне поверхностно отнеслась к рассматриваемому вопросу. Более того, по безапелляционному выражению г. Давтяна, «подобное поверхностное отношение к рассматриваемому вопросу не исключение»⁴.

Прежде чем переходить к каким-либо обобщениям и выводам не «фундаментального» характера (на столь глобальный масштаб я не претендую), рассмотрим и проанализируем критические замечания Д. Давтяна по порядку. Первое замечание «критика» касается утверждения И. Гаюк о связи древнейших армянских факторий Юго-Западного региона Украины (Измаила, Килии, Аккермана, Джинесты) с историей итальянских торговых республик. «Критика» не устроила формулировка «итальянские республики», поскольку «абсолютно непонятно о каких идет речь: Генуэзской, Флорентийской, Венецианской, Пизанской или иной. Скорее всего, речь идет о Генуэзской республике и ее факториях»⁵. Возможно, для г. Давтяна вопрос и является абсолютно непонятным, хотя он тут же сам себе противоречит, говоря, что «скорее всего, речь идет о Генуэзской республике», однако факт присутствия в Северном Причерноморье и Крыму Венецианской и Генуэзской морских торговых республик давно и настолько хорошо известен не только арменоведам, но и всем исследователям, занимающимся историей черноморского региона, что автору даже в голову не пришло расшифровывать этот термин. Помимо этого, первое же замечание г. Давтяна показало сохраняющуюся у него и в дальнейшем ма-

³ Давтян 2018, 65–69.

⁴ Давтян 2018, 66.

⁵ Давтян 2018, 65.

неру «выпускать» из виду неудобные для него фрагменты и выдергивать предложения из общего контекста для столь желательного ему «критического» прочтения. Ибо у меня в тексте четко написано не «итальянские республики», а «итальянские торговые республики», которые иначе назывались морскими, а таковых – основных – в Италии было четыре – Венецианская, Генуэзская, Пизанская и Амальфи. Флорентийская же и не указанные «критиком» «иные» к торговым республикам не относились.

Следующее замечание г. Давтяна касается включения фактории Измаила в число древнейших, ибо, по его утверждению, *«сведения об этом городе относятся к временам Османской империи, Измаил впервые упоминается в османском налоговом реестре 1542 г. [2]. Посетивший город в середине XVII в. Эвлия Челеби указывает, что в городе три квартала мусульманские, а остальные населены греческими, армянскими и еврейскими райя [3]. Становится очевидным, что армяне в городе поселились в османский период, и тесная торговля с Генуэзской республикой, мягко говоря, выглядит сомнительной»*⁶. Прежде чем перейти к аргументам «критика», отметим, что даже изложенные Д. Давтяном сведения совершенно не предполагают столь «очевидных» ему выводов, так как, во-первых, упоминание Измаила впервые в османском налоговом реестре никоим образом не может служить доказательством не существования города до османского времени, а, во-вторых, упоминание Э. Челеби в числе жителей города армян, греков и евреев безусловно говорит лишь о том, что они там жили в сер. XVII в., но ни в коей мере не является доказательством того, что армяне поселились в городе в османский период. А теперь обратимся к фактам.

Доосманская история г. Измаила до сих пор мало изучена, но то, что поселение там существовало до появления турок-османов на политической арене – сомнений у историков не вызывает. Более того, тот же Э. Челеби в той же «Книге путешествий», откуда г. Давтян взял приведенную цитату, написал об Измаиле, что **«город этот в 889 (1484) году завоевал** капудан султана Баезида хан Исмаил, поэтому его называют городом Из-

⁶ Давтян 2018, 65.

маилом»⁷. Очевидно, что Челеби имел основания для указания этой, заметим, точной даты. А завоевание города в 1484 г. и переименование его в Измаил приводит к естественному и непротиворечивому заключению, что город здесь существовал и до османского завоевания, ибо завоёвывать несуществующий город было бы, по меньшей мере, странно. Далее «критик» сокрушенно замечает, что невзирая на приведенные им факты И. Гаюк пишет, что «в Измаиле армяне обосновались в средние века, в основном это были выходцы из Передней Азии. ...Понятия «Средние века» и «Передняя Азия» настолько размыты, что не дают возможности даже приблизительно понять, о каком веке идет речь»⁸.

Выделенный фрагмент по формулировке более чем сомнителен: уж если г. Давтян столь принципиален в вопросах формулировок (а его замечание относится именно к формулировкам, а не к «фундаментальным», по его заявке, вопросам), тогда ему следовало бы уделять собственным писаниям столь же принципиальное внимание. Начнем с того, что понятие «средние века» вообще весьма условно (и г. Давтяну, как историку, это должно быть хорошо известно), однако период формирования армянских колоний в указанном регионе в любом случае сюда вписывается, так что ошибкой данное определение не является. Что же касается термина «Передняя Азия», то что и где там, по выражению г. Давтяна, размыто, мне понять сложно, т. к. это давно и хорошо известный географический термин, а посему данный вопрос относится, скорее, к профессиональной эрудиции «критика».

Следующее «фундаментальное» критическое замечание касается армянской церкви Измаила: «Так, утверждая о существовании в 1669 г. в Измаиле армянского костела, автор не предоставляет ссылку на издание. А в источнике написано следующее: «...Kościoły zaś ormiańskie w Akermam, Ismaelu i Benderach, pod panowaniem tureckiem, jako i Kaffa należą do zarządu biskupa ormiańskiego wołoskiego...» [4]. Становится очевидным, что польское слово «kościół» – «церковь» перешел в русскоязычный текст без учета особенности перевода, как и критического

⁷ Челеби 1961, 31.

⁸ Давтян 2018, 66.

анализа историографической и источниковедческой базы. Армян-католиков в Измаиле в указанные годы не было»⁹. Таким образом г. Давтян, у которого «польское слово «*kościół*» – «церковь» перешел», старается дать понять, что И. Гаюк говорит о наличии в Измаиле в XVII в. армян-католиков, хотя в статье ничего подобного нет и близко. «Критик» снова выдергивает предложение из контекста (цитату он предусмотрительно не дает), сопровождая его произвольным, но желательным для него объяснением. Замечание г. Давтяна было бы уместным и оправданным, если бы на основании использования де Сент-Олоном слова «костёл» И. Гаюк сделала вывод о наличии в Измаиле того времени армяно-католической церкви. Однако в ее статье об этом нет ни единого слова. Более того, из контекста совершенно ясно, что речь идет именно об армянской церкви традиционного вероисповедания, а не об армяно-католической, и это понятно из следующего же предложения, как, впрочем, и из дальнейшего текста: «Театинец Л.М. Пиду де Сент-Олон писал, что в Измаиле на Дунае в 1669 году был армянский костел Пресвятой Девы Марии. В XVIII в. церковь была разрушена, и согласно надписи, обнаруженной проф. Х. Кучук-Иоаннесовым, «в 1763 г. милостью божией церковь Пресвятой Богородицы возобновлена от основания»¹⁰. И далее, при анализе источников относительно армянской церкви совершенно понятно, что во всех случаях речь идет о храме Армянской Апостольской церкви. Упоминание об армяно-католиках, как предположение, касается сер. XIX в., а не XVII в., как это пытается представить г. Давтян, и выглядит оно следующим образом: «...остается невыясненным вопрос о количестве, названии и месторасположении армянских церквей в Измаиле **в период между первой декадой и серединой XIX в.** ... Остается открытым вопрос и об армянском молитвенном доме, поскольку объяснить его существование наряду с уже действующей армянской церковью сложно. **Возможно, это был армяно-католический молитвенный дом**»¹¹.

⁹ Давтян 2018, 66.

¹⁰ Гаюк 2014, 114.

¹¹ Гаюк 2014, 116–117.

Возвращаясь к вопросу об исключительной взыскательности г. Давтяна к работам других арменоведов (Ирина Гаюк далеко не единственная в этом ряду), хочется сказать, что уж если взялся критиковать других, сто раз проверь собственный текст: указанное выражение де Сент-Олона находится на с. 12, а не на с. 4¹², как пишет «критик», и уж совершенно непонятно, зачем для перенесения слова в русский текст нужен «критический анализ историографической и источниковедческой базы» ×

Далее г. Давтяна не устраивает текст, касающийся Килии: *«Первые армянские поселенцы появились в Килии, вероятно, уже в XIV в. Принято считать, что их численность резко возросла после 1475 г., когда в Южную Бессарабию частично переселились армяне Крыма, оставившие полуостров после турецкого вторжения»*¹³. Согласно «критику», написанное мной со ссылкой на Т. Саргсян, которая, в свою очередь, ссылается на Ж. Ананяна, не соответствует истине, ибо Ж. Ананян «пишет совершенно иное»¹⁴. Затем следует цитата из работы Ж. Ананяна «в исполнении» Д. Давтяна: *«Армяне еще с X–XI ст. начали поселяться в Молдавии и Бессарабии. <...> Более масштабное переселение армян в Молдавию произошло в 1342, 1418, 1475 и 1606 гг., о чем свидетельствуют армянские, молдавские и румынские источники»*¹⁵. В чем именно г. Давтян увидел здесь «совершенно иное» – загадка, поскольку разница не качественная, а количественная, т.к. Ж. Ананян дал просто более подробное изложение вопроса.

Следующий пассаж из статьи г. Давтяна: *«Относительно Джинестры как «армянской фактории» ситуация вообще абсурдная, ибо вопрос о её локализации вообще является дискуссионным»*¹⁶. Хочется спросить у г. Давтяна, какое отношение имеет вопрос о локализации Джинестры, которую чаще всего локализуют-таки в районе современной Одессы, с вопросом о Джинестре как возможной армянской фактории (точнее, о нали-

¹² Krótka wiadomość o obecnym stanie i postępie misji apostolskiej do Ormian w Polsce 1876, 12.

¹³ Гаюк 2014, 115–116.

¹⁴ Давтян 2018, 66.

¹⁵ Давтян 2018, 66.

¹⁶ Давтян 2018, 67.

чии там таковой)? Дискуссионность и абсурдность суть разные вещи. Одесский историк и археолог, доктор ист. наук, проф. А. Добролюбский писал: «Портоланы в сочетании с картами позволяют уверенно и однозначно локализовать стоянку Джинестра в нынешнем Одесском заливе. ... Джинестра фигурирует на подавляющем большинстве карт и лоций, начиная с рубежа XIV–XV вв., и даже традиционно присутствует в сочетании с народившимся позднее Качибеем. Тогда получается, что и «королевский порт Кочибеи» ... должен был располагаться здесь же, в устьях реки... И его гаванью являлась Джинестра, обслуживаемая итальянцами. Это обычная практика в средневековом Причерноморье»¹⁷. Поэтому, уж если присутствие армян зафиксировано во всех генуэзских факториях Причерноморья, то не вижу никаких препятствий к их возможному присутствию и в Джинестре.

Далее г. Давтян в своей излюбленной безапелляционной манере заключает: *«Совершенно очевидно, что предложенная концепция или утверждения о тесных связях с «итальянскими республиками» не выдерживают критики, как, собственно, постановка вопроса, без анализа причин и периодов миграции армян в этот регион, определения и в целом представления территориального и политического статуса этих городов и территорий»*¹⁸. То есть, по мнению «критика», высказанному совершенно недвусмысленно, утверждение о тесных связях армянских колоний Аккермана и Килии с *итальянскими торговыми республиками, к коим относились и генуэзцы, не выдерживает критики!* Признаться, у меня не хватает воображения представить, каким образом армянские колонии, находившиеся в городах, принадлежавших генуэзцам, могли не иметь с ними связей !! Более того, с моей «непросвещенной» точки зрения было бы странным не поставить вопрос о связях армянских колоний Причерноморья с итальянскими торговыми республиками, о чем писали Я. Дашкевич, В. Микаелян и другие ученые.

¹⁷ **Добролюбский** <https://dumskaya.net/news/gde-zhe-byli-dzhinestra-s-kachibeem-i-gde-v-eto-073179/> Дата входа 6 июня 2017.

¹⁸ **Давтян** 2018, 67.

Как всегда, потрясает логика и стиль изложения: «не выдерживают критики постановка вопроса, без анализа ...определения и в целом представления территориального и политического статуса этих городов и территорий»! Впрочем, дело здесь, скорее всего, в грамматике и стилистике, состояние которых у г. Давтяна таково, что понять «глубину» его мысли часто весьма затруднительно.

Хотя и с логикой у г. Давтяна как-то сложно. Цитата: «Автор статьи относит Аккерман и Измаил к «I типу» колоний, однако вдруг из «II типа» Измаил таинственным образом исчезает, а Аккерман остается»¹⁹. Ну, если я отнесла его к I типу колоний, то, очевидно, из числа колоний II типа он исчезнуть не мог по той простой причине, что он туда и не попадал. А вот Аккерман попал туда по обидной опечатке, которую я, увы, пропустила.

Следующее замечание г. Давтяна касается армян Одессы, Николаева, Очакова и Херсона. «Ситуация с другими армянскими «колониями» более запутана автором [т.е. И. Гаюк]. В Одессу армяне переселяются из Григориополя, таким образом впервые основывая здесь общину. Первые достоверные сведения об армянах Одессы относятся к двадцати документам 1823–1828 гг. [10]»²⁰. Д. Давтяну, не один год работавшему в Одесском архиве, следовало бы знать, что первые достоверные сведения об армянах Одессы относятся к 1814 г., т.е., практически на десяток лет раньше. Известный одесский исследователь О. Губарь, работавший с архивными документами Одесского строительного комитета, писал, что первым владельцем значимой недвижимости в городе стал «григориопольский гражданин Аким (Яким) Асфадоров (Асвадуров), получивший летом 1814 г. под застройку место № 381 в XXX квартале Военного форштата ...»²¹. Признаться, я бы не стала акцентировать внимание на данном факте, если бы не манера г. Давтяна на редкость категорично и высокомерно оценивать ошибки других ученых. Так, в статье, написанной в соавторст-

¹⁹ Давтян 2018, 67.

²⁰ Давтян 2018, 67.

²¹ Губарь https://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_58/alm_58-6-12.pdf. Дата входа 29 октября 2018 г.

ве с А. Красножоном²², он отмечает, что П. Батюшков «фрагментарно описывает только две белгородские плиты из храма, причем допуская грубые ошибки в переводе и датировках»²³. В следующем предложении выясняется, что под грубой ошибкой г. Давтян разумеет погрешность в один год. Исходя из этого, весьма любопытно, как бы принципиальный Д. Давтян оценил свою ошибку в 9 лет!

Касаясь армян Белгород–Днестровского, г. Давтян пытается доказать, что нет оснований говорить о существовании армянской колонии в Белгороде татарского периода, поскольку первое письменное упоминание об армянах города датируется 1421 г., а следовательно – молдавским периодом. Правда, он забывает немаловажную информацию о том, что именно в татарский период генуэзцы получили у ханов ярлык на использование крепости как торгового центра, что в городе находили монеты Киликийской Армении XIII в., и почему-то совершенно игнорирует тот факт, что т. наз. «молдавская торговая дорога» проходила через Белгород/Аккерман, Сучаву, Серет и Бырлад, хотя сам же пишет о том, что «в 1360–1390-х гг. наблюдается миграция армян из Крыма и владений Золотой Орды, вызванная [...] коммерческим интересом армян к «Молдавскому пути»»²⁴. Совокупность этих и ряда других фактов дают достаточное основание для утверждения о существовании в Белгороде армянской колонии уже в XIV в., т.е. в генуэзский/татарский период, и такого мнения придерживались В. Бенэцян, Я. Дашкевич, Л. Меликсет-Беков, А. Тораманян и др.²⁵

Не устраивает г. Давтяна и написанное И. Гаюк о переселении в 1792 г. армян Аккермана, Измаила, Килии и Каушан в Григориополь. Здесь он в очередной раз решил по-своему истолковать написанное, а именно, что автор подразумевала переселение всех армян из вышеназванных городов, тогда как «в Аккермане армянское население проживало непрерывно как минимум с начала XV в....» и «...в Аккермане община (колония) в XVIII–

²² Давтян, Красножон 2015, 77–84.

²³ Давтян, Красножон 2015, 79.

²⁴ Давтян 2018, 66.

²⁵ Бенэцян 1962, 174–175; Дашкевич 2012, 932; Меликсет-Беков 1911, 4; Тораманян 1970, 278.

*XIX вв. не прекращала своего существования. В Измаиле наблюдается подобная ситуация»*²⁶. «Критика» отличает воистину поразительное умение «читать между строк» то, что не написано автором, и выдавать желаемое за действительное. Тогда как в статье И. Гаюк ясно написано, что «первая армянская церковь здесь была построена **еще в XIV в.**, но она не сохранилась», что и означает проживание армян в Аккермане «как минимум с начала XV в.». И ни в этой, ни в других статьях И. Гаюк никогда не писала о том, что из Измаила, Килии, Аккермана переселили всех армян.

Следующее замечание «критика» относится к тезису И. Гаюк о возможности существования *не менее древней, чем в Аккермане, армянской колонии в Очакове*. По мнению г. Давтяна, «*гипотетически армянская колония здесь могла существовать*», но «*пока не обнаружены источники, которые бы об этом сообщали*»²⁷. При этом он не прикладывает усилий, чтобы аргументированно опровергнуть приведенные мной факты, давшие основание для такого предположения. Впрочем, нет: в качестве аргумента он приводит данные переписи за 1897 г.!, и это при том, что в моей статье написано о возможном существовании в Очакове армянской колонии с **XIV в. до нач. XIX в.** Кстати, в дополнение к приведенным в моей статье аргументам, отмечу, что даже у столь любимого г. Давтяном А. Скальковского (на работы которого он нередко ссылается в своих статьях и диссертации) читаем, что армяне «с незапамятных времен поселились в Крыму и платили дань крымскому хану со своих садов и сельскохозяйственных угодий...», «некоторые же для торговли поселялись в главных ставках Ногайского народа и портовых городах: Аккермане, **Очакове, Хаджибее, Измаиле, Килие**, даже в Хотине и Балте»²⁸.

И последнее, что хотелось бы отметить – это воистину «эпическое» безапелляционное заключение г. Давтяна: «*Резюмируя вышеизложенный материал, отметим, что обоснованная критика и дискуссия являются неотъемлемой составляющей развития науки, без которой прогресс невозможен. Однако возникает вопрос, каким образом редактируются*

²⁶ Давтян 2018, 67–68.

²⁷ Давтян 2018, 68.

²⁸ Скальковский 1850, 285–286.

материалы подобных сборников, редколлегия которых санкционирует публикации таких статей. Ответ очевидный: либо указанные в «почетном разделе» научного издания члены редколлегии не вычитывают материалы, либо они действительно солидарны с авторами»²⁹. Иными словами, г. Давтян обвиняет членов редколлегии Национальной Академии наук Армении в профессиональной недобросовестности и недостаточной научной компетентности!!! Помимо все той же стилистической малограмотности, возникает вопрос о целесообразности подобного рода «критики», научная обоснованность которой более чем сомнительна, ибо она демонстрирует весьма вольное обращение с фактическим материалом, слабую аналитику, отсутствие целостного анализа всех составляющих работы, цепляние к второстепенным деталям, предвзятость в отборе и подаче материала. Но значительно больше поражает совершенно недопустимый в научной статье тон изложения, поскольку откровенно пренебрежительные высокомерные высказывания в адрес не только автора статьи, но и членов редколлегии не имеют никакого отношения к научной критике. Слово «критика» имеет два основных значения. Согласно первому – это анализ, разбор какого-либо явления и вынесение суждения о нем (т.е. его оценка). Именно в таком значении предполагается употребление критики в сфере науки. Второе значение – это отрицательное суждение о чём-либо или указание недостатков чего-либо. Это расхожее (не научное) использование данного термина, т.к. в этом случае отрицательная оценка не предполагает ее обоснования. Именно такого рода критикой и является статья г. Давтяна, несмотря на косметический научный антураж, так как в ней совершенно отсутствует целостный анализ критикуемой работы, а основная ее часть вообще не рассматривается.

БИБЛИОГРАФИЯ

Армяне Юга России: история 2018, культура, общее будущее: материалы III Международной научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 30–31 мая 2018 г.) / [отв. ред. акад. Г.Г. Матишов]. Ростов н/Д, изд-во ЮНЦ РАН, 226 с.

²⁹ Давтян 2018, 68.

Бенэцян В. 1962, Армянские колонии на территории Румынии по данным румынской топонимии // Պիտւմի-րաւմիւրիւմի հանդես (Историко-филологический журнал), № 1, Ереван, с. 174–175.

Гаюк И. 2014, Роль армянских колоний Юго-Западного региона Украины // Второй международный арменоведческий конгресс: Арменоведение и вызовы современности: сб. докл., Ереван, изд-во «Гитутюн», с. 114–118.

Губарь О. 2015, Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. Армянский квартал. Режим доступа: https://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_58/alm_58-6-12.pdf. Дата входа 29 октября 2018 г.

Давтян Д. 2018, К вопросу о характере некоторых арменоведческих исследований на Украине и в Армении // сб. «Армяне Юга России: история, культура, общее будущее: материалы III Международной научной конференции». Ростов н/Д, изд-во ЮНЦ РАН, с. 65–69.

Давтян Д., Красножон А. 2015, Армянские надписи из средневекового Белгорода на Днестре // Вопросы арменоведения. 2(5). Ереван, изд-во Института арменоведческих исследований ЕГУ, с. 77–84.

Дашкевич Я. 2012, Армянские общественные печати на Украине XVI–XVII вв.) // в сб. **Дашкевич Я.** Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Львів, Логос, с. 931–949.

Добролюбский А. Где же были Джинестра с Качибеем. И где в это время был Хаджибей. <https://dumskaya.net/news/gde-zhe-byli-dzhinestra-s-kachibee-i-gde-v-eto-073179/> Дата входа 6 июня 2017.

Меликсет-Беков Л. 1911, Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии). Тифлис, изд-во книжного магазина «Гуттенберг». 42 с.

Свасьян К. 2002, Становление европейской науки. Москва, «Evidentis», 448 с.

Скальковский А. 1850, Опыт описания Новороссийского края. Одесса, тип. Л. Нитче, 366 с.

Тораманян А. 1970, О некоторых армянских архитектурных памятниках Белгород-Днестровска // Պիտւմի-րաւմիւրիւմի հանդես (Историко-филологический журнал), № 2, Ереван, с. 278–292.

Челеби Э. 1961, Книга путешествия. Крым и сопредельные области: извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. Москва, Институт народов Азии, 340 с.

Pidou, Aloizej Marya 1876. Krótka wiadomość o obecnym stanie i postępie misji apostołskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i krajach sąsiednich... Źródła dziejowe. Warszawa: wyd. Emil Skiński, т. II, s. 3–96.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ PUBLICATIONS

NAIRA GINOSYAN

PhD in History

YSU, Chair of Turkish studies, Assistant Professor

Institut of History NAS RA, Researcher

naira.ginosyan@ysu.am

THE CHICAGO DAILY NEWS REPORTS ON THE ARMENIAN QUESTION, THE WORLD WAR I AND THE GENOCIDE OF ARMENIANS

On August 1, 1914, the First World War broke out between two warring political and military blocks, the Entente, which included England, France and Russia, and the Central Powers, which included Germany, Austria-Hungary and Italy. Afterwards Turkey also joined them.

The Ottoman Empire always relied on war and desire, it did not open any doors to its rayyas (in Arabic, word “rayya” means herd, pasture) which belonged to different nationalities and religions. Turkey always followed the path of war, violence and pogroms¹. In a state with a similar structure, genocide must have been a completely natural phenomenon. Prone to pogroms and genocide, the Ottoman political system was based on the concepts of Ottomanism and pan-Islamism, but with the coming to power of the Young Turks, the system relied on pan-Turkism.

The doctrine of pan-Turkism became their official ideology. The Armenian genocide completely fit into the framework of the implementation of the plans of

¹ Hovhannisyan 2009, 391.

The Chicago Daily News Reports on the Armenian Question...

Young Turks to create a “pure” Turkish state, preserving the territorial integrity of the Ottoman Empire and the ideology of pan-Turkism.

Before World War I, Turkey dealt with European powers, which were known as “European Concert”. This included England, Austria-Hungary, Germany, Russia and France. As a result of the war, the “European Concert” fell into two blocks – on the one hand, England, France, Russia, on the other – Germany, Austria-Hungary and Ottoman Turkey. During the war, the Entente states did not have the right to interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire, to influence it, regarding the Armenian Question as well.

Germany had its own plans for Turkey. One of its major goals was to turn Turkey into its ally and reinforce itself in the Near East, forcing out England and France. On the other hand, Germany wanted to use Turkey against Russia, and achieving its strategic goals was a priority for Germany².

On July 4, 1915, Germany fully endorsed and supported the plan of Young Turks in a secret letter addressed to the Turkish Government. The German consuls encouraged, and the German officers took part in the atrocities committed by the Young Turks³.

In July 1914, a congress of the Armenian Revolutionary Party Dashnaksutiun was held in Erzeroum. Prominent figures of Young Turks Nadji Bey, Shaqir Behaeddin and Hilmi Bey took part in this congress. They demanded that the Armenians, in case of war, both in Turkey and in Russia be faithful to Turkey, make up troops of Armenians to war with Russians and raise a rebellion in the Caucasus at the back of the Russian army. In response to the demands that the Young Turks put forward, the congress declared that in case of war, the Armenians of the Ottoman and Russian Empires would end up in different camps, since they were subjects of various states and were loyal to them. However, if the Turkish government decided to enter the war, then the Armenians as Turkish subjects would fulfill their obligations that would be assigned to them in Turkey, as well as serve their homeland, the army and defend the country⁴.

At the end of 1914, special secret orders, signed by the Minister of the Interior Affairs, Talaat, were sent to the Empire's local authorities, regarding the

² NAA, f. 412, l. 1, w. 2551, p. 1.

³ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի 1988, 10.

⁴ NAA, f. 412, l. 1, w. 2551, p. 3.

special preparatory measures to be taken for the extermination of the Armenians. The “Union and Progress” party made a decision to kill and destroy the Armenians, not to leave any person alive. To carry out this command the presidency established an “Executive Committee of Three”, consisting of Dr. Nazim, Shaqir Behaeddin and Midhat Shuqri. Under their guidance, there was the so-called “Teşkilât-i mahsusa” (“Special organization”), which involved deliberately liberated criminals from prisons. The obligation to carry out the Armenian Genocide was laid out on this very ‘chetes’ - bandits, gangsters and other scum of the society, capable of the most barbaric crimes⁵.

As a result of the genocidal policy pursued by the Young Turk government in 1915–1916, the Western Armenians were in danger of extinction. Mass deportations and massacres in Western Armenia had nothing to do with military-oriented purposes, as the issue of the annihilation of Armenians had been pre-arranged and decided in advance by the Young Turks. They had chosen this strategy in order to solve the Armenian Question. The war was a good opportunity for them to achieve their goal⁶.

The Armenian Genocide of 1915 was by no means a coincidence. It derived from the nationalistic and carnivorous policy, pursued by the Turk sultans and later the Young Turks. During the preceding decades, they implemented it against the non-Turkish nations of the Empire, including Armenians,. This was the official state policy of Ottoman Turkey. The Ottoman Empire typologically can be recognized as a “genocidal state”⁷.

“But no one in the world is such a polished hypocrite like the Turk”⁸.

We have found the following document in the National Archives of Armenia (NAA, f. 412, L. 1, work 2551). This publication features the Chicago Daily News special correspondent’s reports on Western Armenians, World War I, the Armenian Question and the tragedy of Armenians.

VI.

(Special Correspondence of the *Chicago Daily News*)

⁵ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի 1988, 10.

⁶ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի 1988, 5.

⁷ Hovhannisyan 2009, 369.

⁸ NAA, f. 412, l. 1, w. 2551, p. 2.

The Chicago Daily News Reports on the Armenian Question...

Constantinople, August. – August 1914 and the following months were trying days for the Armenians. The World War had begun, and both Russia and Turkey were mobilizing their armies in haste. Russia had entered in the struggle and Turkey was ready at any moment to be the cat's paw for Germany. If Turkey's entry into the war was doubted in many quarters in Europe and America, at least the Armenians in Turkey were well aware of the Turkish intentions. They knew well that the Caucasian front had to be a death struggle fighting between the two adversaries, and Armenia was to become a theater of war. Being almost evenly divided between the two Empires, Armenian soldiers of the same race had to fight against one another. Consequently, that being the lot of the Armenians, they had to decide for themselves what course should be taken.

In appearance, the question was very simple. The Armenians in Turkey would enlist in the Turkish Army, and be loyal to the Turks, and the Armenians in Russia – loyal to Russia. But there was the experience of the past, and the Christian races persecuted and massacred for centuries, had no sympathy either for the Turks or for the Germans.

The Armenians for over thirty years had endeavored by means of diplomacy or resistance to obtain a fair security for life, honor and property in the Ottoman Empire. Revolutionary societies since 1890, organized and spread among the Armenians all over the world, had to undergo a life and death struggle against the Turkish tyranny. The story of Armenian revolution gives many incidents of self-sacrifice and bravery. But the key of the Armenian question was not in the hands of the Armenians, its solution depended only on the European concert, and that concert never existed, diverse interests being against one another. Germany had her Bagdad railway with the carefully planned projects of domination of the Near East, England had Egypt and India, France Syria, and Russia planned to reach the warm waters of the Mediterranean through Armenia. And the Young Turks in the secret Congress of the Union and Progress Committee at Salonica in 1911, had found the only way of solving the Eastern Question – to destroy the Christian element. That was the plan of Pan-Turanism, skillfully measured on Pan - Germanism. The Turks propagated openly in their publications the annihilation of all the races living in Turkey except the Turks, who never had a majority over other races they ruled. Of course, they said, Sultan Fatih was guilty for not having massacred all the Christians at the time when he conquered Constantinople. Other massacres, according to the Young Turks had not been thorough, and

Christians remained yet in the Empire in prospering conditions; even Abdul Hamid was to be condemned for not having finished with the Armenians, having ordered the massacres to be ended in each locality for a certain period of hours.

Now, the war had come. There was no more Europe to interfere with the affairs of Turkey. The Turk, they argued, had an ample time to solve the problem with a sword, fire, and plunder, and thus, their ambition was, not only to create a homogeneous Turkish Empire, but also to become the masters of Asia; Egypt, and North Africa were to be reconquered; the Caucasus, Persia, Beludjistan, Afkhanistan, Buchara, so far as Manchura were to be added to the Ottoman Empire. It was a huge dream, the realization of which Berlin had painted with rich Oriental colors.

And all this was known, at least to the Christians in Turkey. But no one in the world is such a polished hypocrite like the Turk. The general war was declared in August 1914, and Turkey went into the war in November of the same year, yet for three months the Entente diplomacy failed to penetrate into the secrets of Turkey. The “word of honor” of Talaat that Turkey would never enter the war had a meaning for the Allies’ representatives in the Turkish capital, while very same Talaat and company were preparing plans and plots in secret nightly gatherings at the German Embassy at Pera.

Up to the last moment of his entrance into the war the shrewd Turk had calmed down all the suspicion of the Entente diplomats, and in the meanwhile not neglecting all sorts of maneuvers to hide his final designs from the subject races, and endeavoring to make them his own tools to the detriment of their own interests. The Armenian revolutionary Committee Dashnaktzoutioun, an ally of the Young Turk party, was holding a congress in Erzeroum at the time. Talaat saw a chance of intriguing. Dr. Behaheddin Shakir, Eomer Nadji Bey, and Hilmi Bey, three most prominent members of the Young Turk Committee hurried from the capital to Erzeroum, for negotiating with the Armenian Committee.

The proposition was a very simple one. The Turks declared that they had decided to go into the war on Germany’s side and against Russia; the Armenians were to be with the Turks, and they were to organize a voluntary army and entering Armenian provinces in Russia revolt against the Russian government. They assured that the Georgians, the Tartars and the union of Armenians with them would force the Russians to evacuate the Caucasus at the first move, and that their return would be impossible, since they would be beaten soon on the

The Chicago Daily News Reports on the Armenian Question...

German front. The Armenian Committee argued with the Turks, tried to show them the encountering dangers in the interference in the great European war. They said it was a suicide for Turkey to be against England and France, and made their utmost to persuade the Turks to remain neutral and benefit the country with the outcomes of neutrality and peace. "If Turkey has finally decided to join the war", they said, "we can make only one sincere promise, that is, the Armenians in Turkey will be loyal to Turkey, and Russian Armenians – loyal to Russia, we will not instigate revolution either against the Russians or against the Turks". This was an honest, well-meaning promise, and the Armenians meant to keep it. Before Turkey entered the war, their sympathies were openly with the Entente Powers. They were enthusiastic with their success and downhearted when they were in reverse. A Turkish paper caricatured the Armenians as barometer of war: when Armenians were smiling that was the victory of the Allies, when they were sullen and sad that meant the German army was advancing. That was true. It was not a question of sentiment, but the Armenians knew very well that the Turkish declaration of war was the death sentence of their own nation, and consequently they made all possible efforts to keep away the Turks from the international mingling, and finally they had come to the conclusion that the victory of the allies only could bring the Turks to a common sense. The efforts of the Armenians were in vain, the German gold and German lavish promises had taken the Turk's heed away.

Turkey threw itself in the fire, and Armenia had to take the matter as it was. Hiding all their sentiments, fearful of the dangers connected with their national existence, they took every necessary step to avoid any discontent on part of the Turks. They joined the army, and the desertion of the Armenian soldiers was less than that of the Turks. They contributed to hospitals and the needs of army most lavishly. They fought well on the front, even on the Caucasian front where they had to fight against their brothers. On the declaration of Enver Pacha they won the victory in Keopri Koy over the Russians. Armenian merchants were robbed officially, women and children were forced to carry ammunitions and food for the army, in the interior entire villages were destroyed and inhabitants massacred, and all this was borne by the Armenians with silence in order to avoid any Turkish pretext of revolution on their part. "Be loyal and careful" was the byword among the Armenians. To illustrate I bring here the story of a young Armenian officer in the Turkish army. Two years ago, I met a young Armenian officer taken prisoner

Ginosyan N.

by the Russians. He had his story. For three years, he served in the Turkish Army. "One day", he said, "I took some forty prisoners, all of them were Armenians. I knew very well that, if I had taken them to the headquarters, they would have been butchered, but I did, thinking my loyalty to the Turks and my military duty would influence the Turks to appreciate the service and show a kinder attitude towards the Armenians in Turkey. All the Armenians in the Turkish army, conscious of their responsibility towards their nation were as loyal as I was. But, look what the Turks have done in return. They have turned Armenia into a graveyard. Now, I am suffering of my conscience, I could have saved the lives of those forty Armenian soldiers, and I did not; tell me was I right or wrong?" I let it to my reader decide.

VII.

(Special Correspondence of the *Chicago Daily News*)

Constantinople, August. – The Armenians in Turkey at the commencement of the war did their utmost in one way or another to get a long in peace with the Turks. Unwillingly they sacrificed anything that was in the sphere of their capacity or power in order to avoid any misunderstanding that might have caused the distrust by the Turks. Notwithstanding this, their loyalty was rewarded with fire and blood, and no appeal to reason stopped the Turkish government from the outrageous deeds that are so well known all over the world.

While this was the case in Turkey, on the other side of the frontier the Armenians in Russia were overenthusiastic in their efforts and sacrifices in supporting the Russian Government. There had been only one ideal for them for the last forty years, and that was the freedom of their conventionalists from the Turkish rule. Their own liberation from the Moslem tyranny was not a history of many years; they had fought for Russia each time when there had been a war between the cross and the crescent, and had welcomed the Moscovite power as a liberator. They knew well that the Czars had not kept their promises for the autonomy of Armenia yet, – at least they had enjoyed safety of life and property, – and to them Russian despotism was more preferable than the Turkish massacres.

However, this time they believed that the victory for Russia meant the independence of Turkish Armenia. Facts are too well known about Russian plans. All that Russia wanted was the conquest and annexation of Armenia, and there

The Chicago Daily News Reports on the Armenian Question...

were not a few among the Russian diplomats, who wanted Armenia, but without Armenians. Some facts during the war proved that Russians retarded the occupation of Armenia, in order to give time to the Turks to do away with the Armenians. Yet, at the first mobilization, 80,000 Armenians joined the Russian regular army, later the number reached 150,000. With their national resources, the Armenians organized also a voluntary army of seven “droujina” over a thousand men in each under the command of a revolutionary leader.

The Armenian national hero – Antranik was invited from Bulgaria to take the commandment of these volunteers. Antranik was a peasant, having no schooling, but he was a man of extraordinary abilities. His vitality and boldness are proverbial. He possessed a commonsense and prudence that made him respectable even to his antagonists and enemies. He spoke little but acted quickly. He was approachable and in time with everybody, but a most decided critic was handicapped in his presence. He was loved and feared in the meantime both by a friend and a foe. Up to the armistice, for about thirty years Antranik did not lay down his arms and always fought against the Turks; only in this war alone he fought fifty-three battles, never behind his men, always the first to attack the enemy. It is unbelievable to say that in 1918, in July, he occupied the city of Khoi with eleven men, among his booty being several thousand prisoners and four cannons. He did this while his army of six thousand men were only two miles away of the fallen town. In all his daring adventures, Antranik was never wounded. This fact made him a terror to the Turks and Kurds, who believed there was something superhuman in him, and that he was invulnerable.

In his youth Antranik was an apprentice in a carpenter’s shop in the little town of Shabin Karahissar in Anatolia. The massacres of 1895, 1896 made such a revolting change on his mind, that Antranik fled from Turkey and joined the Armenian revolutionary society.

Gathering a few hundred hot-headed and self-sacrificing youths around him, the poor carpenter boy became a soldier of daring adventures. From the Russian and Persian frontiers entering the Turkish territory in Armenia, with his men, he soon turned out to be a terror to the Turks and Kurds. Having his headquarters in the mountains of Sassoun, Antranik appeared now in Moush, now in Van or in other parts of Armenia as protector of the persecuted peasants. Wherever he learned that Kurds or Turks were attacking an Armenian village, Antranik was there to drive away the mischief doers, then he would pursue his adversaries and

attack them in their own quarters. Thus, in years he became a master of guerilla fighting. All who had been comrades in arms with Antranik testify his gallant attitude towards the weak, and his cruelty towards the criminals. He never raised his hand himself or allowed his men to raise a hand against unprotected or unarmed men, women and children. Such a wrong done by his men was punished by immediate death by his own hands.

The popularity of Antranik among Armenians is due to his bravery and integrity as well as his irreproachable character. He never utilized his chances towards his personal ends, and as he started life as a poor boy, he was a poor man and owned nothing, notwithstanding the fact that he was ranked a major general of the Russian army.

After the Turkish constitution in 1908 when the Armenians believed that the days of their suffering had come to an end, Antranik dispersed his men and retired into private life, secluded in a little town in Bulgaria, and always refusing to appear in public. Perhaps he was the only one among the Armenians who never trusted the Turks and thought that the dark days were not over. It was due to this distrust that Antranik gathered his men anew, and joined the Bulgarian army during the Balkan war in 1912 and 1913. In this war, he distinguished himself in many battles and was rewarded by decorations from the king of Bulgaria. In November, 1914 when Turkey joined in the war, the first Russian army that entered the Turkish territory was composed almost entirely of the Armenian soldiers and volunteers of Antranik. Bajazid was occupied, and the army advanced as far as Hassan-Kalé, the foremost fortress of Erzeroum. The Turks thunderstruck by this rapid advance were either surrendering in mass to the Russians, or evacuating fortification after fortification and fleeing in panic into the interior of Anatolia. The defense of Erzeroum was given up and in haste a new line of defense from Sivaz to Harpoot was organized under the direction of Limen von Sanders Pasha. But what the Germans and the Turks could not do with their arms, they did with gold and corruption. Two commanding generals in the Russian army one of German origin and the other a Georgian, suddenly ordered the retreat of the army. The advanced guard composed entirely of Armenian soldiers, ready to take the fortress of Hassan-Kalé, refused to obey the command. This treachery was reported to Petrograd, two generals were arrested, but soon they were released while most of the Armenian soldiers were sent to the Galician front against the Austrians.

The Chicago Daily News Reports on the Armenian Question...

The Turks took the advantage. In this interval, they concentrated over 200,000 soldiers in the Caucasian front under the command of Enver Pasha, and with the decided intention began an offensive of occupying the entire Caucasus. More than 80,000 Armenian soldiers had been sent to the Eastern front, the Tartars were decidedly in unrest and the Russians had less than 60,000 men in the whole Caucasus. At the commencement of this offensive Enver's plans were crowned with success, Ardahan and Ardanoush were occupied, Turks were only a few miles away from Batoom, Sarikamish had fallen, and Kars was in danger. The Russians had given up all hope of defense and the Generalissimos Grand Duke Nicholas Nicholaevitch had ordered the evacuation of the Caucasus. The military authorities had left Tiflis and the people, mostly Armenians, were running away in a crazy panic. However, the situation was saved. Thanks to the cold, freezing winter of the Armenian mountains, the lack of food and transportation had disheartened and decimated the Turks, while a small group of volunteers under the leadership of Keri, one of Antranik's captains, resisted for weeks on the heights of Ardahan, while Hamazasb, another of Antranik's men, coming with his one thousand men from Bajazid, attacked the rear of the Turkish army in Sarikamish. The Turks in confusion, believing that the Russians had received new forces were demoralized and badly beaten. The entire army of Enver was annihilated, and mostly taken prisoners. The Turkish Napoleon, Enver himself escaped on automobile with eighty men only. Enver took his breath in Constantinople and planned to avenge himself on the Armenians in the Turkish Empire, notwithstanding the fact that he owed his life to an Armenian who had saved him in Ardahan.

In the spring 1915, things became worse for the Armenians in Turkey. After the winter success in Ardahan and Sarikamish, the fighting had stopped on the Caucasian front. Had the Russians continued their advance toward the east, they would have taken Erzeroum without losing a single life. But they did not take the advantage, for the simple reason – they did not want to leave “Armenia with Armenians”. That was their secret plans. The Armenians had put a whole-hearted fighting against the Turks, but this fact, instead of being rewarded, turned the Russians against the Armenians. The Turks who had a free entrance to the Caucasus, soon learned the things as they were. The Armenian guard, by name of Allahverdian, who had arrested a Turkish officer-spy on the frontier with the plans of the Russian staff, was condemned to death. Encouraged by the Russian

inactivity and intrigues, Enver Pasha took his plan of conquest of the Caucasus anew. This time his uncle Khalil Pasha was to attack the Russian from the south, that is, advancing from Persia, Khalil was to pass the river Araxes and besiege the Muscovite army from the rear, while Enver's brother-in-law Djevdet Bey was dispatched to Van with his band of Circassians to clean that vilayet from the Armenians, who might cause difficulties to the Turkish army when they advanced in the Caucasus.

Most of the Armenian villages in the vilayet were destroyed and the inhabitants massacred when the Armenians in the city of Van took up arms to fight for their own lives. For about a month, the Armenians under the command of Egarian, a brave revolutionary soldier, put a bold war against Djevdet's regular army and kept the Turks away from their homes.

While the fighting was going on in Van, Khalil's army of 35,000 men advanced as far as Diliman in Persia, where he encountered the army of General Nazarbegoff, composed only of 3000 Cossacks. Against such superior force, Russians were ready to retreat when Antranik arrived with his men, only one thousand in all. Antranik took the command, he ordered an extreme opening of five, and instead of the retreat he began an offensive, showing an example of bravery personally. Soon a panic took the Turks. Khalil fled with only few thousands, and the rest of his army was either killed or taken prisoners. The number of the Turkish prisoners was twice as much as the Russian army engaged in war. That was Antranik's greatest success among all the battles that he had waged against the enemy. After the victory of Diliman Russians drove the Turks away from Persia, and advancing in Turkey, they occupied Van. The first to enter the revolting city were the Armenian volunteers.

Hereafter the Turks gave up the plan of the Caucasian invasion; but the Russians had the plans of their own, occupation after the occupation they organized sham retreats again and again, thus moving several hundred thousand Armenians from one place to another, and causing not only loss of property, but of lives of several thousands, men, women and children too.

While the official Russia with such a treachery was causing catastrophe for the Armenians, one may feel a duty to mention the kind attitude of the Russian soldiers, more especially of Cossacks, towards the Armenians. This was the situation when Russian revolution came.

The Chicago Daily News Reports on the Armenian Question...

VIII.

(Special correspondence of the *Chicago Daily News*)

Constantinople, August. – In February 1917 when Russian revolution occurred, and the Czar abdicated the throne, the Russians had already occupied more than a half of the Armenian provinces in Turkey, having concentrated over one half of a million soldiers in the Caucasus. In the spring, Turkey was in a deplorable situation; The British forces had occupied Baghdad, and most parts of Mesopotamia, and on the other side, they were advancing in Palestine after the fall of Jerusalem. The Turkish army being decimated on diverse fronts and for the lack of food and provisions, desertion in its ranks had grown in an alarming degree. Above all, famine, epidemics and brigandage were devastating the country from one end to the other. Never had the Turks in the war been so downhearted and discouraged as they were in that period. Had the Russians made an effort undoubtedly Turkey would have fallen on its knees. The Russians could have advanced to Sivaz and Harpoot, and descending down to Diarbekir, thence they would have been in the position to cut all Turkish communications with Mosul and Tigris regions.

But they did not. On the contrary, without any excuse they evacuated Bitlis and Moush, and retreated on a new line of defense, where they remained till autumn. The distance between the Russian and Turkish lines were in some parts more than one hundred miles. In the heights of Dersim and Keghi Kurds ruled independently having one frontier with the Turks and another with the Russians. It was in this period that the Kurds of the above mentioned region liberated over ten thousand Armenians, who had taken refuge in their homes after the massacres. The Kurds brought down the Armenians in groups from their mountains to Erzinjian and sold them for one Turkish pound each.

In October, eight months after the revolution, Bolsheviks took the rule of Russia in their hands; and the vast Empire became disorganized, divided into hostile camps, party strifes and racial feuds. The czar's realm was shuddering down into pieces, and sanguinary civil war handicapped and made worthless as far as Russia's combating power was concerned. The situation in the Caucasus became more than critical.

Tartars in the Caucasus, who from the start of the war, made no secret of their affiliation with the Turks, now became impertinently outspoken of their

Ginosyan N.

wishes to see Enver's army marching through the Caucasus, as conqueror. The writer himself, going from Petrograd to the Caucasus at that time, became an eye-witness of the events that followed. German and Turkish officers scattered all over the Caucasus were organizing a Tartar army and drilling it in haste. Russian soldiers on their return to Russia, were attacked by Tartars, about 20,000 of them were massacred mercilessly in Shamkor near Elizabethapole, and all the cannons, guns and ammunitions were captured. Guns were distributed freely among the Tartars and almost every Tartar was armed.

NAA, f. 412, L. 1, work 2551, 13 pages.

BIBLIOGRAPHY

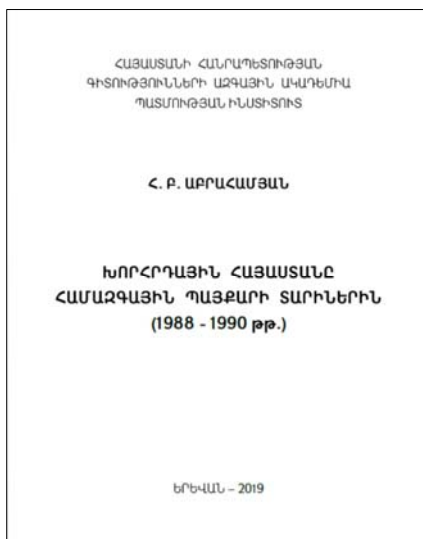
Hovhannisyan N. 2009, The Armenian Genocide, «Zangak-97», Yerevan, 856 p.

NAA, f. 412, l. 1, work 2551, p. 1, 2, 3.

Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի 1988, առաջաբանը, թարգ. և ծանոթ. Ա. Փափազյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 253 էջ:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

BOOK REVIEWS

**ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ՀՐԱՆՏ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1988–1990 թթ.)**

*(Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտ, 2019, 384 էջ)*

**ABRAHAMYAN HRANT. SOVIET
ARMENIA DURING THE YEARS
OF THE NATIONWIDE
STRUGGLE (1988–1990)**

*(Yerevan, Institute of History, NAS RA,
2019, 384 p.)*

The monograph by H. Abrahamyan presents a remarkable alloy of personal impressions and scientific analysis, devoted to the distinguished pages of Armenian history, 1988-1990. The author personally participated in national-liberation movement in Artsakh (Mountainous Karabakh); he followed closely those processes, that went on in the society as a whole, and in Armenian All-national Movement in particular. The latter pursued the reunion of the former autonomous region with Armenia. Hrant Abrahamyan depicts events, using a wide range of facts, documents from the National and personal archives. They include records of speeches, delivered at mass meetings, during sessions of the Karabakh regional Council on February 20, 1988, as well as of appeals on the floor of the Armenian Supreme Council. They were enriched with records of statements made by the Karabakh Committee, who were arrested and interrogated from December

10, 1988, till May 31, 1989; followed by memoirs published by numerous State and civil leaders or their relatives¹.

The wide scope of studies on Armenian subjects, written in English and French,² give H. Abrahamyan a good possibility to earmark those issues and

¹ **Գորբաչով Մ.Ս.**, Վերակառուցումը և նոր մտածողությունը մեր երկրի և ամբողջ աշխարհի համար, Ե., 1988; **Սարգսյան Կ.**, Պատմություն և գրականություն, Ե., 1991; **Մոսեսովա Ի.**, **Հովնանյան Ա.**, Բաքվի ջարդերը, Ե., 1992; **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994; ն.ի., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Ե., 1997; Андрей Сахаров о Нагорном Карабахе, Ե., 1996; **Խոջաբեկյան Վ.Ե.**, Արցախը փորձության ժամին, Ե., 1996; **Կապուտիկյան Ս.**, Էջեր փակ գրողներից, Ե., 1997; **Мосесова И.**, Армяне Баку: бытие и исход. Документы. Свидетельства очевидцев. Газетные и журнальные публикации. Факты и комментарии к ним, Ե., 1998; **Լիպարիտյան Ժ.**, Պետականության մարտահրավերը: Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, Ե., 1999; **Սարգսյան Ֆ.**, Կյանքի դասերը (հուշեր), Ե., 2000; **Зоян С.**, Нагорный Карабах: проблемы и конфликты, Ե., 2001; **Մանուկյան Վ.**, Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում: Եզրույթների և հոդվածների ժողովածու, Ե., 2002; **Գալստյան Հ.**, Հոդվածներ, հուշագրություններ, հարցազրույցներ, Ե., 2002; ն.ի., Չուղարկված նամակներ, Ե., 2013; Կաթիլներ մեծ ծովից: Կ. Դեմիրճյանը երախտապարտ ժամանակակիցների հուշերում, Ե., 2002; **Դեմիրճյան Ռ.**, Հիշատակ, Ե., 2003; **Հարությունյան Գ.**, Կարեն Դեմիրճյան, Հիշատակի խոսք, Ե., 2006; **Ղազարյան Ռ.**, Հաշվետու եմ..., Ե., 2003; **Амбарцумян С.А.**, Три года на пределе любви и смерти, Ե., 2005; **Ստուպիշին Վ.**, Իմ առաքելությունը Հայաստանում, 1992–1994, Ռուսաստանի առաջին դեսպանի հուշերը, Ե., 2005; **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, Ընտրանի. Ելույթներ, Հոդվածներ, Հարցազրույցներ, Ե., 2006; **Օհանյան Ս.**, XXI դարի բանակը, Ե., 2007; ն.ի., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Ե., 2013; **Нуйкин А.**, Боль моя – Карабах, Ե., 2009; **Мелик-Шахназаров А.А.**, Нагорный Карабах. Факты против лжи, М., 2009.

² F. Thom, Le moment Gorbachev, Paris, 1989; **Kagarlitsky B.**, Farewell Perestroika: A Soviet Chronicle, Lnd. and NY, 1990; **Sakwa R.**, Gorbachev and His Reforms, 1985–1990, NY, 1990; **Mouradian C.**, The Mountainous Karabagh Question: Inter-Ethnic Conflict or Decolonization Crisis ? – “Armenian Review”, Watertown, Mass., 1990, vol. 43, № 2–3; **Keller W.**, Did Moscow Incite Pogroms in Baku to Reimpose Authority Over Region ? «The Armenian Reporter», Paramus, New Jersey, 1990, vol. XXIII, № 20; **Suny R.G.**, Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History, Bloomington-Indianapolis, 1993; **Chorbajian L., Donabedian P., Mutaftian C.**, The Caucasian Knot: The History & Geopolitics of Nagorno-Karabagh, Lnd., 1994; **Gill G.**, The Collapse of a Single-Party System: The Disintegration of the Communist Party of the Soviet Union, Cambridge-NY, 1994; **Malkasian M.**, Gha-ra-bagh!: The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia, Detroit, 1996; **Croissant M.P.**, The Armenia–Azerbaijan Conflict: Causes and Implications, Westport CT, 1998; **Krikorian R.O., Masih J.R.**, Armenia: at the Crossroads, Lnd. and NY, 1999; **Kaufman S.J.**, Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War, Ithaca and Lnd., 2001; **Zurer C.**, The Post-Soviet Wars: Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus, NY and Lnd., 2007.

interpretations, which seek well-founded critics, to be ensured by Armenian historians. This thesis has especially much to do with the monograph “Black Garden” by T. de Waal,³ as far as the Azerbaijani side is introduced to readers as a victim of aggressive and provocative Armenians. H. Abrahamyan represents events of November, 1987 – February, 1988 in detail (pp. 62–65, 70–74, 77); he asserts that before the assault on Armenians, arranged on February 27–29, 1988, in Sumgait, and the latter proved to be a full-blooded pogrom (see section 1.2, more concrete pp. 49–54, 59–61), neither side practiced violence.

Our historian doesn’t allow to put a sign of equality between peaceful, genuinely political movement for the reunion of Artsakh with its Motherland, and criminal, savage, rowdy assaults on people in Sumgait, caused by their nationality. Sumgait was an incontestable phenomenon; it forced Armenians to realize that no one would secure the life of their compatriot dwellers in Azerbaijan. These people were removed from the sphere of action of the Soviet legislation; they were converted into hostages of political situation, though Armenians in Sumgait were not even aware of its essence.

Advantages of this monograph include a clash of two totally different social behaviors. The first one was shaped in Armenia as a Constitutional, institutionalized movement of State nature. The second one took place on the other side of the border and brought to life an unconcealed discrimination, that extended up to pogroms; though they seemed incredible and utterly wretched out of our day’s context. H. Abrahamyan vividly conveys high morale of opening mass rallies in Hadrut, Martakert and Stepanakert, dated February 12 and 13, 1988; of the meeting with 1 million participants, held on February 25, in Yerevan (pp. 22–26, 30–34); as well as of the Autonomy’s Regional Council, assembled on February 20 (p p. 18–19); and of the following sessions of the Supreme Council in Yerevan. He depicts how regional and republican deputations made their trips to Moscow and addressed the leaders of the USSR on December 1, 1987, January 5–12, February 7–17 and 26, June 28, 1988 (pp. 18–19, 27, 41, 156–157) and performed at the sessions of the Legislative and Party authorities of the Soviet Union (pp. 165–171, 214–216, 315–316).

However, the factors of ill-fated politics of parity practiced by Moscow and

³ De **Waal T.**, Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War, NY, 2003. **Թոմաս դե Վաալ Ռ.**, Սև այգի, Ե., 2014.

supported there up today, its inability to resist pogroms in Azerbaijan, in common with its wholesale blockade of frontiers, all railways and roads, established from May – July 10, 1989, against Autonomous Karabakh region and from August of the same year – against the Armenian SSR, and all building works in the area of the earthquake ceased because of this operation (pp. 105, 162, 272–273, 310–320); obstruction of resolutions adopted by the republican Supreme Council, in common with the dissolution of the Soviet authorities in Artsakh on January 12, 1989, (p. 250); ambiguity of political solutions and repressive conduct on January 12 – November 28, 1989, of the Moscow offspring, named a Special Committee of Governing at the Autonomous Region deeply disappointed the Armenian society. It realized its obligation to do everything possible to ensure the self-defense of its compatriots, at least those, who lived in the boundaries of Artsakh and on its own republican border.

As soon as June 1988, and specially since the devastating earthquake of December 7, 1988, Armenia dealt simultaneously with a tangle of issues. They included support of Artsakh in every possible way, problems of maintenance of vital activity in the area of the natural disaster which encompassed one third of its territory, accommodation of refugees, reorganization of the economy, that included introduction of private property, market commodity circulation and competition, function of the national legislative power, development of multi-party system, of the alternative elections and freedom of speech. Besides, our society dealt with all these issues under the pressure of the most cruel blockade which inflicted the systems of transportation, power engineering and mass media. All these hardships were aggravated by serious shortage of food, together with permanent and exhausting negotiations with the central authorities; as well as by inevitable enrolment of emergency volunteer corps. Thus, peaceful and political national-liberation movement was inevitably, step-by-step transforming into waging of war.

In his analysis of this extremely complicated social context, H. Abrahamyan pays particular attention to the vicious pogroms of January 13–19, 1990, in Baku. He fairly and unconditionally qualifies them as genocide in the terms of international law. The author also deflates the myth in regard to the alleged multitude of the Azeri refugees from Armenia. He adduces comprehensive figures, concerning the fate of half a million Armenians, who dwelled in Azerbaijan, where they endured unrestrained violence, lost their homes and

property, sustained all-embracing ethnic cleansing. In 1988–1990 there were 300 thousand Armenians and 160 thousand Azerbaijani refugees in the USSR. Meantime, there were only 160 thousand Azeri dwellers in the whole Armenian SSR; 40,7 thousands more lived in the Autonomous Region (Oblast) of Mountainous Karabakh. At the same time, there were 500 thousand Armenians, who lived in Azerbaijan. 360 thousands of them left their place of living, 280 thousands of this number settled down in Armenia, where the earthquake had deprived over 500 thousand people of shelter in December. To sum up, there were 800 thousand homeless in our republic. Besides, 160 thousand Azerbaijanis, who emigrated from our republic, took away their belongings and got 200 million rubbles of compensation from the Government of Armenia. In contrast to this situation, 360 thousand Armenians, who were driven out of Azerbaijan, lost all their property and did not get any compensation. Even at the end of 1989 only 147.900 Azerbaijanis left the Armenian SSR, whereas 8.800 remained in their places of living (pp. 77–80).

As for the social and political activity in Soviet Armenia, the author of the research willingly and comprehensively presents the inventive and mass activity, that spread at the enterprises and meetings; he tells about the emergence of political parties; the process of the sessions held at the Supreme Council, where reunion of Artsakh with Armenia, as well as its breakaway from the Azerbaijani SSR took proper shape and was made legal.

Among the advantages of this book we would also stress the fact that the author gave prominence to the new quality of the Armenian All-national Movement of February 24, 1988–1990, in common with Krounk Committee, established in Autonomous Karabakh on March 2, 1988 (p. 30). It was the first time that our people and its national representatives did not merely ask for help and interference; they did not merely seek any suitable solution. In 1988 we supplied a problem with its solution, besides, this approach employed all capabilities of the republican State machinery and Public as well. In 1988 the Society did not merely pleade the all-Union authorities; now it pointed out the methods and fulfilled its share of the settlement itself. These days we had grown into a member, who regulated his problems, instead of being an everlasting object of someone's concern.

H. Abrahamyan depicts straight from the heart those contemporary and completely legitimate methods applied in Armenia, in 1988–1990, that were totally new for the Soviet environment. These meetings and strikes – since February 22,

1988 (p. 112), populous demonstrations, processions, pickets, hunger strikes on June 4 and in December of 1988 (pp. 150-151, 222, 245), sit-ins, measures like a “deathly city” on March 26 and July 6, 1988 (pp. 123, 128, 160), politically stipulated boycotts on October 12 and November 28, 1989, of the session, summoned by the Supreme Council of the USSR (p. 317), gatherings of workers of factories, enterprises and institutions, as well as of their Party organizations in all areas with resolutions sent out to the higher bodies and colleagues all around the Soviet Union were unprecedented for the Soviet country. People’s Diplomacy broke through the information blockade, combined with misinformation; and trust of the society into the possibility of global reforms, its motion and creative approach towards Perestroika prompted utmost interest and deep affection in the USSR, among the Diaspora Armenians, and also all around the world.

It was this affection that crucially backed up the Armenian people in painful days and long years of the Spitak earthquake of December 7, 1988. Enormous international support, that was carried to the Yerevan “Zvartnots” Airport from all over the world, was indispensable in material, spiritual and socio-political aspects. Unfortunately, this relief did not smooth over the acute Armenian-Azerbaijani conflict; the significant landmarks of the latter had become resolutions, combats and the first in Transcaucasia declaration of independence from the USSR, proclaimed in Nakhichevan on January 15, 1990 (p. 106).

Resources of peaceful activities, put into practice by the Armenian All-national Movement, were exhausted, when the public had adopted all essential juridical documents on the integration of its Motherland, confirmed by the sessions of the Regional Council of February 20, June 12, 1988, as well as by the Extraordinary Session of the Supreme Council of the Armenian SSR on June 15 (pp. 152–156), by the session of the Council of the People’s deputies of MKAO⁴ on July 12 of the same year, by the Congress of the plenipotentiary representatives of the Region’s population on August 16, 1989, by appeals of the National Council of the MKAO on October 19 and of the joint session of the Supreme Council of the Armenian SSR together with the National Council of the ARMK (MKAO) on December 1, 1989 (pp. 250–259). Amidst this historical process, our people were confronted with indifference of the central authorities, with the most outrageous

⁴ Mountainous Karabakh Autonomous Oblast or the Autonomous Region of the Mountainous Karabakh.

violations of the main legal principles, aggravated by the unacceptable tolerance, manifested by Moscow in regard to the blockade and plentiful physical attacks on the people in broad daylight (p. 5). The whole population of our Republic and Autonomous Region was forced to withstand a reluctance of the all-Union authorities to take into consideration the Armenian national interests; thus, their residents arrived at the perception of importance inherent to such kind of conceptions, as political independence and full rights of the Armenian Statehood. So, the Nation put into practice its right to self-defense, which belongs to their compatriots in Artsakh as well as to the people who live on the Armenian-Azerbaijani borders. Thus, Yerevan along with all districts moved on to the enrollment of the emergency volunteer detachments. The author of the given monograph actively contributed to the successful solution of this imperative task.

We can deduce that the monograph under the title “Soviet Armenia during the Years of the Nationwide Struggle (1988–1990)” by H. Abarahamyan is of real value; it contributes considerably to the elaboration of the topics, related to the contemporary history of the Armenian People. The book is written in vivid and peculiar language; it bears the feelings and morale of its time, introduces events identically and contains a considerable analytical component. This study is a remarkable monument to both the author, who already passed away, and to all those who asserted in 1988–1990 and in the following years the right of Artsakh to liberty and reunion with the rest of Armenia. This volume will undoubtedly be interesting to the wide circle of readers, along with advanced experts. It might surely be translated into English and Russian; and all its text in Armenian is downloaded in the World Web, at www.academia.edu/42291595. We are sure, that people who have indeed shaped these substantial years will recognize themselves and their time, while the younger generation will get the right impression of quite recent, meaningful, hard though happy, frequently tragic though glorious past, when both the State and Society, youth and mature generation complemented one another and acted as an integrated unity.

GAYANE MAKHMOURIAN

*Doctor of Sciences in History,
Institute of History of the NAS RA
ggmakhm@hotmail.com*

ՀՈՒՐԵԼՅԱՆՆԵՐ JUBILEE

ԿԼԻՄԵՆՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԸ՝ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՆՐԱՀԱՅՏ ՀԵՏԱԶՈՏՈՂԸ

(ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)

Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության պատմության հիմնահարցի տարեգիր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Կլիմենտ Ամասիայի Հարությունյանը բոլորեց իր ծննդյան 80-ամյակը:

Կ. Ա. Հարությունյանը ծնվել է 1940 թ. մայիսի 1-ին Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի Կապան քաղաքում՝ շիկահողցի ծնողների ընտանիքում:

1947–1957 թվականները նրա ուսումնառության տարիներն են Կապանի թիվ 2 միջնակարգ դպրոցում: Այդ տարիներին նա մասնակցել է գրական խմբակի պարապմունքներին, պատմվածքներ ու բանաստեղծություններ տպագրել շրջանային «Պղնձի համար» թերթում, «Ղափան» գրական ամսանախում, թղթակցել «Պիոներ» ամսագրին և «Պիոներ կանչ» թերթին: 1961–1966 թթ. Կ.Ա. Հարությունյանը բարձր առաջադիմությամբ ավարտել է Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետի ցերեկային բաժինը: Ուսանողական տարիներին Կ.Ա. Հարությունյանը եռանդով թղթակցել է ինստիտուտի «Մանկավարժ» թերթին, ղեկավարել ուսանողական գիտական ընկերության աշխատանքները, հանդես եկել «Մեծ եղեռնը», «Հայ կամավորական շարժումը

Կլիմենտ Հարությունյանը՝ Հայրենական Մեծ պատերազմի...

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» հետաքրքիր, այն ժամանակվա համար շատ համարձակ զեկուցումներով: 1966 թ. սեպտեմբեր – 1968 թ. դեկտեմբեր ամիսներին Կ.Ա. Հարությունյանն աշխատել է Հայաստանի նորագույն պատմության պետական կենտրոնական արխիվում որպես կրտսեր, ապա ավագ գիտաշխատող, ձեռք բերել արխիվային փաստաթղթերի հետ աշխատելու փորձ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսում տպագրել իր առաջին գիտական հոդվածները: «Բանբերի» 1967 թ. 3-րդ և 1968 թ. 1-ին համարներում լույս են տեսել Կ.Ա. Հարությունյանի «Հարստանում են պետական կենտրոնական արխիվների ֆոնդերը» և «Ազնավուրյանների անձնական գործերը» հոդվածները: Արխիվում աշխատելու տարիները զգալի չափով նպաստել են ապագա պատմաբան-գիտնականի ձևավորման և կայացման գործընթացին: 1968 թ. դեկտեմբերին Կ.Ա. Հարությունյանն ընդունվել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրան (արտադրությունից կտրված) և 1971 թ. ավարտել այն: Ավարտելուց հետո մինչև այսօր Կ. Ա. Հարությունյանն աշխատում է նույն ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնում, սկզբում որպես կրտսեր, ապա՝ ավագ և առաջատար գիտաշխատող, իսկ 1994 թ. հունիսից՝ «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմներին» բաժնի վարիչ, այնուհետև՝ «Հայ զինվորականության պատմությունը» թեմատիկ խմբի ղեկավար, 2015 թ.՝ գլխավոր գիտական աշխատող: 1979 թ. ստացել է պատմական գիտությունների թեկնածուի, իսկ 1994-ին՝ դոկտորի գիտական աստիճան: Նա մասնագիտացել է Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմներին հայ ժողովրդի մասնակցության, հայկական ազգային զորամիավորումների և զինվորական մամուլի պատմության, հայ մարշալների, ծովակալների և Հայկական բանակի գեներալների կենսագրությունների անհայտ էջերի լուսաբանման հիմնահարցերում: Զարմացնում է Կ. Հարությունյանի բեղմնավոր գրիչը, որի հիմքում ընկած է նրա անսահման աշխատասիրությունն ու նվիրվածությունը գիտական աշխատանքին: Առ այսօր հրատարակել է 35 մենագրություն, համահեղինակ է 14 այլ գրքերի, մասնակցել է արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի 4 ժողովածուի և «Հուշամատյան» հիմնական քառհատորյակի կազմման և խմբագրման աշխատանքներին, տպագրել ավելի քան 100 գիտական, 110 թերթային հոդվածներ, միջազգային, հանրապետական և ակադեմիական գիտաժողովներում հանդես եկել 60-ից ավելի զեկուցումներով, հայերեն և ռուսերեն կազմել է քարտեզներ նվիրված Հայրենական մեծ պատերազմին

Մինասյան Է.

հայ ժողովրդի մասնակցությանը, որոնք տեղ են գտել «Հայաստանի ազգային ատլաս» (հ. Բ, Ե., 2008) և «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս» (Ե. 2009) հիմնակազմ ատլասներում: Կ. Ա. Հարությունյանը խմբագրել է 32 և գրախոսել 15 գիրք: Նրա ղեկավարությամբ պատրաստվել է 4 թեկնածուական ընդդիմախոսությամբ, պաշտպանվել 5 ատենախոսություն:

Կ.Ա. Հարությունյանի հիմնարար աշխատություններից է 2002 թ. լույս տեսած «Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ.» գիրքը, որտեղ առաջին անգամ հայ պատմագրության մեջ լուսաբանվել է հայկական զինուժի պատմությունը վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում: Վաստակաշատ պատմաբանի հույժ տպավորիչ գործերից է նաև 2004 թ. ռուսերեն լեզվով լույս տեսած «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմին (1941–1945 թթ.)» մենագրությունը, որտեղ Ռուսաստանի Դաշնության պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվից (Մոսկվայի մարզ, ք. Պոդոլսկ), ՌԴ ՊՆ ռազմածովային նավատորմի կենտրոնական արխիվից (Լենինգրադի մարզ, ք. Գատչինա), ՌԴ ռազմա-պատմական պետական կենտրոնի արխիվից (ք. Մոսկվա) և այլ արխիվներից հայտնաբերած նորահայտ վավերագրերի, համապատասխան մասնագիտական գրականության ու մամուլի տվյալների հիման վրա Կ. Հարությունյանը հանգամանորեն ու նորովի բացահայտել է հայ ռազմիկների կատարած դերը պատերազմի գլխավոր ճակատամարտերում տարած հաղթանակում, ցույց է տրվել թիկունքի աշխատողների հերոսական աշխատանքը, հայ պարտիզանների ու սփյուռքահայերի ներդրումը ֆաշիզմի ջախջախման գործում: Գրքի հավելվածում տրվել են Խորհրդային Միության հայ հերոսների, Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետների, մարշալների, գեներալների ու ծովակալների ճշգրտված ցուցակները: Գիրքը լրացումներով հրատարակվել է նաև 2018 թ. (ռուսերեն, ծավալը 768 էջ +96 էջ լուսանկարներ, ֆորմատը 70x100/16): Շատ կարևոր է, որ հորեղյարը հաճախ է դիմում ռուսալեզու ընթերցողին՝ մեծապես նպաստելով իր քննարկած հիմնահարցի ճանաչողական սահմանների ընդլայնմանը:

Կ.Ա. Հարությունյանի գրչին են պատկանում նաև մարշալներ Ի.Ք. Բաղրամյանի, Հ.Խ. Բաբաջանյանի, Ս.Ա. Խուդյակովի (Ա.Ա. Խանփերյանց), Ա.Ք. Ազանովի, Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալ Ի.Ս. Իսակովի մասին ռուսերեն մենագրությունները, որոնք շարադրված են արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա և զգալի ներդրում են անվանի զորավարների կենսագրությունները լուսաբանելու գործում:

Կլիմենտ Հարությունյանը՝ Հայրենական Մեծ պատերազմի...

Կ.Ա. Հարությունյանի ուսումնասիրության ոլորտում հատուկ տեղ են գրավում՝ Ստալինգրադի, Լենինգրադի, Կուրսկի, Մոսկվայի, Ղրիմի Բելոռուսիայի, Չեխոսլովակիայի, Հունգարիայի և Ավստրիայի համար մղված մարտերին հայ ժողովրդի զավակների մասնակցության հիմնահարցերը:

Կ.Ա. Հարությունյանը պ.գ.դ. Մարատ Սահակյանի հետ 1988 թ. հայերեն հրատարակել է «Նրանք մարտնչել են հանուն հայրենիքի» գիրքը, որտեղ առաջին անգամ լուսաբանվել են ՀԽՍՀ ԳԱ համակարգում աշխատող Հայրենական մեծ պատերազմի մասնակիցների ռազմաճակատային սխրանքներն ու աշխատանքային գործունեությունը: Այս գիրքը (որոշ լրացումներով) ռուսերեն լեզվով հրատարակվել է 2001-ին՝ «Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի աշխատակիցների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941–1945)» վերնագրով:

Իր աշխատանքային գործունեության ընթացքում Կ. Ա. Հարությունյանը սերտորեն համագործակցում է նաև Բելառուսի և Ռուսաստանի իր գործընկերների հետ: Արդյունքում 2010 թ. Մինսկում լույս է տեսել «Խորհրդային Միության հայ հերոսները Բելառուսի համար մղված մարտերում (1941–1944)» աշխատությունը՝ Բելառուսի ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ռազմական պատմության բաժնի վարիչ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա.Մ. Լիտվինի համահեղինակությամբ: 2019 թ. Մինսկում հրատարակվեց «Հայ ռազմիկները Բելառուսի համար մղված մարտերում (1941–1944 թթ.) ստվարաձավալ աշխատությունը, որի համահեղինակներն են՝ Կ.Ա. Հարությունյանը, Ա.Մ. Լիտվինը, Ա.Վ. Խեչոյանը, Ռ.Վ. Աթոյանը, Ե.Գ. Վոլսկայան և Ե.Ա. Գուրինովը): 2010 թ. Երևանում ռուսերեն լեզվով հրատարակված «Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում (1941–1945)» աշխատությունը (Կ.Ա. Հարությունյան, Հ.Ռ. Պողոսյան) գրքի առաջաբանը գրել է ՌԴ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ռազմական կենտրոնի վարիչ, ՌԴ ԳԱ ակադեմիկոս Գ.Ա. Կումանյովը: Մինչ այդ՝ 2009 թ. Սանկտ-Պետերբուրգում ռուսերեն լեզվով լույս է տեսել Կ.Ա. Հարությունյանի «Հայերը Լենինգրադի համար մղված մարտերում» գրքույկը: Կ.Ա. Հարությունյանի վերոհիշյալ բոլոր աշխատությունները գրված են հարուստ արխիվային նյութերի հիման վրա, որոնք ունեն աղբյուրագիտական կարևոր արժեք:

Նա հայ այն եզակի պատմաբաններից է, որ սկսած 1970 թ. մինչև 2015 թ. անընդմեջ աշխատել է Ռուսաստանի ռազմական և ծովային, Մոսկվայի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Վոլգոգրադի, Կուրսկի, Բրյանսկի, Մինսկի, Բրեստի, Թբիլիսիի, Երևանի պետական կենտրոնական արխիվներում ու ռազմա-

Մինասյան Է.

պատմական թանգարաններում, մասնակցել է ՌԴ նախագահի կողմից 2012 թ. կազմակերպված «Մենք հաղթեցինք միասին» միջազգային ամենամյա համաժողովի աշխատաքներին, որոնք ամեն տարի պարբերաբար տեղի են ունենում ԱՊՀ տարբեր քաղաքներում (Մոսկվա, Սանկտ-Պետերբուրգ, Վոլգոգրադ, Կուրսկ, Բրյանսկ, Մինսկ, Մախաչկալա, Տուապսե, Աստանա):

Վաստակաշատ պատմաբանի գիտահետազոտական 50 տարիների կատարած աշխատանքը ամփոփված է 2020 թ. մարտի վերջերին հրատարակված «Կենսամատենագիտության» մեջ, որտեղ բացի կենսագրական տվյալներից, տրված են նաև նրա մենագրությունների և գիտահրապարակախոսական աշխատանքների ցուցակները, հարազատների, աշխատանքային ընկերների և ստացած պարգևների լուսանկարները:

Այստեղ կարևոր ենք համարում նշել, որ գիտական բեղմնավոր և հայրենանվեր աշխատանքի համար Կ. Ա. Հարությունյանը պարգևատրվել է «Մովսես Խորենացի», «Մարշալ Բաղրամյան», «Գարեգին Նժդեհ», «Վազգեն Սարգսյան» 1941-1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում տարած Հաղթանակի 65, 70 և 75-ամյակի, «Մ. Ա. Շոլոխովի 100-ամյակի», «Հունան Ավետիսյան» և այլ մեդալներով, ՀՀ ԳԱԱ «Գովեստագրով» և «Վաստակագրով», ՌԴ ԳԱ «Պատվավոր դիպլոմով», ԱՊՀ Վետերանների միջազգային միության «Պատվո նշան» կրծքանշանով, ՀՀ Պաշտպանության նախարար Դ. Է. Տոնոյանի «Պատվոգրով» և այլն:

Սրտանց շնորհավորելով ավագ գործընկերոջս նրա ծննդյան 80-ամյակի և ավելի քան կեսդարյա գիտահետազոտական աշխատանքի հոբելյանի առթիվ, ցանկանում եմ առողջություն և գիտական անդուլ գործունեություն:

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

*պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան*

Գիտական խորհուրդ

Աղայան Արարատ
Ավագյան Արծրուն
Ավետիսյան Պավել
Բարդակչյան Գևորգ
Գևորգյան Համլետ
Դեդեյան Ժիրայր
Դում-Թրագուտ Յասմին
Զեքիյան Լևոն
Իսահակյան Ավետիք
Կատվայան Վիկտոր
Հայրապետյան Սերգո
Հարությունյան Վլադիմիր
Հովհաննիսյան Լավրենտի
Հովհաննիսյան Հենրիկ
Հովհաննիսյան Ռիչարդ
Հովսեփյան Լիանա
Մահե Ժան-Պիեռ
Մելքոնյան Աշոտ
Մինասյան Էդիկ
Մուսաֆյան Կլոդ-Արմեն
Շիրինյան Աննա
Պողոսյան Գևորգ
Սաֆրաստյան Ռուբեն
Սիմոնյան Արամ
Սուվարյան Յուրի
Տոնապետյան Անահիտ

Научный совет

Авагян Арцрун
Аветисян Павел
Агасян Арапат
Айрапетян Серго
Арутюнян Владимир
Бардакчян Геворг
Геворгян Гамлет
Дедеян Жирайр
Дум-Трагут Ясмин
Зекиян Левон
Исаакян Аветик
Катвалян Виктор
Маэ Жан-Пьер
Мелконян Ашот
Минасян Эдуард
Мутафян Клод-Армен
Овсепян Лиана
Оганесян Генрик
Оганесян Лаврентий
Оганесян Ричард
Погосян Геворг
Сафрастян Рубен
Симонян Арам
Суварян Юрий
Тонапетян Анаит
Ширинян Анна

Scientific council

Aghasyan Ararat
Avagyan Artsrun
Avetisyan Pavel
Bardakchyan Gevorg
Dedeyan Gerard
Dum-Tragut Jasmine
Gevorgyan Hamlet
Harutyunyan Vladimir
Hayrapetyan Sergo
Hovannisian Richard
Hovhannisyan Henrik
Hovsepyan Liana
Isahakyan Avetik
Katvalyan Viktor
Mahe Jean-Pierre
Melkonyan Ashot
Minasyan Eduard
Mutafian Claude-Armen
Poghosyan Gevorg
Safrastyan Ruben
Simonyan Aram
Shirinyan Anna
Suvaryan Yuri
Tonapetian Anahit
Zekian Levon

Հրատ. պատվեր N 1031
Ստորագրված է տպագրության 19.08.2020 թ.:
Չափսը՝ 70x100^{1/16}: 17.5 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 150 օրինակ:

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180*

*Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180*

*24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180*

www.hayagithimnadram.am

Email: joas2015@yahoo.com, info@hayagithimnadram.am

*ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը տպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.*

*Printing House of the "Gitutuyun" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.*

*Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.*